

# (sic!)

Časopis za po-etička  
istraživanja i djelovanja

Sarajevo | Mart | April | 2010 | N<sup>o</sup>. 04

Kritika: Mulić, Llosa, Mršić

Interview: Marina Trumić

TEMA broja: Kapitalizam, teror,  
multikulturalizam

Satira: Salčinović, Efendić,  
Sokolović, Kljuno

sic!itat: Žižek, Eagleton, Derrida,  
Camus

sic!iranje: Rizvanbegović, Pirić,  
Hajdarević

Proza: Saša Ilić

Poezija: Almir Kolar



# !CITATI



*U Bosni ili u Belfastu, za kulturu se još ne može reći da je naprosto ono što ulažemo u kasetofon; nego je ona to za što ubijamo. Što kultura gubi na uzvišenosti, dobiva na primjenjivosti. U tim okolnostima, u dobrom i u lošem smislu, ništa ne može biti lažnije od optužbe da je kultura otmjeno udaljena od svakodnevnog života.*

**Terry Eagleton**  
*Teorija i nakon nje*

# SADRŽAJ!

07	Maja Abadžija Stambena proza i tragika izbjeglištva
16	Osman Zukić Redovna doza bolećivosti
36	Intervju sa Marinom Trumić, spisateljicom, novinarkom i prevoditeljicom Prijevod je pjesma koja živi u drugom jeziku
42	Haris Imamović Žižek – za i protiv
76	Almir Kolar Poezija
79	Saša Ilić Proza: Noć jezika
85	Edin Salčinović Damar vojnih bubnjeva ili o ratu i miru Hadžije Ročka
102	Anela Hakalović U potrazi za iskazima osakaćenih tijela: (ne)mogućnost udomljenja barbara u Coetzeeovom tekstu

# Osman Zukić

## Na pola puta - sloboda

U Užicu je krajem aprila zatvoreno peto izdanje regionalnog Književnog festivala Na pola puta koji je ove godine ugostio devet pisaca iz Beograda, Rijeke, Sanskog Mosta, Zagreba, Umaga i Sarajeva. Festival je otvoren 26. aprila nastupom autora koji su predstavili projekat Pesničenje iz Beograda, dok je zatvaranje održano tri dana kasnije kada su svoj rad predstavili članovi redakcije časopisa (Sic!) iz Sarajeva.

Užički Književni susreti Na pola puta zapravo predstavljaju kulturno-edukacijski festival koji svake godine ugosti pisce iz cijele regije i na taj način odgovara simboličkoj u nazivu sakrivenoj poruci - na pola puta - između Beograda i Sarajeva. Tako Užice postaje prostor koji autorima otvara mogućnost razmjene iskustava, grad čiji stanovnici imaju priliku da uživo slušaju recentnu književnost ex-jugoslavenskih prostora, i što je najvažnije, mjesto u koje se vraća sloboda i koje je barem tri dana u aprilu prostor za kreaciju, umjetnost i edukaciju.

Naime, festival Na pola puta svakog aprila u godini organizuju učenici Užičke gimnazije zajedno sa profesoricom Ružicom Marijanović. Ideja je prvi put realizirana 2006. godine, a festival je na dosadašnjem putu bio svratište za tridesetak regionalnih autora koji su održali preko 40 časova za gimnazijalce, te svoje radove predstavili na preko 30 javnih čitanja koja se upriliče svake festivalske večeri. Do ove godine, između ostalih, festival su obogatili Dubravka Ugrešić, Kolja Mičević, Zdenko Lešić, Boris Dežulović, Predrag Lucić, Tomislav Marković, Lamija Begagić, Saša Ilić, itd. Namjera organizatora bila je da svake naredne godine u Užice dovede po dva pisca više od prethodne. To im je do sada uspjelo, i sudeći prema naporima koje ulažu, festival će sličnim putem i nastaviti.

Da Užice ponovo postaje slobodarski grad pokazali su ovogodišnji gosti "napolaputaši" -Karmen Lončarek, Enes Kurtović, Dinko Telečan, Neven Ušumović, Dejan Ilić, Sreten Ugričić, Nenad Veličković, Vladislav Bajac i Stefan Arsenijević. Tokom tri festivalska dana, pomenuti autori su sa učenicima Užičke gimnazije razgovarali o poeziji, identitetu, bibliotekama, putopisu, jeziku, filmu, itd. Pored toga, svake su večeri u sali Narodnog pozorišta Užice čitali, recitali i publici predstavili svoje radove i posjetioci upoznali sa fenomenima koji ih zanimaju.

Tako je, između ostalih, predstavljen filmski opus Stefana Arsenijevića, i prozna priča o manjinama u Vojvodini Nevena Ušumovića, odnosno poezija o ratnom i postratnom beznađu Enesa Kurtovića, te eseji o seksualnim identitetima, predrasudama koje se gaje prema ženama Karmen Lončarek. Zatim, projekat Pesničenje koji otvara prostor neafirmisanim autorima, a koji je započet prije dvije godine u Beogradu, kao i performativni nastup članova redakcije časopisa (Sic!) iz Sarajeva. Teorijski dio pripao je Dejanu Iliću koji je u formi slobodnog univerziteta održao seriju predavanja i diskusija o identitetima. Sve zajedno, dnevni časovi u gimnaziji i večernji nastupi u Narodnom pozorištu, na najbolji mogući način vraćaju slobodu i kreativnost autoru, te otvaraju perspektive učenicima i posjetiocima što je i namjera književnog festivala.

Vrijednost književnih susreta Na pola puta potvrđuje Nagrada Fonda "Jelena Šantić" koja je im je u martu ove godine uručena u Beogradu. U obrazloženju žirija pomenute nagrade festival je priznanje zaslužio jer je ugostio književnike regionalne i svjetske reputacije, jer je organizirao brojne i kvalitetne časove književnosti za učenike Užičke gimnazije, jer nema slobodnih sjedala u dvorani na čijoj sceni se održavaju književne večeri, i što je najvrijednije, jer festival uživa dobar prijem kod užičkih gimnazijalaca i njihovih vršnjaka iz drugih gradova i susjednih zemalja.

Profesorica u Užičkoj gimnaziji Ružica Marijanović o festivalu Na pola puta govori kao događaju koji ima edukacijski, estetski i društveni karakter osvrnuvši se na nastavni plan i program po kojem učenici srednjih škola u Srbiji pohađaju nastavu književnosti.

"Školski program je loš i namjerno je napravljen tako da učenici gledaju samo jednu stranu i stoga gosti festivala kroz svoja predavanja skreću pažnju na druge perspektive iz kojih se čita književnost. Edukacijski, festival predstavlja posao dekontaminacije otrovnih vremena. Estetski, on ne prodaje maglu, nego



promovira svakoga tko ima nešto novo i svježije za reći. Društveno, "festival ludog čitanja" ujedinio je nacije, kulture i ljude u trenutku kada regionalni političari uglavnom deru jednu te istu (nacionalističku) kozu", rekla je profesorica Marijanović.

Sa druge strane granice, čitanke za osnovne i srednje škole u Bosni i Hercegovini također su pretrpane interpretacijama književnosti koje odgovaraju različitim političkim opcijama i iz čijih se pozicija književnost instrumentalizira.

"Važno je da učenici Užičke gimnazije upoznaju književnost susjednih zemalja. Kriteriji festivala su da se pozivaju autori koji pišu dobro, koji otvaraju nove i teške teme i koji ne mistificiraju vlastitu poziciju pisca", dodala je profesorica Marijanović čiji učenici uglavnom organiziraju promocije, najavljuju autore, pažljivo slušaju predavanja i učestvuju u diskusijama.

Užički susreti pisaca su u svom dosadašnjem razvoju oblikovali, ostavili traga i ispratili generaciju gimnazijalaca koji su svoje srednjoškolske dane počinjali iste godine kada je prvi put otvoren događaj koji ih je naredna četiri aprila upoznao sa najvažnijim i najčitanijim regionalnim piscima. U tom pogledu se ogleda vrijednost projekta koji kroz različite forme i na različite načine sugerise na društvene stereotipe, te gimnazijalcima približi druge perspektive iz kojih je moguće sagledavati svakodnevnicu, odnosno iz kojih će čitati književnost koja neće biti opterećena nacionalnim mitovima i predrasudama o drugima i drugačijima. Tako su se bivši učenici, sada već studenti na beogradskom ili nekom drugom univerzitetu, krajem prošlog mjeseca nostalgично vratili u rodni grad gdje su prisustvovali petom izdanju festivala Na pola puta. Njihovo prisustvo značilo je da Na pola puta nije samo događaj koji će okupiti književne i druge kulturne djelatnike, nego trenutak koji je prekretnica na putu od upoznavanja do razumijevanja svijeta.

Pogrešno bi bilo festival protumačiti kroz ogoljele fraze događaja koji spaja kulture i pomiruje suprotstavljene stave, ili otvara mogućnost dijaloga, itd. Aprilski dani u Užicu zapravo edukuju mlade ljude i vraćaju nadu u jedan kulturni prostor koji je iz različitih političkih motiva razbijen na nekoliko zasebnih.

## Na pola puta u Beogradu

Prijatelji festivala pomogli su da se tokom dodjele Nagrade Fonda "Jelena Šantić" užički Književni festival predstavi u VIII i u VI beogradskoj gimnaziji. Tako su beogradski srednjoškolci 19. marta ove godine imali priliku da na časovima književnosti slušaju predavanja Radmile Lazić, Predraga Lucića, Borisa Dežulovića, Dejana Ilića i Nenada Veličkovića. Umjesto večernjih čitanja, učenici su se družili i razgovarali sa piscima na otvaranju knjižare Beopolis u Beogradu.

# !INFOSPJEV

**Selebriti infobalada  
(specijalno guslanje)**

## **Slet Breda i Anđeline**

Dvoje su se zamilili mladih,  
Bred momče, Anđelina djevojka,  
U sv'jetu se naći ne mogaše,  
Što Bred Anđelinu milovaše.  
U proljeće kad im cvjeta cvijeće,  
Kad im cvjeta zumbul i karanfil,  
Opazi ih paparaca straža,  
Pa dohvaća fotoaparata.  
Blica trista fotoaparata,  
Uslikali momka i djevojku,  
Uslikali fotku za reviju,  
Tiraž pade, prodaja se sprema.  
Al' besjedi Bred Pit, momče mlado:  
"Prođi me se paparaca stražo,  
Nije blago ni srebro ni zlato,  
Već je blago što je srcu drago".  
To ne sluša paparaca straža,  
Već na silu Breda uslikala,  
Pa na silu slika Anđelinu.  
Kad je bilo večer do večeri,  
Progovara Bred Pit momče mlado:  
"Poslušaj me, mila moja Anđo,  
Već je meni straža dodijala,  
Pobjegnimo pobjedljivoj straži,  
Pobjegnimo u goru zelenu".  
Tad besjedi l'jepa Anđelina:  
"Kuda ćemo, na koju li stranu"?  
Odgovara Bred Pit momče mlado:  
"Đul miriše, mila moja Anđo,  
Đul miriše kraj banskog dvora  
Čini mi se da je zemlja Bosna".  
Kad ujutru b'jeli dan osvanu,  
Uranila paparaca straža,  
Da uslika dvoje ljubavnika.  
Čiknu, viknu prvi paparaco:  
"Oj, boga mi, mila moja stražo,  
Sinoć su nam mladi pobjegnuli".

Al' besjedi drugi paparaco:  
"Bog t' ubio prvi paparaco,  
Ti si njima dao pobjegnuti".  
Progovara prvi paparaco:  
"Nisam braćo, života mi moga,  
Al' evo vam do dva do tri traga,  
Što su njizi mladi ostavili".  
Slijedi trage paparaca straža,  
Tragom grede do Bosne prkosne,  
Kad dođoše u goru zelenu,  
Zatekoše u gori mladence.  
Zapazila ljubavnike vila,  
Sakrila ih u svoje konake,  
Pa besjedi straži paparaca:  
"Muč', ne luduj, stražo paparaca!  
Muč, ne luduj, kad budala nisi!  
Sad Bred svoju Anđelinu ljubi,  
A za tvoj objektiv ne mari".  
Progovara paparaca straža:  
"Bogom vilo, naša posestrimo,  
Propusti na nas u bijeli konak,  
Da mi njizi žive uslikamo".  
Rasrdi se zlatokosa vila,  
Pa posiječe fotoaparate.  
Kad Bred vidje šta počini vila,  
On zagrli Anđelinu mladu,  
Pa se vili srećni zahvališe,  
I po Bosni hair načiniše,  
Prije nego Bosnu napustiše.  
Tu se tuku do dva paparaca,  
Pa proklinju i Bosnu i vilu,  
Što rastavi tiraž i prodaju.

**Edo Mededović  
(okolina Sarajeva, početak 21. vijeka)**

Prikupila i pribilježila redakcija (sic!)-a.

**Maja Abadžija**

## **Stambena proza i tragika izbjeglištva**

**(Snježana Mulić/ Povratak, Buybook,  
Sarajevo, 2009.)**

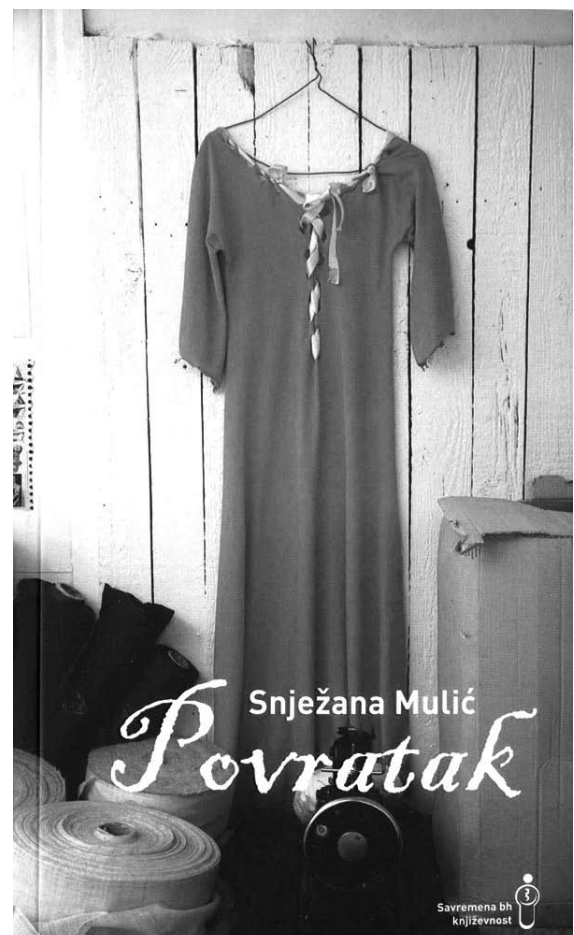
*Sve u svemu, naš čitalac ne bi trebao biti previše razočaran, ukoliko je tačna početna pretpostavka da će recenzije popuniti mjesto gdje bi trebalo stajati njegovo mišljenje o pročitanoj, i ukoliko je prirodno na strani potlačenih i ugroženih, posebno ako je njihov nacionalni/religijski sudrug, biće katarzično zadovoljan i psihološki okrznutim likovima, i nedorečenom naracijom, i sumanutim završecima. Naročito zadovoljstvo će mu pridati činjenica da iako ološ u ratu profitira, ni vrijedni ljudi ne ostaju uvijek kratkih rukava, bar samim tim što su vrijedni, pristaju na kompromis i njime se zadovoljavaju.*

Unutar haotičnog, u smislu imenovanja i teorijskog (d)osmišljavanja, koncepta recentnog stvaralačkog perioda savremene jugoslovenske književnosti, sa različitim prefiksima (anti-, post- i slično) koji tako prikladno prijanjaju uz popularni termin 'ratno pismo', ostvarila se široka paleta češće prozних nego poetskih ostvarenja, koja se bave duhovno i materijalno opustošenim prezentom. U oku čitalačkog konzumenta, ovaj koncept, kao i bilo koji drugi koncept literature, pada pred onim očiglednim, tržišnim, gdje bi se dao smjestiti i roman Povratak autorice Snježane Mulić, koji je na proteklom sarajevskom Sajmu knjige i učila doživio oficijelnu promociju. Prezir prema instituciji bestselerstva koja se nadvija nad prvotni utisak, u čitalačkoj kulturi kao što je ovdašnja i nema nekog opravdanja, ali uz njega tijesno pripočan estetički skalpel itekako ima, baš zato što je tragični događaj rata za ove prostore postao skoro pa prauzrok svake literarne aktivnosti, te je shodno tome dao i pozamašan broj ostvarenja, od kojih će rijetka uspjati prevazići vrijednost pukog svjedočanstva.

Ponukan blagoglagoljivim isječcima iz recenzija na poleđini Buybookovog izdanja knjige, u pogledu kritičarskih floskula naivni čitalac bi mogao pomisliti da će se pregršt stranica (82) odužiti u sladostrasnu čitalačku avanturu, *vođenu jezikom sočnijim od baklave* (Peđa Kojović), utopljen u *teške priče koje idu lako i slikovito pred očima, kao što već kod dobrih pisaca biva* (Veselin Gatalo). Primamljivo, baš kao i šturi naslov koji izaziva najrazličitije asocijacije. Uz svu dobru volju da

spomenuti roman ne okarakterišemo odmah kao lako štivo, u duhu kralice 'ne sudi knjigu po koricama', ipak, teško je otresti se nepoželjnog, čak možda suviše pesimističnog, utiska koji se sam od sebe nameće. No, preskočimo traktat o marketinškim trikovima, šta nam to sam roman kaže?

Čini se da romanu prethodi ambiciozan koncept koji on teško može pratiti; naime, riječ je o složenom kolopletu likova i njihovih života koji se zahvaljujući (prividnom) hiru slučajnosti sudbinski ukrštaju, sve u sjeni plemenite ideje Doma kao jedinog istinskog utočišta, ali i kao sakralne vrijednosti skloništa sagrađenog sa vlastitih deset prstiju. Ideja je za svaku pohvalu, i kontekstualizirana u prezent koji obiluje izbjegličkim tragičnim storijskim i sveprisutnom birokratskom drskošću raznoraznih ustanova za pružanje usluga građanima, itekako je aktualna i angažirana, ili bi to mogla biti. Kada a posteriori, naš čitalac uvidi da je plodni humus stvarnosti dao prilično blijed izdanak, zapitat će se, uprkos entuzijazmu recenzenta, zašto je uopće ovu knjigu počeo čitati. Jer, tolstojevski obimna je i iscrpljujuća misija pratiti pet likova i, shodno tome, više paralelnih tokova radnje, međusobno ih ispreplićući po osnovu ne slučajnosti, nego mjesta, vremena i funkcije, gdje



misija *Povratka* iznevjerava prvotna očekivanja. Kada tom kompozicionom haosu dodamo još i pokušaj sučeljavanja pet različitih perspektiva, naš čitalac bi očekivao da u rukama drži remek-djelo epohe, ali to se ne dešava. Zašto?

Naime, pet ličnosti koje su nosioci romaneskne (novelističke?) fabule u potpunosti su svedeni na svoju težnju za povratkom kući, za vraćanjem u predratno (blago)stanje unutar vlastitog doma, svoj na svome, što je sasvim opravdano i razumljivo. Međutim, likovi Amele, Brune, Safeta, Azera i Slobodana, unutar tog monotematskog obrasca povratka na svoje, nisu tretirani na isti način, u punini svoje ličnosti, bez obzira na plus ili minus predznak. Niko od likova, nakon što se spustila ratna prašina, nije ostao na svom mjestu, što bi ih trebalo staviti u približno jednak startni položaj, međutim, autorica ih očigledno polarizira na način da Amela i Bruno ostaju na strani lagodnog života, i k tome na strani neispačenog, vlastoulizivačkog i posve nemoralnog, dok su preostala tri protagonista napačeni, ali plemeniti junaci koji dolaze da traže ono što im je u ratu oduzeto. Također opravdano, međutim, nemoguće je otresti se utiska da su oni a priori negativni likovi pojednostavljeni, površno svedeni na svoje loše strane, dok su oni pozitivni, protjerani, oslikani u najsajnijem svjetlu vlastite plemenite stradalnosti.

Amela i Bruno su, uprkos tome, ponajbolje odrađeni likovi, groteskno podvučeni u svojoj banalnosti - Bruno je stolar poznat po izrađivanju ukrasa od šperploče u obliku knjiga, dok je Amela mlada i ambiciozna zaposlenica u Sudu s kojom se upoznao na moru i koja mu se svidjela na prvi pogled. Rat oboje prijašnjih pijuna (i u pogledu društvene uloge i u pogledu vlastitog života) zatiče na odgovornim pozicijama u biroima za povrat imovine: Bruno, u duhu svog nadimka Potemkin, donosi spasonosne odluke o preinaci stanova protjeranih:

*Dvosobne stanove protjeranih Bošnjaka, Brunini graditelji su po njegovoj zamisli i maketama koje je napravio od komadića šperploče, u čas posla pretvarali u prostrane četverosobne tako što su ih spajali sa susjednim, a od stanova sa malim neuglednim sobama pravili prostrane garsonijere, rušili su niše i plakare i tako stvarali sasvim novi prostor.*

Neurotično potcrtana Amela se poigrava sa sudbinama prognanih koje su joj povjerene u sklopu njene funkcije u sarajevskom birou za povrat imovine, što će reći da ni ona, kao ni Bruno, svoj posao ne izvršava dosljedno. Čini se da autorica ne nudi bolju motivaciju za postupke svojih pro-

tagonista od njihovog straha da bi i sami mogli izgubiti sadašnje idealno, zahvaljujući funkciji stečeno, boravište, te ih tako redefinira položajem u odnosu na dom, gdje se kod njih dvoje, samim tim što su stambeno 'obezbijeđeni', ne pojavljuje ona 'praiskonska' čežnja za povratkom i obnovi prijašnjeg doma, niti se čini da ih je rat emocionalno dotakao kao druge likove.

Drugi likovi su svi sazđani od spomenute čežnje i ona boji sve njihove postupke i razmišljanja, te u tom smislu, psihologija i jednih i drugih, i crnih i bijelih, biva uglavnom maksimalno pojednostavljena. To je slučaj sa Slobodanom, unukom četničkog vojvode koji panično pokušava sakriti svoje porijeklo i grijehe svojih predaka, ne zbog unutrašnje potrebe da svoj život kreira na drugačijim etičkim temeljima, nego, čini se, više zbog straha od mahalanja i svojevrsne stigme u sarajevskoj čaršiji.

Ironijom sudbine, koja je, čini se, osnovni princip gradnje zapleta romana, on pri pokušaju bijega iz ratnog pakla, biva zaustavljen od strane jednog četničkog vođa i tek se nakon niza peripetija uspijeva izbaviti i pridružiti porodici.

Da li nam ovdje autorica implicira da je nemoguće pobjeći grijesima predaka ili da 'niko nije čist' kada dođe ratno vrijeme obračuna, nije sasvim jasno. Na drugoj strani, mostarski profesor bosanskog jezika Azer se po završetku rata pokušava izbaviti iz neugodnog prebivališta koje je njemu i njegovoj porodici pribavilo puko milosrđe, i, ponovo ironijom sudbine, saznaje da sada u njegovom stanu živi niko drugi do pročelnik za povrat imovine, Bruno Potemkin Vasilj. Naposljetku, u Foči ili ratom preimenovano: u Srbiju, bitku za povratak u svoju kući vodi Safet, još jedan profesor u romanu (ovaj put matematike), koji je bio primoran pobjeći u Njemačku, a sada u svom domu zatiče kafanu 'Kod vojvode' u prizemlju, i samohranu udovicu četnika, Milicu, na spratu, sa dvoje djece.

Raspleti su jednako opskurni kao i same situacije, i ukazuju na dodatni nedostatak motivacije postupaka i akcija likova, kao i neprozirne okolnosti u kojima djeluju: Slobodan pokušava povratiti svoj stan tako što će službenici Ameli obezbijediti donaciju za popravak njenog vlastitog doma, što na kraju dovodi do razvoda između njega i njegove supruge. Vjerna svojoj temeljnoj karakternoj osobini, neurotičnosti, Amela pokušava da ga zadavi kada je Slobodan obavijesti o rezultatima svojih napora, bez obzira na to što je prethodno o njegovom ponovnom dolasku sladostrasno maštala. Slobodan na kraju



dobiva svoj stan, ali gubi bračnu družicu, ljubomornu na žensko ime iz dokumenata koje mu nalazi u torbi. Ne samo da je ovakav završetak posve neuvjerljiv i obilat u najmanju ruku predimenzioniranim posljedicama, nego predstavlja i proziran pokušaj da se opiše tragika situacije *dobitka na mostu, a gubitka na ćupriji*. Bruno i Amela na kraju, očekivano, završavaju zajedno, a on, osim što joj pada u naručje, donosi knjige otuđene iz kućne biblioteke mostarskog profesora Azera. Da li je ovaj 'metar' knjiga, stvaran a ne od šperploče, motiv koji potvrđuje obrat u djelovanju pročelnika za stambena pitanja Vasilja, ili po mišljenju autorice, samo zgodan detalj, također je nejasno, jer je Bruno svoj stan napustio u jednako nerazjašnjenim okolnostima kao što su one koje su ga dovele na funkciju (navodna nagrada za ratne zasluge). Možda je razlog bio to što su ga u trenutku kada je saznao da je njegovo pravo na Azerov stan dovedeno u pitanje, najednom napustile muze prevare i podvale koje su ga pokorno služile cijeli rat? Ovaj detalj je teško čak i psihoanalitički protumačiti, nategnuto povezujući stanje (pseudo-)šoka sa prestankom djelovanja kreativnih funkcija mozga.

Elem, ostaje još da osvjetlimo i slučaj drugog profesora u priči (nameće li nam se ovdje ne baš tako dubokouman zaključak da samo intelektualci i knjiški ljudi stradaju u ratu, dok samo probisvijeti i tutuci profitiraju?), koji je ne manje neobjašnjiv: Safet, koji se vratio iz Njemačke da bi udovoljio svojoj čežnji za domom, rodnom grudom i sličnome, uspio je istjerati Vojvodu iz njegove kafane, ali je gornji sprat ostavio udovici Milici i njenoj djeci. Ovdje bi bilo dobro istaknuti i način na koji je komponiran lik ratnog vlasnika Safetove kuće, srpskog vojnika Jezdimira. Naime, on je u crno-bijeloj distinkciji najgore prošao: od samog početka je kreiran kao sirovi, a potom i surovi gorštak čija je jedina vidljiva motivacija za ratna zlodjela bila ta što ga je nekad prije rata neki doktor musliman, okarakterisao kao psihički nesposobnog za vojsku, te je on tek dolaskom srpske vlasti na scenu u Foči, pardon, Srbiju, došao na svoje i počeo da *ganja i ubija doktore, i sve što perom piše*. Da li je možda autorica računala na čitaoca vičnog učitavanju, koji će pretpostaviti indoktrinaciju ovakvog jednog lika u djetinjstvu i mladosti, ili 'zaboravivši' pomnije osvjetliti njegovu psihu, jednostavno ga okarakterisavši

kao tokmaka i rođenog zločinca, olakšati čitaocu mučni posao čitanja? U svakom slučaju, profesor Safet nije iznevjerio prvobitni utisak i plemenito je poklonio gornji (a manje plemenito prodao donji) sprat kuće i vratio se u Njemačku svojim. Sve u svemu, naš čitalac ne bi trebao biti previše razočaran, ukoliko je tačna početna pretpostavka da će recenzije popuniti mjesto gdje bi trebalo stajati njegovo mišljenje o pročitanom, i ukoliko je prirodno na strani potlačenih i ugroženih, posebno ako je njihov nacionalni/religijski sudrug, biće katarzično zadovoljan i psihološki okrnutim završecima. Naročito zadovoljstvo će mu pridati činjenica da iako ološ u ratu profitira, ni vrijedni ljudi ne ostaju uvijek kratkih rukava, bar samim tim što su vrijedni, pristaju na kompromis i njime se zadovoljavaju.

Šalu na stranu, Snježani Mulić niko ne može osporiti da je napisala duboko etičnu knjigu, prožetu suosjećanjem sa žrtvama, a bijesom na bezosjećajni zakon i njegove nedogledne izvršioce, sukladno svojoj nominaciji za Nobelovu nagradu za mir (u pitanju je nominacija u sklopu projekta "1000 žena za Nobelovu nagradu za mir", iako je na poleđini Buybookovog izdanja naglašavanje toga iz nekog razloga izbjegnuto), odnosno dokumentarnu vrijednost njene knjige kao svjedočenja o jednom nepravednom (a koje to nije?) vremenu gdje *zakona ima, ali ne poznaje žrtvu i krvnika, već nosioca stambenog prava*. Prava šteta je što gdje počinje etika, prestaje estetika, i samim tim potencijali autoričine *stambene proze* ne mogu biti ostvareni u željenoj mjeri. Možda je poneki čitalac i iskusiookus baklave u njenim rečenicama, ali vjerovatnije je da je to ipak bila gorčina razočarenja, naročito ako su mu za oko zapele logičke pogreške poput one na 45. stranici<sup>1</sup> ili pak tragovi humora u davanju imena Azerovom djetetu (Dabogdadanahajridobrookrene Milavić). Ipak, iako nedovoljno razrađen, lik Bruna Potemkina je upečatljiv i dugo ostaje u sjećanju, te ga možemo nominirati za najsvjetliju tačku romana. U svakom slučaju, neka čitalac ne očekuje mnogo od onog što slatkorječivo predviđaju recenzenti i neka se upusti u avanturu slobodnog čitanja, samostalno uživajući u djelu ili samostalno donoseći svoj, u današnjem vremenu apsolutno vrhovan, čitalački sud. Mušterija je uvijek u pravu!

<sup>1</sup> Lik Milice se u šturoom opisu pojavljuje najprije kao žena "četrdesetih godina, iscrpljena, u izbljedjeloj muškoj pidžami", da bi se nakon par stranica našla u sljedećem odjevnom izdanju: "Djecu, što su joj se motala oko suknje...". Možda iznošenje ovakvih sitnih nelogičnosti djeluje kao cjepidlačenje, ali u ozračju prosječnosti cjelokupnog romana, na ovakve očigledne nemarnosti je teško zažmiriti.

**Almir Kljuno**

## **Llosin postmodernistički raj**

**(Mario Vargas Llosa: *Tetka Julia i piskaralo*, Buybook, Sarajevo, 2009.)**

*Napisano je kao fragmentarnoautobiografska ispovijest, u vremenu pripovijedanja koje od vremena radnje dijeli distanca od više od dva desetljeća: ispovijest četrdesetogodišnjeg autora o svojoj ranoj mladosti. O itekako burnoj i entuzijastičnoj mladosti kao što ćemo vidjeti. Već i sami jednostavni i tako uspješni naziv romana Tetka Julia i piskaralo (u originalu na španjolskom: La tía Julia y el escribidor) upućuje na njegovu osnovnu tematsku podjelu, strukturalni ustroj i samu bit, te tako mnogo govori o njima*

Llosa je (kao uostalom i sav latinoamerički književni boom) dijelom književnički odrastao - ali i stvarao u 20. i stvara u 21. stoljeću - u modernističkom naslijeđu uzora i inspiracije Faulknera, Flauberta, Hemingwaya, Camusa, Sartrea, Prousta i Joycea. Također, njegov je literarni, politički i sociološki odnos spram Lime i Perua izuzetno angažiran i prožet je kritičkim tonom. (Poznata su njegova politička lutanja, a pogotovo kandidatura za predsjednika.)

Međutim, po mnogim teoretičarima (i po svojim karakteristikama), roman *Tetka Julia i piskaralo* lišava se takvog kritičkog odnosa, te predstavlja jedan od prvih Llosinih iskoraka u ozračje književnog stvaralaštva postmoderne, i, kao takav, radostan je i komičan, smješten u fantaziji i Limi koje se ne kritiziraju i koje politički relativno ne smrde.

*Tetka Julia i piskaralo* vjerovatno je najpopularniji i najbestsellerskiji roman M. V. Llose, jednog od najznačajnijih i najboljih autora veoma plodne i uticajne književnosti Latinske Amerike. Kako sam Llosa u predgovoru ovom romanu govori, započeo ga je u Limi sredinom 1972, a završio također u Limi četiri godine kasnije, nakon nekoliko promjena gradova u kojima ga je pisao, da bi ga 1977. izdao u Španjolskoj. Za uskrsnuće *Tetke Julije i piskarala* u izlozima naših knjižara zaslužan je Buybook, a spomenute izloge krasi prekrasan omot knjige - djelo dizajnerice Aleksandre Nine Knežević. I u ovom izdanju ponovno je korišten odlični prevod Marice Josimčević na bosanskohrvatskosrpski jezik. Nakon ovih nekoliko biografskih i tehničkih podataka, potrebno je upustiti se u detaljniji i iscrpniji poetološki, fabularni i analitički prikaz ovoga izuzetnog i volšebnog djela. Napisano je

kao fragmentarnoautobiografska ispovijest, u vremenu pripovijedanja koje od vremena radnje dijeli distanca od više od dva desetljeća: ispovijest četrdesetogodišnjeg autora o svojoj ranoj mladosti. O itekako burnoj i entuzijastičnoj mladosti kao što ćemo vidjeti. Već i sami jednostavni i tako uspješni naziv romana *Tetka Julia i piskaralo* (u originalu na španjolskom: *La tía Julia y el escribidor*) upućuje na njegovu osnovnu tematsku podjelu, strukturalni ustroj i samu bit, te tako mnogo govori o njima: u nezanimljivom životu osamnaestogodišnjeg Marija, novinara, urednika radijskih vijesti, neafirmiranog pisca i studenta prava i književnosti, iznenadno se pojavljuju tetka Julia Urquidi i piskaralo Pedro Camacho čiji će skandalozni karakteri i zbivanja oko njih činiti iznimno zanimljivu paralelnu, a često i dezoksiribonukleinskospiralno isprepletenu, sižejuju jednost. Julia i Pedro suptilno su i bez izričite namjere počeli konfiscirati područja djelovanja i posjedovanja mladićevog života. Svakodnevnica je mladog Marija tada pažnjom i interesiranjem i vremenom raspolučena na te dvije krajnosti čija je zajednička osobina porijeklo - ili nacionalna pripadnost? ili državljanstvo? - bolivijsko. Julia je, svježija i razvodom motivirana, iz Bolivije došla u Limu kod svoje sestre, Marijeve ujne i ujaka - dakle, mogući skandal prouzrokovan mogućim



incestuoznim odnosom ovim je onemogućen. (No, skandal vreba iza svakog ugla.) Pedro je fascinantan i popularni i čudni pisac radio-drama kojega je angažirao lokalni - (promiskuitetni) - radio s ciljem populariziranja svojega programa i proširivanja slušanosti - dakle, iz nevinih materijalističkih razloga. Julia je atraktivna i

zabavna tridesetdvo­godišnjakinja čiji je zadatak i potreba odmoriti se od braka i zahtjeva negativnih svojstava te mašinerije-institucije. Pedro je patuljasti, ali karizmatični, pedesetogodišnjak čiji je siromašni i nemarni izgled boemskiji od izgleda hardcore boema; njegov je zadatak stvaranje, potpuno predavanje tom zahtjevu umjetnosti - *umjetnost ne zna za radno vrijeme*, govori nam on. Julia je apsolutno slobodumna i strankinja je u odnosu sa književnošću. Pedro je idealima i ideologijama neuhvatljiv i izrazito kompleksan i njegov je sakralni poslanički cilj: deificirati umjetnost. Julia je kolonizirala Marijev (i on je njen) emocionalni život. Pedro je zaintrigirao Marijeve profesionalne ambicije. Julia je nova tema trač zajednice - porodice. Pedro je jedina tema imaginarne zajednice - nacije.

Na kraju, avantura sa Julijom je potpuno autobiografska, dok je priča o Pedru fikcija, dakle, po Llosinim riječima, laž.

Ovakav dinamični i (skoro pa) binarnoopozicioni prelaz preko osnovnih svojstava dva za djelo krucijalna lika odveć je siromašan u odnosu na Llosinu nevjerojatnu vještinu stvaranja i razrađivanja likova. Bogatstvo likova ispunjava i zadovoljava recipijentstvo, a u slučaju Julije i Pedra čitalac je također raspolučen između dva oksimoronska sirenska pjeva: racionalnog glasa emocija i maničnog i nesuvislog krika soap opera stvaralaštva. Dakle, da li će i u što će i kada će eksplodirati ta dva ekspan­dirajuća toka pripovijedanja? Da li će na kraju biti ljubav ili ludilo? I da li će Mario biti dijelom jednog ili drugog?

Kraj prethodnog paragrafa pokušaj je oponašanja uobičajenog kraja fantastičnih epizoda radijskih sapunica koje su djelo uzajamnog stvaralačkog odnosa Camacha i njegovog (otuđenog) starog typewritera, *pogrebne kočije koja nije znala za godine*. U ovakvim krajevima prisutan je efekat podražavanja nestrpljenja i iščekivanja, tako tipičan za kulturu sapunica, koju u ovom romanu Llosa problematizira i analizira komikom i ironijom - tim neizostavnim fetišom gospođice postmoderne. Pedro Camacho najsavršeniji je i najosobniji primjer junaka takve kulture, pa se stoga nameće potreba posvećivanja još jednog paragrafa veličini njegove neobičnosti. Jedan članak u jednom novinama (u fikciji romana, naravno) nazvao ga je *iskusnim piscem sapunskih opera, tropske mašte i romantičnog slova, neustrašivim simfonijskim dirigentom radio-scena, koji je i sam mnogostrani glumac baršunastog glasa*. Junaci njegovih serija često su kvalitetniji i nestvarniji od njega samog - nazovimo to koncentričnošću krugova kreiranja likova, još jednim od uspjeha

Llosinog romanesknog genija: iz plodnosti je Camachovog uma proistekao dijete iz incesta, zalutali *divljak*, lolita koju bi Nabokov i Kubrick rado poželjeli u svojim *Lolitama*, svećenik koji se bori za legaliziranje masturbiranja i uvođenje katoličkog komunizma, aristokrata koji isključivo želi biti nogometni sudija, argentinska reprezentacija sa svojim agresivnim i pogubnim prakticanjem nogometa... Ako nacionalizam može biti komičan, onda je Camachov nacionalizam spram Argentine, Argentinaca i argentinskog najkomičniji nacionalizam u povijesti književnosti, što je i povod zabranjivanja *Tetke Julije i piskarala* u Argentini tokom vojne diktature.

Iz perspektive poetoloških zanimanja, epizode Camachovih sapunica zanimljive su iz još jednog razloga: one, naime, mogu funkcionirati samostalno, kao novele, i u mnogome su slične početnim intrigirajućim poglavljima misterioznih romana u Calvinovom *Ako jedne zimske noći neki putnik*, još jednim velikim djelom postmodernističke književnosti.

Pored kulture sapunica (i još mnogo toga), Llosa je također razmišljao o *književnoj vokaciji i bijednoj sudbini literature u Peruu*, odnosno analizirao odnos kreativnog i ekonomski motiviranog pisanja (iako Camachov osnovni motiv, kao što smo vidjeli, nisu finansije), jer mladi je Mario, ne smijemo zaboraviti, neafirmirani pisac koji pokušava objavljivati svoje priče i koji, kao vjerovatno i svaki drugi pisac, želi živjeti u Parizu (što će kasnije i uspjeti ostvariti). Mario sedmično (pa čak i mjesečno) piše jednu priču i na kraju je naravno cijepa i baca u otpatke, a Camacho skoro cjelodnevno piše i njegove su drame najpopularnije na radijskim frekvencijama. No, *očigledno je da su umjetnost i novac smrtni neprijatelji, kao svinje i margarete*: Mario je postao M. V. Llosa, a Pedro Camacho je ostao njegov simpatični lik koji je izvršio *sistematski genocid nad likovima*, završio u ludnici, a potom postao potrčko u senzacionalističkom časopisu. Ali, ne smijemo razotkriti sve, kao što nećemo ni otkriti što je uslijedilo nakon Julijinog i Marijevog zaljubljenog i ushićenog držanja za ruke i odlazaka u bioskop i gledanja Buñuela, između ostalog (mogući će seksualnohedonistički čitalac možda posegnuti i za Llosinim romanima gdje je isprobao svoje erotizirajuće pero), ili što je, pak, institucija porodice svojim tradicionalnim prijekornim glasom rekla na sve to.

Naposlijetku: nemoguće je prikazati svu zavodljivost nevjerojatne *Tetke Julie i piskarala*, komičnog romana napisanog u dva paralelna narativa.

## Đorđe Krajišnik

### Pjesništvo tranzicijskog postraća

(Srđan Mršić: *Krici iz geta*; Književna zaklada/fondacija "Fra Grgo Martić", Kreševo, 2010.)

*Zatvoren u neznanju, s glavom duboko zabijenom u pijesak nacionalnog ponosa, mladi čovjek nema priliku da postane bilo šta drugo sem samo još jedan u nizu sinova nacije, koji će sutra u svakom trenutku biti spreman prihvatiti poziv očeva nacije te stati odlučno i ponosno na branik otadžbine, pri tome ni jednog trenutka se ne zapitavši da li je to što radi, na bilo koji način, opravdano.*

Postratna bosanskohercegovačka književnost, ako uopšte možemo govoriti o jedinstvenoj bh. književnoj sceni, puna je patriotskih nadripjesnika koji pišu anahronu poeziju obojenu otrcanim pjesničkim slikama i arhaičnim metaforama, poeziju inspirisanu nacionalnim mitovima i davno izgubljenim bitkama. Pa često, čitajući njihove stihove, možemo steći dojam da ovo i nije 21. vijek, već, naprotiv, da mi još uvijek živimo i stvaramo u 19. vijeku. Iz tog razloga, a kako jednom prilikom reče Marko Vešović, možemo konstatovati da veliki broj ovdašnjih pjesnika i nisu savremeni, nego pjesnici koji stvaraju na prelazu s 21. na 19. vijek. Stoga je jako ozbiljno pitanje kako, usljed takvih okolnosti i prilika, kao mladi pjesnik naći svoje mjesto u trogetoiziranom bosanskohercegovačkom društvu, tačnije u trogetoiziranoj bh. književnosti, gdje su kanonizovani i najvrijedniji oni koji su tokom apokaliptičnih dešavanja na ovim prostorima bili glavni inspiratori mržnje i nacionalne netrpeljivosti. Ti i takvi pjesnici, takozvani nacionalni bardovi, drže pjesničke primite, i u strahu da bi jednoga dana mogli biti pomjereni sa svojih dobro utvrđenih pozicija nacionalnih prosvjetitelja gotovo nikada ne dopuštaju da do izražaja dođu neke nove snage, koje bi našu književnost, bar unekoliko, približili evropskim tokovima te je na taj način doveli do djelimičnog izlaska iz tamnog bosanskog vilajeta. Dobiti priliku da pokažete svoj talenat, a da pri tome ne podlegnete pritisku i postanete dvorski pisac za zabavu pučkih masa, naročito ako ste potpuno lišeni političkih ulaganja i nacijom inspirisanih pjesama, jeste ekvivalentno današnjim konkursima za zapošljavanje u kojima vam skoro uvijek traže da posjedujete dvije godine radnog iskustva, a vi ni na koji način nemate mogućnost da se prethodno zaposlite da bi ste stekli to radno iskustvo. To nam jasno poka-

zuje da je danas i poezija, kao u suštini i cjelokupna književna djelatnost, u Bosni i Hercegovini potpuni taoc nacionalno podobnih i osvještenih, a u velikoj mjeri poezija je i stvar politike, te stvar stranačkog opredjeljenja. Ako bismo ovu knjigu krenuli analizirati od njene naslovne stranice mogli bi moći doći do zaključka da ona u potpunosti opravdava naziv koji nosi. Ona jasno pokazuje da autor ničim ne želi da uljepšava našu stvarnost, već je naprotiv oslikava kao getoiziranu i tmurnu. Stojeći ispred jednog sarajevskog zida na kojem se još uvijek nalaze rupe od metaka iz proteklog rata pjesnik njom sugerše ono što jeste glavna odlika njegove poetike. A odlika Mršićeve poetike upravo jeste getoizirana postapokaliptična bosanskohercegovačka stvarnost, *getoizirani strah, koji izbija iz svakog zida, iz svakog pogleda*. To je jedna od *differentia specifica* koja ovu knjigu razlikuje od mnogih drugih objavljenih na ovim prostorima. Njom se ne bježi u pjesničke imaginacije, te se na naslovnu stranu ne stavlja kompjuterskim programima obrađena fotografija nekih mirnodopskih i dalekih predjela, u svjetim bojama i veselom tonu, već naprotiv, njome se naša stvarnost slika onakva kakva zaista jeste, mračna, melanholična i skoro uvijek jesenje tmurna. Nastajala na imaginarnoj granici između Istočnog i, onoga što neko nazva, *bliskoistočnog Sarajeva*, poezija Srđana Mršića nije ništa drugo nego iskonski *krik iz geta*. Tačnije, ona je artikulisano zavijanje jednog poete koji je na svojoj koži potpuno osjetio sve traume našeg ratnog i poratnog perioda. To je poezija koja u sebi nosi duboke postraumatske ožiljke, proizvedene životom na granici, gdje entitetska linija prolazi kroz stanove, a ulice do pola čiste komunalna preduzeća iz jednog, a od pola iz drugog entiteta dok one i dalje ostaju nečiste. U takvoj atmosferi, te iz takvog okruženja, kao najuspjeliji dio ove pjesničke zbirke dolazi ciklus pod nazivom *Geto*. *Geto* jeste neka vrsta hronološkog bilježenja životnih trauma u *gradu kojem su zatrti osmjesi*. Ovaj ciklus donosi nove i svježije pjesničke slike, koje na najbolji način prikazuju stvarnost u podijeljenoj Bosni i Hercegovini, te bez imalo uljepšavanja i bez patetizaciji sklonih stihova precizno bilježe našu svakodnevicu. "Ove su pjesme, dakle, *krici iz geta* koji izražavaju i žestoku averziju spram društvene situacije iz koje atakuju floskule što žele odrediti vrijednosni sistem, a zapravo su refrenična patvorina, registracija vlastitih suprotnosti: civilizacija, politička korektnost, demokratija, ljubav i dr. - sve su to tek naličja u kojima se ogleda perverzija naše aktualne zbilje."<sup>2</sup> Mršić tako u pjesmi *Geto* vidi *neimaštinu koja visi sa štrikova, zidove bolesne od gellerskog tifusa koji krevelječi*



# ! PRIKAZI

se *povraćaju olovo*, stvarajući pri tome sliku jednog razrovanog društvenog prostora uništenog ratnom katastrofom, pa se on u percepciji čitaoca može poimati kao pustolina u kojoj je letargija jedini način življenja.

Da postratni bh. period jeste pustolina generacija rođenih neposredno pred početak rata pjesnik najbolje pokazuje u pjesmi koja nosi naziv *U novoj bosanskoj kafani*. Ova pjesma obiluje letargičnim osjećanjem života mladog čovjeka, ona jeste rezignacijski vrisak svih dejtonskih i postdejtonskih generacija, kojem usljed nemogućnosti da se izađe iz jednog suženog prostora ne preostaje ništa drugo nego da se utopi u bosanskohercegovačku društvenu žabokrečinu. Lirski subjekat ilustrujući takvo stanje kazuje:

*Svjedno nam je i za godine koje lete,  
Da li je noć ili možda dan, četvrtak ili nedjelja,  
I koji je, uopšte, datum...*

pokazujući time stvarne razmjere bh katastrofe, u kojoj su mladi ljudi zarobljeni u raljama ideologija sistema, *imaju diplomu a treba im viza*, te nemaju mogućnosti udahnuti neki drugi vazduh, sem vazduha provincije u kojoj je *"Turnir u malom fudbalu"* događaj dana, provincije u kojoj ni vrijeme koje prolazi više nije važno, jer sve se pretvara u jedno beskrajno beketovsko čekanje boljih dana, koji teško da će ikada doći. Vrhunac ovog ciklusa jesu pjesme *Dobrinja* i *Teška industrija*.

U prvoj pjesnik govori o životu u provincijskom mjestu, malog provincijskog grada, koje jeste *topografska greška, novo groblje Sarajeva koje treperi u sunovrat*. Dobrinja je naselje koje je najreprezentativniji primjer postojanja dva Sarajeva, te kao takva predstavlja tipična slika podjeljenosti BiH, u malom. Pjesma *Teška industrija*

je vrhunac tmurnosti i getoiziranosti, i to one doslovno shvaćeno postapokaliptične.

Stoga sasvim prirodno iz takvog pogleda na stvarnost dolaze stihovi:

*Jata mrtvih ptica lebde u toksičnom oblaku  
iznad komunistički istrule termoelektrane,  
koja je davno pala pod stečaj,  
dok mračne čeljusti kotlovnice štrajkuju glađu,  
uzalud žedne znoja ropskih košulja.*

njima Mršić gotovo slikarski precizno daje izgled postdejtonskog bosanskohercegovačkog društva nastalog na ruševinama komunističkih tekovina, društva koje se iz pepela diglo i na prvom svom koraku, još uvijek nesigurnom i djetinje nespretnom, upalo u tranzicijsku mašinu koja ga je progutala i gurnula u etnokapitalizam najgore vrste. *Teška industrija*, tačnije, govori o bosanskom čovjeku, *ugašenog pogleda, srca oteklog* iznad kojeg je i nebo umorno od nesanice, te tako prikazan on liči na modernog roba upregnutog u privatizacijsku kočiju, čije se proždrljive čeljusti gotovo nikada ne mogu dovoljno nahraniti, one su nezasite te ih sve crne fabričke ruke jedva uspijevaju prividno umiriti i spasiti se od njihove krvožedne pomame za kapitalom. Naredni ciklus u knjizi *Krici iz geta* nosi naziv *Sterilni odsjaji*. Sterilni odsjaji u sebi nose određenu dozu patetičnog, što unekoliko dovodi do slabljenja kvaliteta pjesama. Međutim, iako je riječ o ljubavnoj poeziji sa prizvukom patosa, ni pjesme iz ovog ciklusa nisu potpuno lišene getoiziranog osjećanja života i poimanja svijete. I ljubav u Mršićevoj poeziji bitiše u getoiziranosti, u njoj preživljava i opstaje. Pjesnik i u ljubavni doživljava unosi novu metaforu i pjesničku sliku, te na veoma otvoren način izražava svoj libido u kojem se neprestano prepliću eros i tanatos vodeći bespoštednu borbu. Kao najuspjeliju pjesmu u ovom ciklusu možemo izdvojiti onu pod nazivom *Nadrealistički san* koja na najbolji način reprezentuje onaj dio Mršićeve poezije koji se odnosi na ljubav, te dokazuje da se i na tom polju još uvijek može, i ima šta, reći novoga. To najbolje ilustruju stihovi:

*Kraj mene je njeno tijelo pokriveno bezbrojnim ranama;  
u svakoj od njih pare se neki mali ljudi.  
Njeni su nokti okna malih soba i u svakoj vidim sebe.  
Da, na seksu vidim jedno rasplakano dijete.*

*Zaspao ću.  
Neka krvlju i dalje kolaju moja bjekstva,  
neka krvlju i dalje kolaju moje prošlosti...*

<sup>2</sup> Amir Brka u obrazloženju nagrade "Fra Grgo Martić" za 2009.

Ciklus *Moj odgovor Borgesu* prožet je dvjema osnovnim linijama. Prva od njih bavi se životnim pitanjima mladog čovjeka u savremenom bh. društvu, te generalno u tranzicijskom postkomunističkom društvu, kakvo naše jeste. Ona nosi blago letargičan pogled na život, gdje je čovjek, prepušten užasu svakodnevice, zarobljen duboko u kolotečinu i društvenu prosječnost. Jedna od najuspjelijih pjesama ovog ciklusa *Postajem neko* na veoma suptilan način parodira prosječnost kao jednu od glavnih osobina mladog čovjeka u BiH. On je taj koji se miri sa učmalom stvarnošću, onaj koji prihvata biti samo još jedan od zupčanika bh. sistema, ili kako stoji u kultnoj pjesmi benda Pink Floyda još jedna cigla u zidu, onaj koji će bespogovorno čekati u redovima pred birokratskim čudovištem, prihvatajući tako da bude *samo komadić Velikog Mravinjaka*, ne pokazujući pri tome ni najmanji otpor, doživljavajući takvo stanje stvari kao nužno i nepromjenjivo. Zatvoren u neznanju, s glavom duboko zabijenom u pijesak nacionalnog ponosa, mladi čovjek nema priliku da postane bilo šta drugo sem samo još jedan u nizu sinova nacije, koji će sutra u svakom trenutku biti spreman prihvatiti poziv očeva nacije te stati odlučno i ponosno na branik otadžbine, pri tome ni jednog trenutka se ne zapitavši da li je to što radi, na bilo koji način, opravdano. Iz takvog svijeta, kao sasvim logična, proizilazi i druga osnovna linija koja prožima ovaj ciklus. Ona se bavi pitanjem smisla pisanja i poezije same u takvoj savremenosti. Tačnije, pitanjem poezije u društvu skoro potpune nekulture, društvu turbofolka i jeftinih kulturnih dostignuća. Mršić u ovom dijelu ciklusa *Moj odgovor Borgesu* traga za odgovorom na pitanje ima li uopšte smisla pisati *kada je već sve rečeno*? Te se iz tog razloga ove pjesme mogu posmatrati i kao neka vrsta autokritičkog preispitivanja pjesnika pred stvaralačkim izazovima. Razapet između straha od toga da ne postane upravo ono što je identifikovano u prvom dijelu ovog ciklusa, a to je prosječni hroničar jednog vremena, i snažne potrebe da se ono što se taloži u unutrašnjosti po svaku cijenu izbací, pjesnik neko vrijeme boravi, s jedne strane, na granici da se riješi svoje poezije i prepusti je vatri zaborava, dok ga sa druge strane na pisanje tjera nemogućnost posmatranja svakodnevice mirno, te nemogućnost da se sva gorčina svijeta, koji ga okružuje, ignoriše. Stoga se stiče dojam da stihovi ovih pjesama sve vrijeme pokušavaju dati odgovor na pitanje gdje je zaista prostor pjesme u današnjem vremenu. Ipak, na kraju pjesnik se uspjewa izboriti sa nedoumicama i pobijediti rušilački nagon, te se kao svom jedinom utočištu u konačnici ponovo okreće poeziji.

Dajući u pjesmi *One*, obraćajući se poeziji kao *nesretnici, nesuđenoj pratilji* i u konačnici kao *ljubavi*, odgovor zašto pisati:

*Poezijo, ti slaviš riječ/A to je jedino što može /  
Preživjeti holokaust vremena/ Jednog dana  
bićeš moja/ Postapokaliptična/Traumatična/  
Alternativna/ Pseudomodernistička/ Zabačena/  
Ispovijest prošlog vremena.*

*Posljednja suza za Sarajevo* je po pitanju forme posve drukčija u odnosu na tri ranija ciklusa. Odluku je pjesnički tekstovi koji predstavljaju neku vrstu poezije u prozi, koja u određenim momentima dobija izgled mikro poetičkih eseja sa preciznim melodičnim rečenicama koje se nižu i tvore čvrste pjesničke strukture. Pjesnik kroz ovaj ciklus daje postapokaliptičnu sliku grada, premreženog entitetskim granicama, pokušavajući kroz stihove objasniti njegovu podjeljenost i naći odgovor na pitanje šta je to prouzrokovalo njegovu naglu deurbanizaciju. Mršić pokazuje kivanost na svoj grad, koji je na koncu dvadesetog i početom dvadeset i prvog vijeka, pokleknuo i ostao poražen pred izlivom malograđanštine i nekulture. Zato veliki broj pjesama koje čine ovaj ciklus često izgledaju kao lamentiranje nad izgubljenim duhom grada. Pa tako, bezdušno, Sarajevo, u poeziji Srđana Mršića, postaje grad koji se nalazi u *turobnoj izolaciji*, grad u kojem su ljudi *odvojeni duhovno i fizički, rasplinjeni, razjedinjeni zidovima, prozorima, betonom, životnim sudbinama.*

Iz takve perspektive rodnog grada dolazi zaključak da je Sarajevo *pupak Europe zašiven iznutra bodljikavom žicom*. Što je jedna od najboljih i najuspjelijih pjesničkih metafora u cjelokupnoj ovoj zbirci. Ona na veoma jednostavan i brutalno istinit način svjedoči o stvarnim razmjerama katastrofe koja se spustila na ovaj grad. A koje su njene stvarne razmjere i posljedice najbolje opisuju stihovi iz pjesme Sarajevo:

*Gradu bez imena, budućnosti, sa tragičnom  
prošlošću, tuđim ljudima, zavidnim pogledima,  
strancima po kojima se zovu ulice, bulevari,  
trgovi, nebo... Nebo se spustilo, obrušilo, klonulo,  
posivjelo, izjedeno smogom i rijetkim toksičnim  
ranicama i osiromašenim uranijumskim opekotina-  
nama, a opet naše, jedino, slobodno...*

Na kraju, a kako je naglasio Amir Brka u obrazloženju nagrade "Fra Grgo Martić" kojom su *Krici iz geta* nagrađeni kao najbolja knjiga poezije-prvijenac u 2009. godini, *riječ je o osmišljeno komponiranoj pjesničkoj zbirci koja sadrži i neke vrlo uspjele, pa i odlične pjesme, i, nesumnjivo, posrijedi je pjesnik koji dolazi "na scenu" sa osobenim darom i posve modernim senzibilitetom.*



# !CITATI

“Kada danas čujemo političara ili ideologa kako nas stavlja pred izbor između liberalne slobode i fundamentalne opresije, trijumfalno pitajući (čisto retorska) pitanja poput: ‘Želite li da žena bude isključena iz javnog života i lišena njenih osnovnih prava? Želite li da svaki kritičar ili ismijavatelj religije bude kažnjen smrću?’, ono što bi mi trebalo činiti sumnjičavim jest očiglednost odgovora - ko bi htio to? Problem je da je takav liberalni univerzalizam poodavno izgubio svoje nevino lice. Upravo zbog toga, za pravog ljevičara, sukob između liberalne dopustivosti i fundamentalizma je u konačnici lažni sukob - pokvareni krug u kojem dva suprotna pola proizvode i pretpostavljaju jedan drugoga.

**Slavoj Žižek**

*First as tragedy, then as farce*

# Osman Zukić

## Redovna doza bolećivosti

### Ili: pokušaj da se ukaže na patriotizam u bh. medijima

#### Medijski prostor: Bitka za politički glas

Posljednje desetljeće, ili možda i više, bosanskohercegovačka tranzicijska stvarnost neprestano trpi borbu za politički prostor, ili bolje rečeno, za očuvanje osvojene političke scene. Nakon što je jedna, sa predznakom "nacionalna", politička opcija dodijeljeni javni prostor iskoristila za opravdanje najrazličitijih kriminalnih i manipulativnih radnji, te na taj način opustošila privredne, turističke i kulturne resurse Bosne i Hercegovine, nastala je bitka za politički glas i održavanje istih funkcija. Takav se proces najbolje ogleda u predizbornim kampanjama i retorikama koje ih prate, ili u medijima koji iz raznih koristi podržavaju jednu ili drugu političku strukturu. U tom pogledu nastaju aktuelne (ili su to bile) polemike uređenja javnog prostora s težnjama da se jedan politički aparat (bio on na vlasti ili ne) dekonstruiraju, odnosno da se "ocrni" novim koji će se kao boriti za bolju budućnost bh. građana. Tako je "nova politička opcija" jedina alternativna opcija koja se nudi i koja je plod političkih polemika na poligonima bh. medija, ili je, sa druge strane, alternativa nedorečena, a autori polemika ostaju nijemi u svom čestitom htijenju da ukažu na aktuelne probleme bosanskohercegovačke sadašnjosti.

Dakle, jednostavnim jezikom govoreći, bh. mediji svoj tiraž bildaju na podržavanju i "furanju" jednog političkog projekta čiji kandidati, kada zauzmu fotelje vlasti, opravdavaju višemilionske investicije i kredite istoj medijskoj strukturi koja ih je podržavala tokom svih godina borbe za politički glas.

Paradigmatičan primjer navedenih tvrdnji jeste Dnevni avaz i njegov vlasnik Fahrudin Radončić (primjer je aktuelan i zato ga navodim). Nakon što je izgradio veleizdanja svojih utvrda, vlasnik Dnevnog avaza je posegnuo za formiranjem političke partije ili Saveza za bolju budućnost BiH. Javni prostor na kojem razvija i demonstrira "vrijednosti" svog projekta jesu upravo vlastiti politički dnevnik i sedmičnici, ili patriotski magazini čiji je sufinansijer. Tako je Fahrudin Radončić, uoči ovogodišnjih oktobarskih izbora koji su, prema medijskim izjavama i tvrdnjama sudbonosni za Bosnu i Hercegovinu, režirao niz novinskih priloga čiji su autori i dopisnici, sugovornici i kolumnisti imali jednostavan zadatak da na osnovu trenutnog jalovog stanja u bh. vlasti i nikada presahnulom nacionalnom bolu oblikuju i afirmiraju politički projekat Dnevnog avaza i njegovog gazde. Nadalje, isti su prema tvrdnjama političkih analitičara u našoj zemlji, osmislili i finansirali aprilske demonstracije boračkih populacija ispred zgrade Vlade FBiH. Takvi su pokušaji tek početak jedne nezapamćene bitke za političke glasove koji će, ako ih bude dovoljno, opravdati kredite unajmljene za izgradnju veleizdanja Avazovih utvrda.

Ukoliko uspije u svom projektu bošnjačkog Mesije, Radončić će spori tranzicijski proces Bosne prekinuti, te ga transformisati u bogaćenje i razvoj vlastitih projekata.

Sa druge strane, javni medijski prostor kao najplodnije mjesto za osvajanje političkih glasova postaje očigledan kada se uprati šarenilo naslovnih strana "najtiražnijeg bh. političkog dnevnika", odnosno kada čitalac potezima logike ispita pozadinu novinskih naslova polijepljenih po naslovnica političkih glasnika, u ovom slučaju Dnevnog avaza. Upravo tada postaje jasno da svaka od naslovnica u svom osnovnom stanju, u mračnom casinu bh. stranosti, igra na "kartu naroda" i tako se udomljuje u toplim domovima bošnjačkih nana i deda, ili u zadimljenim kućama do maksimuma izmanipulisanih boračkih porodica. Upravo na tom polju, Savez za bolju budućnost BiH računa pobjedu. Svaki novi broj Dnevnog avaza, ili njegovog dosta mlađeg, a isto tako pokvarenog brata - Globala, koji se u bh. javnom prostoru ukazuje jednom sedmično, donosi priču sa fronta. Priču koja u svojoj osnovi sadrži idejne elemente naroda, patnje i socijalne bijede. Prva strana svake od tih priča izražava vanrazumsku, dobroljudsku brigu za ugroženim populacijama bh. društva, dok je pozadina priče svoje sveukupno ostvarenje očekuje na oktobarskim izborima kada će, kao što je to bio slučaj i ranijih godina, upravo glavni junaci "Avazovih



priča sa fronta“ kreirati “bolju budućnost Bosne i Hercegovine“. Samo što su ranijih godina, politički glasovi na koje računa bošnjački Mesije bili podijeljeni nacionalnim političkim strankama demokratskih akcija, ili opcijama za cjelovitu našu domovinu.

Druga karta na koju igra određena politička struktura koja preko svojih medija želi osvijestiti glasačka tijela i pridobiti njihovo povjerenje jeste intelektualna elita, akademski profesori i religijske institucije. Pošto je na ovom planu najaktuelniji, Savez za bolju budućnost BiH preko svojih ranije pomenutih medija neshvatljivo širok prostor poklanja upravo ovim čivijama društva. Tako na stranicama Dnevnog avaza možemo pročitati tekstove o nama koji smo tobože jednom vrpcom za tursku mater vezani, ili o nama koji smo uvijek predmet manipulacije raznih velikosrpskih i veliko-čega-već-ne projekata, ili o nama pred kojima je odlučujući sudbonosni oktobar, etc. Odnosno, savjesni glasovi akademskih profesora čije su analize sačinje hladne glave i zdravog razuma. Ili, što je najsimptomatičnije, svete poruke religijskih (po)glavnika. U svemu tome se krije, grubo rečeno, borba za narod koji će udijeliti svoj glas i ispred glasačke kutije uložiti svoj prst - za “našu stvar“.

## Medijski prostor: Manipulativni prostor

Kako je medijski prostor u svom izvrnutom bosanskohercegovačkom stanju nužno prostor na kojem se svake izborne, kao i svake predizborne godine vode žestoke bitke za političke glasove, tako je on ujedno i prostor za manipulativno djelovanje centara moći nad čitalačkom publikom. Umjesto da medijski prostor i autori koji ga kreiraju bude mjesto na kojem će se raskrinkavati kriminalni, zločinački i manipulativni potezi političkih, kulturnih, religijskih, akademskih, etc. djelatnika, on je u Bosni i Hercegovini dobio izvrnutu ulogu - postao je manipulator. Predmet njegove manipulacije su čitaoci, a najčešće sredstvo je patriotizam. Tako primarna vrijednost medija postaje samo simbolička i svoje ostvarenje dočeka samo u rijetkim trenucima. Tako autori medijskih natpisa i nastupa nastavljaju igru između dvije vatre uvlačeći svoju publiku u jednu od njih, umjesto da je *oslobađaju od fanatizma, od iluzornih predrasuda i pogrešnih opažanja, koja iskrivljuju naš pogled na stvarnost*. Na jednoj strani se nužno raspolaže kolektivnim emocijama predstavnika jednog naroda, dok se sa druge strane ponavlja ista priča ispred druge etno-nacionalističke ideologije. Ni u jednom slučaju nema onog konačnog učenja kako da prihvatamo stvarnost onakvu kakva jest, i da prema njoj oblikujemo budućnost koja svoje korijene neće voditi iz prošlosti, i koja svoje vizije neće temeljiti na predrasudama prema drugima, drugačijima i samima sebi. Patriotizam se nužno javlja kao odličan argument za nas - protiv njih, kao ključ spoznaje i otvaranja “čitaočeve duše“. Upravo se tim ključem obavlja posao manipulacije grupama, njihovim stavovima, idejama i što je najvažnije njihovim poljem djelovanja. U takvom manipulativnom procesu najviše trpi pojedinac.

Pojedinac koji je strpan u jedan kolektivni obrazac (dominantan u bosanskohercegovačkom javnom prostoru) neće imati snage da realizira ideal nastao iz njegovih etičkih principa, nego će uvijek biti percipiran kroz kolektiv iz kojeg progovara, te će na taj način biti asimiliran u vladajući sistem koji ga učini nijemim, ili će biti etiketiran kroz govor mržnje ili neku drugu diskvalifikatorsku kategoriju. Takav usud pojedinca zapravo je posljedica skućenosti medijskog prostora i njegove omeđenosti patriotskim svjetonazorom. U tom domenu, čin pojedinca postaje narušilački. On svojim potezom narušava ravnotežu društveno-etičkog totaliteta, te samim tim postaje osuđen od strane samopostavljenih mjerodavaca koji svoju snagu i moć crpe iz radnog čovjeka (ako je ta kategorija u BiH moguća). Da su bosanskohercegovački mediji zauzeli poziciju kritičkog promatrača zbilje, a ne političkog glasnogovornika etno-nacionalista, onda bi prostor pojedinca bilo nemoguće kontrolirati, odnosno njegov ukaz na pogrešno organiziranu državu bi imao odjeka.

U tom pogledu iznenađenje i razočarenje predstavljaju mediji koji se na bosanskohercegovačkom javnom polju predstavljaju, ili ih barem tako razumijevamo, kao opozicijski orijentisani oslobodilački glasovi grupa ili pojedinaca (npr. politički magazin BH Dani, bh. nezavisni dnevnik Oslobođenje, itd). Oni u svojoj osnovi zaista pokušavaju ukazati na aktuelne društvene neurednosti, ali isto tako upadaju u zamku patriotizma ili ekonomske zavisnosti od poduzetnika koji ih finansijski podržavaju. Da li je takav red stvari moguće mimoići, te sačuvati vrijednost profesije (ne samo na simboličkom planu), ili tržište diktira ideologiju određenog medija?

Ako je nemoguće izbjeći jednu od pomenute dvije zamke, onda bi naprirodnije bilo prihvatiti činjenično stanje i ne prodavati svoje natpise kao alternativne poglede na dominantne društvene strukture i njihove poteze, te samim tim izbjeći karakterizaciju samih sebe kao kreatora podvale. Moralno bi bilo

priznati da je nemoguće mimoći postavljeni red stvari, koliko god on bio nakaradan, i prihvatiti opcije koje su ponuđene. Tada bi naslovne strane imale svoje opravdanje.

## **Borba za oca - Borba za tiraž**

### **Ili: Ćiro, s tobom sve ide k'o halva**

Kako jedan opozicijski politički magazin biva upleten u mreže patriotizma i kolektivne bolećivosti najvjerodostojnije pokazuje politički magazin BH. Dani koje je iz alternativnog dobrog štiva transformisan u patriotski magazin par excellence. Takav proces je očiglednim postao u posljednjih godinu dana kroz slučajeve, najprije "fudbalska reprezentacija BiH", zatim slučaj "Ganić". (Zbog aktuelnosti događaja, pošteno bi bilo najprije se pozabaviti drugim slučajem ne ulazeći u sudski proces koji se vodi protiv nekadašnjeg člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine Ejupa Ganića.) Naprotiv, pomenuti slučaj trebao biti samo primjer kako je politički magazin Bh. Dani preko patriotizma borbu za pravdu ("borbu za oca", kako je istaknuto na jednoj od naslovnih strana ovog magazina) pretvorio u borbu za tiraž. Pored toga, pomenuti primjeri bi trebali ukazati na postupak manipulacije kolektivnim emocijama.

Ključni tekst za analizu patriotskog diskursa u Danima jeste upravo iskaz: Borba za oca, uz nadnaslov: Ekskluzivno: Dani u Londonu s Eminom i Emirom Ganićem. Uvodni dio teksta zapravo je parafraza razgovora između Emine i Emira Ganić i advokatskog tima Ejupa Ganića.

*I, kako je tata, je l' spreman, je l' sve u redu, je l' nervozan?", pitaju uglas kćerka i sin Ejupa Ganića prilazeći članovima advokatskog tima u hodniku londonskog Okružnog suda. Oni su upravo izašli iz zatvorene prostorije gdje su se na nekoliko minuta prije početka žalbenog ročišta o valjanosti srbijanskog naloga za hapšenje sreli s Ejupom Ganićem. "Ma, mi mu govorimo o tužbi, a on nas svako malo prekida i pita za vas, brine se...", smije se glavna advokatica Claire Montgomery dodajući: "On meni kaže, znate, mladi su oni, a ja njega uvjeravam da vas to nimalo ne sprečava da se savršeno brinete o svemu." Izraz zabrinutosti s njihovih lica na trenutak zamjenjuje nježni osmijeh. "Umjesto da se pozabavi oko sebe, on brine oko nas, eh moj tata", govori Emina stišćući bratovu ruku. Njihov strah od neizvjesnog ishoda još jednog sudskog ročišta savladava saznanje da će barem na sat vremena gledati svog oca, iz daljine. Ali, advokatica zna o čemu govori. I sama je svjesna da je angažirana da bude u odbrani Ganića, jer su Emina i Emir htjeli "najbolje".<sup>1</sup>*

1. Navedeni uvod ne donosi informacije iz Londona na način da shodno profesiji pred čitaoca predstavi događaje u Londonu, nego patetičnim tonom u samom startu dopisa uvodi čitaoca u emocionalnu vezu sa osobama o kojima tekst govori.
2. Ako je registar u kojem je pisan tekst ima emotivnu podlogu, onda je jasno da autor teksta zauzima ličnu poziciju naspram predmeta o kojem piše. Ili je to uređivačka namjera koja će ukazati na nevinost Ejupa Ganića, te samim tim osvojiti simpatije čitateljstva (jer je u periodu Ganićevog hapšenja javnost u BiH bila zainteresirana za događanja u Londonu).
3. Također, u naslovu teksta Borba za oca utkana je patetična veza između autora Dana, odnosno njegovih čitatelja i Ejupa Ganića. Takva veza svoje korijene vodi iz patrijarhalne kulture koja u svom prenesenom značenju zapravo sugerise na borbu za domovinu. U tom pogledu, tekst postaje magnet za konzumente na tržištu.
4. Sva ekskluzivnost dopisničkog rada iz Londona za Dane ogleda se u tome što je magazin prenio informacije i razgovore između Emine i Emira, odnosno emocionalni karakter slučaja Ejup Ganić koji prethodno nije analitički ispitan.

Tekst *Borba za oca* opremljen je mnoštvom popratnih tekstova kao što su Dnevnik dr. Damira Arnauta, pravnog savjetnika predsjedavajućeg Predsjedništva BiH dr. Harisa Silajdžića, razgovor sa Stevenom Gentleyem, članom advokatskog tima Ejupa Ganića, itd. Svaki od tih popratnih tekstova u svom tonu zadržavaju patriotsku poruku o očuvanju ratnih heroja i potrebi da se približi raznježenoj čitalačkoj publici.

<sup>1</sup> Belma Bećirbašić, *Borba za oca, BH Dani, broj 665, 12.3.2010.*

Ovdje je naveden samo uvod teksta o kojem se govori. Upravo se na uvodnom pasusu može objasniti i ukazati na patriotsko čitanje slučaja "Ejup Ganić". Za analizu cijelog teksta u koji je utkana uređivačka politika novine potrebno je mnogo više prostora čemu ovdje nije ni mjesto, niti namjera.

Drugi momenat u kojem su Dani progovorili diskursom patriotizma jeste fudbalska reprezentacija BiH i prošlogodišnje kvalifikacije za odlazak na Svjetsko prvenstvo u Južnu Afriku, odnosno tadašnji selektor bh. reprezentacije Miroslav Ćiro Blažević. Naime, Dani su nekoliko svojih izdanja na naslovne strane postavljali slike sa reprezentativnih utakmice upadajući u kolektivni trans uzrokovan pobjedama nacionalne fudbalske selekcije. Kao i u prethodnom slučaju, osnovni motiv za takvu uređivačku politiku u situaciji kada je društvo na rubu socijalnog bunta, jeste patriotske prirode.

Tako su Dani donijeli ekskluzivni intervju sa Ćirom Blaževićem u kojem su iskoristili zadnje atome patriotskog napona kako bi se uvukli u red onih koji na fudbalskom stručnjaku i neuspjelom doktoru nauka prodaju svoje proizvode. Također, Dani su donosili patetične izvještaje sa utakmica reprezentacije upadajući u vrtlog kolektivnih emocija.

Dani u ovom kontekstu svoju ideologiju nužno temelje na tzv. partikularnim vrijednostima koje su na društvenoj skali prihvatljivosti mnogo privlačnije nego što su to univerzalne ideje i stavovi kako pojedinca, tako i grupe. Na pomenutim primjerima, vrlina magazina ogleda se na ljubavi prema rodu i domovini, odnosno na patrijarhalnoj težnji da se očuva i afirmiše sve što predstavlja vlastitu domovinu i narod zanemarujući drugačije ili individualne poglede na svakodnevnicu o kojoj je riječ. Nadalje, u takvom analiziranju uređivačke politike, otkriva se da je sloga narodna (sloga se ogleda kroz fudbalsku reprezentaciju?) najvažnija vrijednost u društvu, kao i međusobna ljubav članova porodice, majčinska i očinska ljubav, bratska i sestrinska, kao i uspomene na sretno djetinjstvo.

Na tom sociološkom planu zanemaruju se vrijednosti kao što su pravda, sloboda, život, jednakost, znanje, etc.

## Sva patetika naslovnih strana

Pomenute tvrdnje o bh. medijima najjasnijim se ukažu na naslovnim stranama političkih sedmičnika i dnevnika. Ako pogledamo naslovnice Dana broj 670 (06.4.2010), 665 (12.3.2010), 664 (05.3.2010), 665-666 (01.1.2010), 649 (20.11.2009), 644 (16.10.2009), 639 (11.9.2009), 640 (17.9.2009), 650 (27.11.2009) itd., onda će biti jasno kako na svakom od pomenutih brojeva ovog političkom magazina imamo određenu varijaciju na kolektivne emocije, patetiku i nacionalnu bolećivost.

Ponovo se možemo vratiti broju od 12. marta 2010. godine i tako još jednom ispitati poziciju medija analizirajući jaku stranu novine. Dakle, vidljivu na prodajnim mjestima.

Na naslovnoj strani Dana bolećiva fotografija šokira; mladi gospodin u utješnoj gesti, ljubi u čelo mladu gospođicu elegantne vanjštine, koja je očito u potresnom stanju i u zanosu zatvorenih očiju, iščekujući rješenje problema koji je evidentno mori. Sve je jasno ukoliko se sagleda kompletna naslovna strana; ova potresna fotografija objašnjena je još potresnijim naslovom: Borba za oca (Ekskluzivno: Dani u Londonu sa Eminom i Emirom Ganićem). Figura Ejuba Ganića se slavodobitno i patnički vijorila na ovoj i mnogim naslovnicama sedmičnika i dnevnih novina, upirući prstom u sve koji su se kolebali ili se usudili biti nesvrstani. Još jednom smo imali priliku da utvrdimo neuništivu jačinu patriotskog nagona upregnutog u kolektivni simbol.

Indikativan je slučaj navedene naslovnice; kroz ovaj srcedrapajući prikaz kćerke i sina koji u epskom maniru jedno drugo bodre u "borbi desetljeća" za očuha jedne nacije, igrajući na jeftinu kartu parapsihološko-emocionalnog patosa, nanovo se organizira "zbijanje u redove" jer ne možemo dopustiti da zadnja inačica Našeg višegodišnjeg otpora i borbe za demokratsku i suverenu državu propadne.

Tako Emina i Emir Ganić postaju koakteri drame zvane Dobrovoljačka: mladi ljudi koji idu u Daleku i Veliku Britaniju da bi za svog oca (nepravredno optuženog) ishodili pravedno suđenje i obezbjedili argumentaciju i dokumentaciju, s nadom da će se proces završiti u najboljem holivudskom maniru hepienda. Još jedan uspješan način kreiranja mitoloških figura i učvršćivanja mitomanskog identiteta kroz simplificirane vizuelne klišeje; kako odigrati na kartu povrijeđene nacije kroz povrijeđenu i rastavljenju porodicu, uspješno su demonstrirale ove sedmične novine.

Fotografija ne mora govoriti hiljadu riječi; dovoljno je samo da kroz suze izmuca koju riječ, a iznuđena nacionalna histerija bit će vrijedna toga.

Jasna Kovo

# Zavodljivost trivijalnoga, ili vrijedi li to čemu?

## Mogućnost prevazilaženja žanrovskih obrazaca

Prije nego što kritika književnika/icu supostavi u polje određene po-etike, ona ih prevashodno re-prezentira kroz ustaljenu (klišeiziranu praksu) prizmu, tobožnjih "poliperspektivnih" stajališta. Tako će književnica, Nura Bazdulj Hubijar, čije su knjige očito najprodavanije i najčitanije bivati predstavljena "najplodnijom bošnjačkom književnicom" (Rizo Džafić), što osim nacionalnoj pripadnosti nedvojebno konotira i na patrijarhalni obrazac konstruiranja ženskoga identiteta u samome autoru, kao o onome/onoj koji/a tzv. re-produkciju djela otjelotvoruje u simboličkoj kategoriji plodnosti. No, to što je "najprodavanija" ili "najčitanija" savremena bosanskohercegovača književnica, odnosno bošnjačka, ne čini njena djela referentnim za uspostavljanjem vrijednosnoga književnoga kanona tzv. ženskoga pisma ili ženske književnosti. Njen izuzetno "plodotvoran" književni opus prevashodno korespondira sa tradicionalno utemeljenim vrednotama ženskoga i ženstvenoga u ženskome pismu, a posredovano iz mačističkoga modela kulture i književnosti. Žanrovsko, ljubičko, ili ono što upravo mačistička matrica utemeljuje vrijednostima ženskoga subjekta u književnosti, identitarnim ženskim kodom, ne koristi se u njenim knjigama u najboljoj maniri postmodernističke igre iznevjeravanja trivijalnoga žanra. Ta djela su uključiva u trivijalnost, a mogućnosti subverzivnoga djelovanja izostaju, stoga od tako "bogatoga" prevashodno tiražnoga opusa, nemamo "bogato" i "plodotvorno" književno-vrijednosno djelo. U radu o ženskome pismu u devedestim godinama na ovim prostorima, Jasmina Lukić analitički govori upravo o svojevrsnome fenomenu "interesiranja čitalačke publike" za "ženske teme", ali i problemu koji prati to interesovanje ili pak svojevrsnonome paktu na relaciji autora i čitatelja-ponovno podržavanje tradicionalnih rodničkih uloga, sa problematičnom percepcijom te književnosti kao "ženske" naravno od "muških kritičara", ali i kanona koji prečutno zaobilazuje žena u kanonima nadomješčuju ovakvim književnim vrijednostima. Iako je većina Nurine beletristike produkt određenih normi trivijalne književnosti, sa tipičnim obrascima ljubića i literature za mlade, mogućnosti da se artikulira na poetskoj većoj ljestvici ponajviše obrazuje roman *Kad je bio juli* koji se i tematski i idejno udaljava od prethodno navedenih osnova. Ovim romanom autorica pokušava transponirati priču o Srebrenici i genocidu likom i njegovom prizmom koja je očito pokušaj poetike svjedočanstva i svjedočenja<sup>2</sup>. Anti/ratnim pismom se razobličava tragika genocida, a posttraumatiziranim subjektom pripovijedanja i svjedočenja se uobličava slika o individualnoj, ali i kolektivnoj traumi, krivici, zločinu i patnji. Učitavanjem rubnoga žanra pisma u roman, samoga pisma, kojim se dječak obraća (možda!) mrtvome ocu, uvodi se pri/povijest kao subverzivni diskurzivni proces sučeljenja individue i samoga pisma sa dominantnom praksom pri/povijesti i njene reprezentacije u diskurzivnim praksama. Jer su "prijelomni povijesni događaji, najveći generatori osobnih, obiteljskih i kolektivnih pripovijesti kojima se iznova vrednuje prošlost, traži smisao onoga što se netom doživjelo i pretrpjelo, te predskazuje budućnost".<sup>3</sup> Upravo nekonzistentnim tokom pisma, nelinearnim pripovijedanjem ocu, ali i nepravopisnim i nekodeksivnim iskorakom iz zadanosti obrasca, pisma češće liče na "usmeno pripovijedanje" dječaka koje se može posmatrati kao "svakodnevna komunikacija, kao jedan od folklornih usmenoprotnih žanrova, ili kada je objavljeno, kao žanr autobiografske književnosti to jest dokumentarne proze"<sup>4</sup>, a time i iskorakom u jednu od tri perspektive svjedočenja koje uvodi Dori Lamb.<sup>5</sup>

<sup>2</sup> "Svjedočanstvo, kao posebna diskurzivna oblik, i svjedočenje, kao posebna diskurzivna praksa, pojavljuju se u različitim komunikacijskim situacijama i s različitim svrhama/funkcijama, ne pripadaju samo području historiografije i eventualno književnosti.", Zlatar, Andrea; *Tekst, tijelo, trauma*, 164.str.

<sup>3</sup> Jambrešić-Kirin, Renata; *Svjedočenje i povijesno pamćenje: o pripovjednom posredovanju osobnog iskustva*, 170.str.

<sup>4</sup> Ibid

<sup>5</sup> Prema navedenom djelu Renate Jambrešić-Kirin, a te tri razine svjedočenja koje izdvaja Dori Lamb su: "razina svjedočenja samome sebi unutar vlastitog iskustva (kao u autobiografskome pismu), razina svjedočenja pred drugima tj. slušanja tuđih svjedočenja (svjedočenje u užem smislu) i razina svjedočenja o samom procesu svjedočenja (teorijska razina)." 170.str.

Rubni žanr pripovijedanja može biti memoarska građa ili pak slična rubna historiografska skica, ili pak priča heroja, odnosno antiheroja u slučaju kada se pokušava prevladati i transponirati trauma i traumatski događaj i zaodjenuti u posttraumatsko iskustvo koje našega "junaka" zapravo čini "antijunakom", antiherojom, onoga koji iskače iz matrice kolektivnih pripovijesti i kolektivnih tvorbi identiteta i samoga kulturalnoga pamćenja. Anti/junak ovoga pisma, Mirza transponira preživljeno kroz samo sjećanje, fikcionalizacijom vlastita djetinjstva i onoga što je doživio prije velikoga povijesnoga događaja, ali i uplivom pamćenja koje je fiksirano upravo obraćenjem Ocu, i artikuliranjem priče koju je slušao i interpretativno preradio i smjestio u pismo koje mu piše. Interpretativno i pripovijedno dječak je pozicioniran za Oca, njemu se i obraća, uostalom, čime ovaj roman ne iznevjerava obrazac patrijarhalnoga tkiva porodične strukture pozicioniranjem Oca na ono simboličko mjesto s kojega se priča i interpretira prošlost, politika, rat, herojstvo i antiherojstvo, a majku na mjesto one koja čuva kućno gnijezdo, uglavnom šuti i ne interpretira povijest, okrenutu Bogu i Božijem. Sukladno definiranju anti/ratnoga pisma, kritika ponovno situira određene kodove prema monolitnoj tipizaciji i vrednosnome sudu. Da li bi se Nurino pismo suglasno njegovoj vrednosnoj strukturi moglo postulirati i prevashodno okarakterisati ženskim pismom i pisanjem onako kako to feministička teorija i kritika definiraju, ili shodno recepciji istoga pisma smijemo li ga otvoreno i neprikosnoveno proglasiti muškim obrascem definiranja ženske književnosti-trivijalnim i plošnim. Pa čak i u kontekstu ženskoga anti/ratnoga pisma, čime je nedvojbeno ova knjiga ozbiljnije i zrelije promišljena i konstruirana za razliku od knjige Naše međutim je rat koja istim epistolarnim obrascem artikulira glasove dviju djevojčica i prijateljica čije se druženja naprasno prekida ratom i razdvojenom, egzilanstvom jedne u Njemačku i prisutnošću druge u opkoljenom Sarajevu. Njihova priča i pri/povijedanje pismima ne uspijeva odbraniti ovo djelo od trivijalnoga učinka koji se postiže polarizacijom na dvije strane i priče, pa čak i nacionalizmom koji se loše 'skriva' pod parolu bratstva i jedinstva.

*Ti bar znaš da su sve (bar gotovo sve) prijateljice oduvijek slavile Uskrse, Božiče, išle na pričesti, da smo mi to zajedno sa njima doživljavali i preživljavali. Uživali kao i one. I ne samo to. Kupovale smo boje i šarene naljepnice da nam mame farbaju jaja za Uskrs. I farbale su. Sve nam je to bilo normalno, isto kao što nam je bilo normalno da pojma nemamo kad je Bajram, ne zato što nam je to neko "odozgo" branio, mislili smo valjda da bi nas to činilo manje vrijednim. Zašto? Zar je Bajram praznik crnih đavola? Zar nije podjednako svečan kao i ostali? Ni Muslimani, Boga mi da znaš, nisu crni đavoli. Maltene da nema čovjeka koji nekog najbližeg nije izgubio, a još se nije nigdje nije čulo da je ma i jedan vojnik Armije BiH počinio zločin nad civilima čak ni u trenucima kad mrak padne na oči od bola, od užasa. To u meni budi ponos.*

Definirajući anti/ratno žensko pismo pod jednu tipizaciju kao što čitamo npr. u tekstu Edise Gazetić: "Kako je "ženska povijest", uopće, različita od muške, odnosno izvori informiranja o nekim događajima su sasvim različiti, tako i u ženskom književnom tekstu imamo potpuno drugačiju sliku tragedije jedne zajednice. Naravno da ne treba zanemariti različito rodno iskustvo, ali svjesno je da konstruiranje ženskog sjećanja u tekstu nije zasnovano na činjenicama koje će podržavati i ako je potrebno osnažiti jedan kolektiv ili jednu ideologiju. Žensko (ratno) pismo ne podržava kolektivno/nacionalno/etničko sjećanje na povijest, odnosno konstruiranje (ženske ratne) povijesti izostavlja odnos figura heroj - žrtva, u onom smislu u kojem je to (eksplicitno) naglašeno u muškoj (ratnoj) prozi koja doslovno želi da se čitatelji prisjećaju događaja i u cijeloj priči možda pronađu razlog svojevrstne netrpeljivosti prema "neprijatelju".<sup>6</sup> Naravno, s ovim bismo se mogli složiti ali samo u jednome njegovom dijelu, činjenicom da se ženska pri/povijest spušta uistinu u topos nefrontovskoga rakursa, ali i neslaganjem sa tezom da bismo u ovu definiciju mogli *uzglobiti* svo anti/rano pripovijedanje, makar ono bilo samo žensko. Knjiga *Kad je bio juli* stoga možda i ne može ući u ono što bi se nazvalo ženskim pismom, iako pokušava unijeti intimistički diskurs u svjedočenje, formom pisma, mada postoje uplivi onoga što bi se nazvalo *muškim* diskursom, izdiferenciranjem strana, četnika, ovih i onih iz Drugog svjetskoga rata, kao i uplivom ratnih zločinaca i političara u tekst, no nadrastajući prvotni referencijalni kod koji upućuje na Oca kao onoga koji interpretira strane, supostavljajući Mirzu u poziciju naratora koji svjedoči ne samo o potisnutim traumama nego i o svakodnevnoj postratnoj stvar-

<sup>6</sup> Isp. U: Sarajevske sveske, 2006. Pomenuta autorica tako ne definira razliku između pamćenja i sjećanja, nego iz uvodnog definiranja povijesnoga i kulturalnoga pamćenja ulazi u analizu bh. ženske književnosti situirajući njen odnos spram rata kao sjećanje, prevashodno. Prim.: *Kada je riječ o konstruiranju memorije u balkanskim kulturama, čini se iznimno važnim predstaviti razlike koje se očituju u pristupu događajima značajnim za povijest jedne kulture, nacije, a zasnovane su na rodnoj pripadnosti onih koji pomoću tih događaja na svojevrstan način konstruiraju povijest. U tom je smislu književni tekst jako zanimljiv jer se upravo preko teksta može otkriti koliki je značaj roda u konstruiranju povijesti. Bosanskohercegovačka muška i ženska književnost, koja tematski preferira ratna zbivanja na prostoru Bosne i Balkana tijekom devedestih, može se uzeti kao primjer koji, pored povijesnih značajki, otkriva kakvu je ulogu imala rodna pripadnost autora, odnosno autorica kada je riječ o konstruiranju sjećanja.*

nosti, novopolitičkim situacijama i malverzacijama i prokazuje hipokriziju nacionalnih i vjersko-religijskih instanci, raskidajući sa majčnim poukama (prevashodno vjerskim)<sup>7</sup> i ponovno potvrđujući "vjeru" u Oca, ne sučeljavajući se do zadnjeg trena sa potisnutom pretpostavkom, čak i činjenicom, da je mrtav.

Prokazujući strinu, istraumatiziranu majku Srebrenice,<sup>8</sup> kroz novonastalu mržnju prema Drugome/oj, u nemogućnosti da vlastitu traumu rehabilitira i odvoji svoj glas od kolektivnoga identiteta i dominante neprijateljske naracije, otvara se još jedan sloj romana, u kojem se polarizira trauma, kolektivna i individualna, i subverzivna mogućnost prevladavanja iste, poput dječaka Mirze ali i njegovoga gazde, i naposljetku Mirzine djevojke Biljane, *Druge*. Mirza naposljetku polazi putem kojim i njegov Otac i njegov djed, putem *bratstva i jedinstva*. Iako na ovome mjestu, roman ima priliku da uistinu postane boljim prvenstveno od *Naše međutim je rat*, on ipak ne uspijeva artikulirati u potpunosti ono za što se i zalaže, parolu *bratstva i jedinstva*, gubeći se upravo u opozicionoj polarizaciji ratnog, postratnoga i prijeratnoga svijeta i sukladnim političkim ideologijama, ne detektirajući stanja koja su slijedom događaja proizašla iz jedne ideologije u stvarnost druge, ali i zadržavanjem postojećih patrijarhalnih obrazaca ne samo u okvirnoj strukturi porodice nego i u traumatičnoj i posttraumatičnoj stvarnosti.

### Autonomija banalnosti kao predznak tržišne vrijednosti

*"Ratna kultura oslanja se na duboko patrijarhalni, mačistički model moći, koji rodna analiza ogoljava."*  
(Jasmina Lukić)

Razobličavajući upravo mehanizme koji konstituišu matricu patrijarhalnih upliva, i obični, čak i svakodneveni model trivijalizacije mišljenja, mogućnost da se autor i djelo *odbrane* ponekad se čine nemogućim, ali i nepotrebnim upravo zbog "saveza" postojećih matrica koje su književni prostor podjednako i od autora i od kritičara oblikovali repatrijarhalizacijom vrijednosti, proisteklom iz ratnoga i nacionalističkoga saveza.

Čak i onda kada neko djelo posjeduje kvalifikativne vrijednosti koje ga izdvajaju iz opusa drugih naslova ove književnice, Nure Bazdulj-Hubijar, pojavljuju se navedeni kritičarski osvrti koji ga interpretiraju po ovome modelu "savezništva", ili ga zapravo ne-interpretativno supostavljaju u određeni nacionalni kod, pri tome ga koristeći za konstruiranje kolektivnih identiteta zaodjenutih u posvemašnju etno-nacionalnu priču. U tekstu Rize Džafića koji ne interpretira mnogo o djelu ali konstruira model patrijarhalnoga obrasca čitanja ove književnice i nacionalističku matricu za viktimizacijsku interpretaciju rata i porođenih identiteta, iščitavaju se vrlo problematična konstruktivna mjesta. Tako on, plošnom i površnom i viktimizacijskom kritikom piše o jeziku djela, podvodeći pod stilsku motiviranost teksta ali i socio-kulturološku dimenziju samoga lika, *konstrukciju merhametli bošnjačkoga jezika, jer: Tek kad pročitamo knjigu možemo spoznati koliko je naš jezik duboko u našoj duši, istinit, sveprisutan u nama i koliko je stvaran. Koliko je jasan svim Bošnjacima bez obzira gdje i kako žive. Jezik je to onaj koji smo nekada slušali kroz kazivanja naših nena, koji još bruji u nama mada su ga decenijama gušili, onaj jezik kog smo se stidili, pa smo ga mijenjali i prilagođavali našim susjedima. Autorica je pokazala kako taj naš bosanski jezik, utemeljen na bošnjačkom idiomu, ima ljepotu i snagu kakvu nema nikakav jezik na ovim prostorima, jer u njemu neka onog spoja orijentalne emotivnosti i muzikalnosti i zapadnjačkog racionalizma i preciznosti, te domaće etike, duha i mentaliteta. Ne samo ovim mjestom, nego i drugim poput onoga koji roman postulira preko bošnjačkoga fatalizma, a perspektivu dječaka koristi kao mjesto pravnoga i moralnoga "svjedoka" i arbitra insinuirajući da "on govori o današnjim četnicima i kao dijete zaključuje da se zna od Slovenije ko napada, a ko se branio. Ne znaju usijale glave koje to ne žele."* Nura Bazdulj-Hubijar, piše o banalnosti, ona proizvodi banalnost, vjerovatno svjesna mogućnosti hiperprodukcije koju nudi prostor koji i sama ona oblikuje, istrošen od značenja, pojednostavljen, prost i zaodjenut trivijalnošću kao globalnom opcijom izbora vrednota. Ne osvještavajući vlastiti "ženski subjekt" u toposu općega nametanja patrijarhalnih obrazaca, pristanak na savez obostrane dobiti, ne podriva nego afirmira ono što je svejednako dominantno u plošnoj i šovinistički oblikovanoj kulturi. Postojano stoga što je profitabilno u kapitalistički konstruiranoj "hiper/realnosti". Osvještavanje pravoga "ženskoga pisma i pisanja" je moguće i nužno, a prostor za neka druga "savezništva" treba nanovo otvoriti i konstruirati topos izvodivosti za njega.

<sup>7</sup> Isp. detaljnije u romanu: *kako je Bog mogo dopuščat da se nako narod pokolje kad je mati vazda govorila da je milostiv*.

<sup>8</sup> Ponovno jedno od učitavanja dominantnih rodniha politika, predstavljanje ženskih žrtava rat, posebice genocida, prevashodno kao majki.

# Jasmina Bajramović

## Jalovost plodne autorice: kako trivijalno izmiče žanru i ostaje dominantna vrijednost

(Analiza romana *Smrt je došla prekasno* i *Doba nevinosti* Nure Bazdulj-Hubijar)

### 1. Baratanje stereotipnim predodžbama unutar bosanskohercegovačke književne produkcije

Nemoguće je govoriti o tržišno isplativim piscima/spisateljicama, a ne spomenuti Nuru Bazdulj-Hubijar, koja je jedna od najpopularnijih ovdašnjih spisateljica, te u skladu sa konzumerističkom kulturom, prednjači po broju prodanih primjeraka na siromašnim ponudama ovdašnjih sajmova kao i broju objavljenih knjiga. Indikativna je činjenica da se njene knjige "nevjerojatno uspješno" prodaju na književnim sajmovima, kao i da je "svojevrsan fenomen bosanskohercegovačke književne scene", naravno, sudeći isključivo po ponovljenim tiražima nad kojima svakodnevno zadivljeno lamentiraju i sa zavišću uzdišu malobrojne bosanskohercegovačke izdavačke kuće i urednici. Ova činjenica nije sporna, kao što nije ni sporno da su *književni kritičari i akademičari* poprilično jednoglasni po pitanju ove literature, odnosno njene književne vrijednosti - s obzirom da se, što se tiče većine njenog stvaralaštva, radi o "ozloglašenom" žanru ljubavnog romana, sklonost automatizmu jednostrane, stereotipne percepcije ovakvih romana je neodoljiva, a ujedno se savršeno uklapa u androcentričnu predodžbu Kanona, koji se, nepozvan, provlači i kroz izvještaje o prodanim knjigama na npr. godišnjem aprilskom sajmu knjiga i učila. Primjera radi, na prošlogodišnjem aprilskom sajmu u Sarajevu najprodavanija autorica bila je upravo Nura Bazdulj-Hubijar sa dvije hiljade prodanih knjiga, dok su ostali tiražni autori standardno bili Jergović, Dežulović itd. U ovom podatku potpuno je pogrešno vidjeti dugo željenu dominaciju ženskog glasa, još manje ženskog pisma, kako se često govori kada je riječi o ovoj autorici, ali istovremeno potrebno je napraviti odklon prema čitavom nizu književnih autoriteta ( muških, naravno) koji peru ruke od optužbi da se ženski glas u književnosti zapostavlja na račun održavanja patrocetrične dominacije, tvrdeći da i u ovom tržišnom kanonu ipak postoje ženske autorice, te da se iste čitaju, a kao nepobitan dokaz uzimaju i navedeni podatak o količini prodanih knjiga. Ovaj se problem dodatno usložnjava ukoliko se uzme u obzir činjenica da, po svom sadržaju i kontekstu, ova literatura jeste trivijalna - bez obzira koliko je taj termin u modernoj književnoj teoriji, prevashodno misleći na uzuse postmoderne, izgubio svoje značenje.

### 2. Paradoks trivijalno-subverzivnog i (ne)mogućnosti ostvarivanja istog u romanima Nure Bazdulj - Hubijar

Postojanje ove i ovakve literature je neupitno u ekonomsko-književnom smislu, ali je nemoguće osporiti činjenicu da *industrija književnosti ubija književnost* (Lukić), ukoliko se gleda sa aspekta potpune dominacije ovog tipa paraliterature. Istovremeno, iz postmodernističkog rakursa, ova literatura nosi svojevrsnu subverzivnu moć prema modelu tzv. visoke/elitne književnosti, kao i mogućnost autoosvještenja žanra i izlaska iz kodeksa trivijalnosti upravo kroz zanemarenu žensku narativnu perspektivu, ali se ne može izuzeti činjenica da masovna kultura ima ulogu *stabilizatora date društvene situacije kao proizvođa koji teži da zadrži, promoviše zatečeno stanje na taj način što će prepoznati subverzivne potencijale i subverzivne teme koje se pojavljuju u društvu, obeležiti ih i potrošiti*,<sup>9</sup> te da je *nedvojbeno veliki opseg i utjecaj književne produkcije (...) stvorio potrebu da se ista razumijeva i proučava kao "objektivna tvorevina određenog kulturalnog sklopa"* (Klein/Hecker, 1977, 9).<sup>10</sup> Stoga je

<sup>9</sup> Lukić, Jasmina: *Kako čitati trivijalnu književnost, ciklus predavanja Kako čitati*

<sup>10</sup> Domić, Darija: *Fikcija istine - Opreka visoke i trivijalne književnosti u književno-znanstvenom opusu Viktora Žmegača u Trag i razlika - čitanja suvremne hrvatske književne teorije* (uredili V. Biti, N. Ivić, J. Užarević), Naklada MD / HUDHZ, 1995, 145. str.

bitno uočiti koje su to teme naoko subverzivne (ukoliko uopšte jesu) i na koji ih se način troši u djeli- ma Nure Bazdulj-Hubijar - dakle, shvatiti ovu paraliterarnu formu i njenu osnovnu intenciju, bez želje da ju se diskreditira na temelju diskursa veće vrijednosti ovog ili onog žanra, jer *trivijalnost nije prob- lem žanra, nego problem autora* (Nada Gašić). Stoga njena dva romana, *Doba nevinosti* (2007) i *Smrt je došla prekasno* (2008) ponajbolje mogu prikazati dominantne poetičke predznake ove spisateljice. Roman *Doba nevinosti* u fokus stavlja životnu priču dvoje mladih ljudi, studenata medicine, koji se neplanirano zbližavaju bez obzira na nepovoljne okolnosti (mladić je oženjen), te ne uspijevaju realizirati svoju ljubav, iako ih tokom godina spajaju prilike, te će imati i vanbračno dijete. Hronotop romana proteže se od zadnjih godina Titove vladavine i komunističkog režima do zadnjih ratnih dešavanja u Sarajevu i Travniku. Iako naracijom dominira upravo ljubavna priča, implicitno se provlači, na fonu hronološkog niza događaja koji podrazumjevaju dvije dominantne ideološke pozadine, kauzalna veza "velikih" i "malih" tema; Dino, protagonist romana, portretiran je kao siromašni intelektualac, *titoljubac*, koji se se u njegovom tumačenju ostvaruje kao očinska figura; ova je slika dodatno pojačana činjenicom da će Dinin otac umrijeti na početku studija, te da će se figura *pater familiasa* transponirati sa porodične na državnu jedinku. Sa druge strane nalazi se njegov dajdža, koji izrasta iz figure pristaše ustaškog pokreta do pripadnika parti- zana i antifašiste, koji, bez obzira na politički sistem koji ga je provukao kroz svoju nemilosrdnu aparaturu, istovremeno pravda taj sistem činjenicom da su svi potezi vlasti naposljetku opravdani njihovim *dobrim* potezima:

*Nova država je uspijevala da vrlo brzo riješava mnoge probleme, one naslijeđene, ali i one koji su se jav- ljali kao novi. Parole bratstva i jedinstva, jednakosti naroda, socijalne pravde, privlačile su sve više ljudi za sobom. (...) Ipak, u mome prihvaćanju nove vlasti i države najznačajniju ulogu odigrao je brzi preporod muslimanskog naroda.*<sup>11</sup>

Ova dvostruka afirmacija i glorifikacija ideološkog sistema neuspješno se pokušava implicitno provući kroz primarni narativni tok, pa će i u zadnjem dijelu romana dominirati i upravljati postupcima protago- nista; Dinin sin Zlatan će *braniti domovinu* bez obzira na majčine i očeve molbe - tako se uspostavlja paradigmatična figura herojskog omladinca koji se žrtvuje za svoju rodnu grudu, čime se direktno postavlja kauzalna linija sa partizanstvom i parolama Titove omladine. Na ovaj su način binarnih opozicija stereo- tipizirani gotovo svi likovi u romanu, počevši od glavnih likova, Mirne i Dine, koji su suprotstavljeni svojim vjerskim opredjeljenjem, društvenim statusima, a u domenu rodnih kategorija Dino je opisan kao samoza- tajan, racionalan muškarac koji prije svega ostaje vjeran tradicionalno uspostavljenim uzusima porodičnih vrijednosti, što se nadovezuje na njegovo ideološko i vjersko opredjeljenje. S druge strane, Mirna je, kako i priliči tradicionalnoj ženskoj figuri, emocionalna, neracionalna, podložna priklanjanju suzbini; dok će Dino imati mogućnost da zadrži svoju porodicu, Mirna će, zbog *grijeha puti*, platiti mnogostruko: gubitkom Dine, smrću svojih roditelja, kćerkinom pogibijom, a kasnije skončavanjem u samostanu. Pojedine epizode se doimaju artifično umetnutim i bespotrebnim, u funkciji širenja radnje, odnosno elementa napetosti, radi veće prijemljivosti biranom čitaocu/čitateljki (epizoda s Hrvojem, Mirninim momkom tokom studiranja, funkcionalna je jedino u smislu eksplikacije njihovog uzajamnog odnosa, koji je u samoj radnji zanemar- liv). Nadalje, figura Dininog brata Suada dopunjava paletu stereotipnih likova; s obzirom na svoje vojničko obrazovanje, Suad je nadmen oficir, po svemu zadovoljavajući pripadnik političkog sistema, ali ujedno i figura katarzičnog preobraćenika, koji od čovjeka zavedenog ideologijom, novcem i disciplinom prelazi put do paćenika skrhanog potpunim preobratom ratne etike, kažnjenog zbog boravka na *krivoj* strani sinovim odmetništvo i smrću, te tragičnim svršetkom u samoubistvu. Dakle, svi likovi su skončali shodno (može se reći i-predvidljivo) iznevjerenju tradicionalnih vrijednosti, od kojih je svakako najvidljivije spomenuto Mirnino stradanje. S druge strane, u romanu *Smrt je došla prekasno* naratorka je ujedno i glavna pro- tagonistkinja radnje. Njena je priča unekoliko složenija, te se bavi pitanjem identiteta, i to dvostruko mar- ginalizirane linije ženskog identiteta, ali autorica propušta priliku da sociološki diferencira linije rodnih identitarnih kategorija, te kreće *sigurnim* rješenjem postavljanjem figure žene koja se, zbog nedostatka roditeljske pažnje u djetinjstvu, gubitka autoriteta (koji se neprestano u izgradnji likova postavlja kao pre- vashodno najvažniji element u tvorbi -ženskog- identiteta) pokušava ostvariti prvenstveno preko figure svog muža Suada; on je, s druge strane, predstavljen kao savršena glava porodice; uspješan pisac, otac, ali i boem koji je na moralnoj vertikali ustoličen kao nepoljuljana figura (Suad u svakodnevnim dijalozima citira pisce ruske provenijencije, što još jednom potvrđuje kanon kroz koji autorica afirmira svoje muške likove kao nosioce društvenih vrijednosti). Dok se kroz arhetipske motive nesvjesnog, freudovski motiviranog incesta između protagonistkinje i njenog brata koji joj biva i ljubavnik pokušava prizvati mitska slika žene

<sup>11</sup> Bazdulj-Hubijar, Nura: *Doba nevinosti*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2007, 147-148. str.



koja uvijek trpi i biva osuđena i kažnjena, čak i kada potpuno nesvjesno pravi prestup, istovremeno se na komparativnoj ravni logički izvodi zaključak da ta paradigmatička žena uvijek zasluženno trpi, jer, kako kaže jedan od protagonista na jednom mjestu, citirajući neimenovanog pisca:

*Žene pretpostavljaju uzbuđenje razumu. Um im nikada nije bio od koristi, one nikad ne osjećaju da je on za bilo šta potreban. Naprotiv, on je za njih škodljiv, jer se pojavljuje samo da bi ih korio što su jučer uživale, da bi im naredio da to sutra ne čine.*<sup>12</sup>

Ovaj prikriveni mizogini rakurs iz kojeg muškarci sagledavaju žene se slabo maskira kroz borbu protagonistkinje da ostvari životni mir, jasno se afirmirajući isključivo kroz identitete muškaraca oko sebe, počevši od figure oca, koja se nadalje transponira na figuru muža i brata-ljubavnika.

Nadalje, moguće je uočiti način stereotipne i gotovo identične izgradnje pojedinih narativnih slika; kada autorica želi da opiše dramatičnost pojedinih ratnih situacija, konkretnije prijem ranjenika u ambulantu, u oba romana javljaju se paralelni opisi:

*Jedne varljivo mirne večeri ambulantu je odjednom preplavila čitava bujica riječi. Do nje, u susjednoj prostoriji, dopirali su ulomci: mladić... slučaj... onda je djevojka čupala kosu... jebem li im majku... (...) neko je odvrnuo radio. (...) Progurala se do nosila i na njima vidjela kovrdže svog sina slijepljene krvlju, stravičnu bjelinu kože...<sup>13</sup> Prijemnu ambulantu preplavila čitava bujica riječi. Do njega su dopirale samo kapljice: djevojka... onda su došla kola za prvu pomoć... slučaj... grozno.. jebem li im majku... onda je mlada žena čupala kosu i... neko je odvrnuo radio... kurvanjsku im mater... (...) Oko ležaja graja, gužva. Progurao se. Na nosilima je vidio guste kovrdže krvlju slijepljene, sitno ovalno lice, stravičnu bjelinu kože...<sup>14</sup>*

Da li je autorici bio neizbježan automatizam ovih opisa, da li se ovdje može primjeniti (gotovo bukvalno) teza o shematizmu koji je uočljiv u trivijalnim romanima u odnosu na *fabulu*, prikazivanje *ljudskih likova*, na jezik i idejnu pozadinu (D. Domić), ili se jednostavno radi o čistom pomanjkanju mašte i pribjegavanju sigurnim riješenjima - ili je možda riječ o sve tri opcije?

### 3. Zlokobne binarne opozicije: ko izvršava romantičarske oporuke?

Uzimajući u obzir autoričin svojevrsan poetički stav da su njene knjige *jednostavne i životne*, te da najradije piše za *djecu i mlade*, pokušavajući ih uputiti šta su *istinske vrijednosti na način koji će ih uvjeriti u to* što im priča,<sup>15</sup> ne može se izbjeći zaključak da pokušava reafirmirati određene tradicionalne vrijednosti (reafirmirati u punom smislu, jer ovom spisateljičinom izjavom njeni romani dobivaju još jednu poetičku oznaku koja je očito didaktička - da li literatura uopšte smije nositi ove predznake i koliko se lako poseže za ovim jeftinim oružjem u borbi protiv *devalviranih društvenih vrijednosti?*) i postaviti se *skromnom, samozatajnom, plahom* nositeljicom/propovjedateljkom ukalupljenog kulturološkog koda supremacije porodične jedinice i opstanka isključivo unutar te iste jedinice. Istovremeno, ne smije se zanemariti činjenica da su određene njene knjige uvrštene u izbor školske lektire, kao i da su pojedini tekstovi, građeni gotovo uvijek na istom sentimentalno-neoromantičarskom patosu, zastupljeni u čitankama za osnovne škole - dakle, već su na izvjestan način kanonizirani. Literarno-produkcijska zajednica (misleći isključivo na bosanskohercegovačku) unutar koje se nadmeću tipovi i podtipovi navedenih literarnih obrasaca neodoljivo podsjeća na koncept dječijih igara podjeljenih na *muške i ženske* - zna se koje su knjige orijentirane na ženski čitalački auditorij, a također se zna o kojim se pozitivno i afirmativno etiketiranim životnim potezima govori u tim knjigama. Ovaj tip *shematiziranih* sentimentalnih romana ne smije biti upitan (nažalost) i opravdan je iz već navedenog razloga, ali samoproklamiranje ove i slične literature kao paradigmatički postavljenog primjerka *tiražnog*, ali *kvalitetnog djela* u smislu određenih književnih, ali i već spomenutih životnih vrijednosti postavlja legitiman zaključak: postoji mogućnost da će ove *životne vrijednosti* upakovane u tiraž *iznenađujući za ove prostore* postati forsirani credo sadašnjih i budućih ženskih autorica, mjerilo njihove legitimnosti i uvjet za moguće kanoniziranje, jer je trivijalnost nadrasla svoj zatvoreni krug (Žmegač) i nabujala unutar književne zajednice opterećene *literarnim uhodama i moralnim vrijednostima* upregnutim kako u vrhuške ovdašnjih akademskih autoriteta, tako i u redove uzbuđenih čitalaca/čitateljki koji željno iščekuju potpisanu knjigu navedene autorice.

<sup>12</sup> Bazdulj-Hubijar, Nura: *Smrt je došla prekasno*, TKD Šahinpašić, 2008, 92. str.

<sup>13</sup> Ibid, 97. str.

<sup>14</sup> Bazdulj - Hubijar, Nura: *Doba nevinosti*, TKD Šahinpašić, 2009, 240-241. str.

<sup>15</sup> Radi se o intervjuu koji je sa autoricom vodio Izet Muratspahić 2009. godine za Bosansku Poštu povodom primanja nagrade Društva pisaca BiH, vrlo indikativnog naslova: *Ljubav prije svega*.

# Miranda Jakiša

## Bosanski tekstovi.

### Pre-živjeti u književnome tekstu

Pojam "bosanski tekstovi" konkretizira specijalan oblik geopoetike, utoliko što se njime *geo-poetika* shvaća doslovce. Doslovna se geopoetika razrješuje od konteksta polazeći od kojega je stekla zavidnu karijeru: *Krimskij geopoetičeskij klub* i utemeljujući tekst Kennetha Whitea *Éléments de géopoétique*. Kad velim "bosanski tekstovi" podrazumijevam taj pojam, bazalnije no što je to čini White sa svojom geopoetikom koja operira na rubnome području između geografske istine i književne fikcije, kao *geo-poesis* (stvoriti/kreirati zemlju/državu). U svojem istraživanju o topografijama u engleskoj književnosti Hillis Miller tvrdi da je prvo i izvorno značenje riječi topografija (što je na kraju jedna vrsta geopoetike: *topos* mjesto i *graphein* pisati) danas obsoletno.<sup>16</sup> Kod Millera se još i veli da sam kraj nikada nije jednostavno zadan, to su samo načina na koje ga se može ocrtati te samim time i čitati. U slučaju topografske konstelacije Bosne<sup>17</sup> taj je prostor u dvadesetome stoljeću politički, kulturalno i povijesno tako prekarno koncipiran da se s vidikovca te ugroženosti "pisanje" Bosne čini daleko manje suvišnim no što to Miller s pravom postulira za druge "krajeve". Bosne, prema raširenoj kulturalnoj nelagodi u samoj Bosni i u vezi s njom, uopće nema. Za razumijevanje bosanskih tekstova bit će nužno isprva iscrpnije obraditi kulturalne konstelacije na koje se oni odnose. Kada se i samo postojanje kulturnoga prostora opeotvano dovodi u pitanje, tada su i modusi njegova opisivanja i lektire po prirodi stvari neizvjesni. Bosanski tekstovi, na stranicama koje slijede to ću i pokazati, upisuju se u samu Bosnu unatoč njezina irealnoga statusa i pri tome - ta što im drugo i preostaje!? - izumijevaju načine njezina opisivanja i prepoznavanja. O funkciji topografskoga u književnosti kod Millera se dalje veli: "Topografsko prizorište povezuje književne radove sa specifičnim povijesnim i geografskim vremenom. Tim se uspostavlja kulturalno i povijesno prizorište unutar kojega se može zbivati kakvo djelovanje."<sup>18</sup> U slučaju bosanskih tekstova krajevi spomenuti i opisani u književnosti, spomenuta imena mjesta i opisivanje kulturnoga prostora kao Bosne etabliraju ne samo jedno mjesto na kojemu se isripovijedani svijet odvija te ga se, prema tome, da i intepretirati kao i razumjeti. "Bosna" u književnim tekstovima o Bosni nije tek dijegetička konstrukcija prizorišta upala u pripovjednu logiku, niti pak kulturalno uokvirivanje koje omogućuje tumačenje književnih zbivanja. Umjesto toga imenovanja su mjesnih činjenica (rijeke, planine, gradovi, četvrti, sela) topološka opisivanja predjela u visinama i u dubinama, a i obilježavanje prizorišta Bosne u književnim tekstovima, koje će se ovdje kasnije još preciznije definirati kao tekstove o Bosni, iznimno česta i pri tome određujuća za same tekstove. U prvome su redu upravo sama ukazivanja na mjesta ono što tek etablira "mjesto Bosnu" u književnosti o Bosni.

#### Ne-mjesto Bosna

Prije i van toga "književnoga konstruiranja" Bosna je u različitim kontekstima važila kao "ne-mjesto".<sup>19</sup> U politološkim opisivanjima država Bosna i Hercegovina može se pronaći pod oznakom "failed state", te samim tim kao neegzistentna država. Ne samo da Bosna nakon rascjepa jugoslavenskih republika nije stekla nikakav autonomni status,<sup>20</sup> i ranije u socijalističkoj Jugoslaviji Bosna i osobito Bosanci imali su

<sup>16</sup> J. Hillis Miller. Introduction. *Topographies*. Stanford 1995, 3.

<sup>17</sup> Kada se govori o Bosni, pod tim se uvijek podrazumijeva Bosna i Hercegovina, doduše ne kao konkretan teritorij i geografski omeđiv prostor, već kao simbolički prostor u koji se postavljaju Bosanci. Ono što se spominje u samoopisivanju Bosne ovdje se na odgovarajući način shvaća kao Bosna, a da se pri tome samoobilježavanja ne potvrđuju ili ne dovode u pitanje povijesnim ili političkim argumentima.

<sup>18</sup> Miller. Introduction. *Topographies*. Stanford 1995, 6-7.

<sup>19</sup> Ovdje se ne-mjesto ne primjenjuje u strogome smislu Marca Augésa, makar pojam i bio potaknut njegovom idejom o mjestu s onu stranu ideje povijesti i identiteta. Usp. Marc Augé. *Orte und Nicht-Orte. Vorüberlegungen zu einer Ethnologie der Einsamkeit*. Frankfurt a.M. 1994.

<sup>20</sup> O statusu i nesposobnosti političkog djelovanja u Bosni i Hercegovini nakon Daytonskih sporazuma usp. Carl Dahlmann i Gearóid Ó. Tuathail: "Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places". *Annals of the Association of American Geographers*, 95.3 (2005): 644-662.

status koji je bio usmjeren ka njihovu gašenju. Nije bilo predviđeno biti Bosanac u Jugoslaviji; umjesto toga desetljećima se preporučalo opredjeljenje kao Hrvat ili Srbin koje je vodilo do samoukidanja.<sup>21</sup> I u jezičkome se obilježavanju srpskohrvatski, termin koji je dugo vremena korišten za zajedničku varijantu novoštokavskoga, kako u ime prethodnice titoističke Jugoslavije, Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca - danas često komentirana sveza - Bosna se jednostavno ne pojavljuje. Dok su separatistički događaji devedesetih proizveli katedre za kroatistiku i srbistiku, samo se u Bosni osnivaju katedre za "bosansku/bošnjačku" književnost. Tek odnedavno nastaje historiografija vrijedna spomena u čijemu se fokusu nalazi Bosna. Na ovome se mjestu uopće ne radi o formuliranju jednoga deziderata kakav je diferenciranje južnoslavenskoga kulturnog prostora, naprotiv cilj mi je pokazati širinu i ustrajni kontinuitet *neegzistentnosti* Bosne u različitim kontekstima. Bosna kao "ne-mjesto" simptomatična je i u znanstvenoj i u neznanstvenoj literaturi širom svih akademskih disciplina - to se može bez dvojbe konstatirati.<sup>22</sup> Nirman Moranjak Bamburač tu je pojavu pregnantno opisala kao "nowhereness" tipičan za "bosansko".<sup>23</sup> Tekuće ispisivanje toga diskurza tu uzorito obilježava hrvatski dnevnik *Jutarnji list* koji topos neegzistentcije nedavno, osvrćući se na bosanski status quo, sažimlje na sljedeći način: "Kao da Bosna i Hercegovina ne postoji".<sup>24</sup>

## Bosanski tekstovi

Dok Bosne, dakle, s jedne strane kao da nema, postoje brojni tekstovi o njoj i iz nje, čija je središnja tema (upravo stoga?) Bosna. Ivo Andrić, Meša Selimović i Dževad Karahasan - prominentni predstavnici tekstova o Bosni koji će ovdje biti uzeti za primjer - pišu romane i pripovijesti u kojima se radi o Bosni pri tome se sučeljavajući s njezinom bezmjesnošću.<sup>25</sup> Kao "kulturni tekstovi", njihovi književni tekstovi preuzimaju funkciju relevantnu za Bosnu; oni su istovremeno mjesta središnjih kulturalnih pogađanja i književni dokazi vlastitoga postojanja. Drukčije bi se formulirano dalo ustvrditi da se bosanski tekstovi na svjetlu dana pojavljuju kao kulturni agensi.

"Bosanskim se tekstovima"<sup>26</sup> tako ne opisuje jednostavno bosanska književnost. Koncept nacionalne književnosti pretpostavlja jednoznačnosti, dok im se bosanske ambivalencije uspješno odupiru. Svako se bavljenje Bosnom treba - i to ne samo pri pokušaju konstruiranja književne povijesti - boriti s postavljanjem temeljnih pitanja: kakvo se obilježavanje jezika bira - bosanski, bošnjački, skraćenica BHS, srpskohrvatski, hrvatosrpski ili čak "ijekavski na novoštokavskoj osnovi s turcističkom izvedbom"? Kako se nazivaju stanovnici: Bosanci ili Bošnjaci? A što je uopće s Hercegovcima? Gdje se nalaze granice Bosne i što uopće predstavlja tvorevina predočena na zemljopisnoj karti: je li Bosna jedna regija, država, kultura? Pripada li Republika Srpska danas Bosni? I ne kao posljednje opet se postavlja pitanje o bosanskoj književnosti u prostoru: čime se ona kao takva definira? Postoji li ona kao i neki specifični bosanski književni razvitak? Gdje spadaju bosanski autori? Je li Ivo Andrić kao "katolik" i "Srbin po izboru" uopće bosanski spisatelj? Ili pitanje unekoliko drukčije postavljeno: ako Bosne i bosanske književnosti uopće i nema, je li onda Dževad Karahasan srpski ili hrvatski pisac? Ovdje se svjesno polemički odnosi prema polemičkim diskusijama koje prodiru ne samo u popularne, nego i u akademske debate i institucionaliziranja i formiraju ih - kao naprimjer u Curricula studija slavistike. Pitanja koja se odnose na mjesto, status i književnost Bosne pri tome čine nesigurnim nacionalizirajuće i esencijalizirajuće pojmove koji su ionako izašli iz mode. U postmodernim, transnacionalnim književnim kontekstima suvremene znanosti o književnosti nitko se (više) ne pita piše li Salman Rushdie englesku, indijsku ili englesko-indijsku književnost.<sup>27</sup> No Nenad Veličković, i sam dio bosanskoga akademskog pogona,

<sup>21</sup> O povijesti statusa Bosne u socijalističkoj Jugoslaviji usp. Noel Malcolm. "Bosnia in Titoist Yugoslavia". *Bosnia. A short history*. London 1994, 193-212 i Smail Balić. *Islam für Europa. Neue Perspektiven einer alten Religion*. Köln, Weimar, Wien 2001.

<sup>22</sup> Usp. Noel Malcolm. *Bosnia. A short history*. London 1994, xxii.

<sup>23</sup> Nirman Moranjak-Bamburač fenomen bosanske bezmjesnosti sažima u pojmovima "nowhereness" i Bosna kao "non-place", na koje se i ja ovdje pozivam. Usp. Nirman Moranjak-Bamburač. "On the problem of Cultural Syncretism in Bosnia and Herzegovina". *Bosnien-Herzegovina: Interkultureller Synkretismus*. Wiener Slavistischer Almanach. 52. Wien, München 2001, 5-42, 11 i 16.

<sup>24</sup> Davor Butković. "Neće biti rata". U: *Jutarnji list*. 24.11.2007, 31.

<sup>25</sup> Osim trojice ovdje izabranih autora u "bosanskom tekstu" sudjeluje veliki broj spisatelja iz Bosne iz dvadesetog i dvadeset i prvog solječa (od Isaka Samokovlije i Maka Dizdara do Miljenka Jergovića i Nenada Veličkovića), kao što će biti prikazano u nastavku ovog teksta.

<sup>26</sup> Usp. Miranda Jakiša. *Bosnientexte. Ivo Andrić, Meša Selimović, Dževad Karahasan*. Frankfurt a.M. 2008.

<sup>27</sup> Usp. Andreas Pflitsch: "Literatur, grenzenlos. Aspekte transnationalen Schreibens". *Crossings and Passages in Genre and Culture*. Pir. von Szyska, Christian u. Pannewick, Friederike. Wiesbaden 2003, 87-120.

zamjera što se takva pitanja i dan-danas postavljaju na studiju književnosti u Sarajevu na čijemu se nastavnom planu nalaze "književna djela bogata etnografskim fosilima koja svjedoče o starosti i postojanosti nacije".<sup>28</sup> Studenti u Sarajevu, žali se Veličković, moraju slušati predavanja iz "tri odvojena ravnopravna predmeta - istoriju bošnjačke književnosti, istoriju hrvatske književnosti i istoriju srpske književnosti".<sup>29</sup> No problem nije samo postulat kojim se traga za navodnom esencijom nacionalno-jezičkoga, to može postati i samo dovođenje u pitanje "jedne književnosti" i njezine "vezanosti za mjesto". Susi Frank piše o tom pitanju i o relevantnosti predodžbe o prostoru vezanom za pojedine kulture: "Simbolička konstrukcija prostora kao mjesta jedne kulture jest jedno od konstitutivnih obilježja kulture općenito. Bez prostora kao semiotički nabijenoga mjesta njezina razvijanja kultura je nemogućna."<sup>30</sup> Formula koja se tu nalazi da se sažeti na sljedeći način: bez prostora nema kulture. No Bosna ne samo da je neegzistentna jer joj se uskraćuje pravo na taj simbolički i fizički prostor. Čak i tamo gdje se Bosni pridaje prostor on je problematičan, jer je njegova konstrukcija već unaprijed koncipirana u višestrukoj osujećenosti. Ta ambivalentna i mnogostruka Bosna za proizvodnju i recepciju tekstova igra jednako veliku ulogu kao i bosanska "neegzistencija". Stoga bih ukratko željela ocrtati njezine trans-pozicije.

## Trans-Bosna

U smislu hantingtonskog dualizma kultura Bosna se nalazi na pragu Orijenta te se time može shvatiti kao dezintegrirani prostor koji u svojoj dvostrukoj indiciranosti doživljuje rascjep. Sam Huntington u *Clash of Civilizations* opisuje Bosnu kao sjevernu granicu "islamskoga svijeta" te samim tim kao dio drugoga svijeta - podjela koju on vrši svodi se na "ovdje i tamo".<sup>31</sup> Maria Todorova i Božidar Jezernik su dokazali da se, ne samo Bosni, već i svim ostalim zemljama okupljenim pod odrednicom 'Balkan', u Zapadnim diskurzima pripisuje status praga između Istoka i Zapada, Orijenta i Okcidenta, te da se to i dokumentira intenzivnom obradom materijala.<sup>32</sup> Nastavak ili jedna varijanta pocijepanosti ili *Borbe kultura* nalazi se u jugoslavenskome međupoložaju unutar političko-ideološke podjele svijeta na "istočni" i "zapadni blok". Jugoslavija (te time i Bosna), nesvrstana država s radničkim samoupravljanjem, uživala je za svoj, makar i prilično zapušteni europsko-zapadni čudesni recept - Samir Amin govori o "čudesnome receptu tržište plus demokracija"<sup>33</sup> - relativan ugled na "Zapadu". S oduševljenjem su se objavljivali znanstveni zbornici pod nazivima poput "Jugoslavija misli drukčije!"<sup>34</sup> Biti drukčiji, to je pozicija koja je i s jedne i s druge strane bila djelotvorna i davala Jugoslaviji njezin poslovični posebni status - promatrano i s Istoka. I unutar same Jugoslavije Bosna je iznova činila "prag": onaj između u većini srpsko-pravoslavnoga (Srbija) s jedne i većinsko hrvatsko-katoličkoga (Hrvatska) pučanstva s druge strane, a što je prosljedak pronašlo i u sastavu pučanstva same Bosne, dakle iznutra. Bez dvojbe, i unutar se same Jugoslavije, u prilog tomu govori svejugoslavenska kulturna politika i držanje prema Bosni i Hercegovini, Bosna (najzapadnija enklava spomena vrijednog procentualnog sudioništva muslimanskoga pučanstva) smatrala domaćim mjestom praga te se shodno tome i tragalo za rješenjem "muslimanskoga nacionalnog pitanja". O tome se pitanju, kao što će postati jasno iz primjera, veoma često izjašnjavaju i književni tekstovi.

Prikazivanje takvih trans-pozicija, a samim tim i poteškoća u vezi s kategorijom bosanskoga (naprimjer susret ćirilickoga i latiničkoga alfabeta), koje se bez ikakove sumnje može produljiti, ovdje valja, budući da su najvažniji dosada već navedeni, prekinuti. Položaj Bosne unutar predvojenoga svijeta uzorito odgovara

<sup>28</sup> Nenad Veličković. "Bedel". *Drugi pored nas. Antologija priča i eseja pisaca Jugoistočne Evrope*. Beograd 2007, 220-230, ovdje 223.

<sup>29</sup> Isto, 223.

<sup>30</sup> Susi K. Frank. *Imperiale Aneignung. Diskursive Strategien der Kolonisation Sibiriens durch die russische Kultur*. Habilitationsmanuskript. Konstanz 2003, 1. U nastavku citiranoga mjesta Frank pruža pregled raznolikih konceptualizacija prostora (i mjesta) koje su u svojim različitostima ipak povezane s predodžbom o prostoru kao zadanoj veličini, koja se kao takva poimlje i u simboličkoj upotrebi.

<sup>31</sup> Samuel P. Huntington. "The Clash of Civilizations?". *Foreign Affairs*. 72.3 (1993): 22-28.

<sup>32</sup> Jezernik kao primjer navodi Jamesa T. Shotwella, kanadskoga povjesničara čija su istraživanja Balkana nakon Drugoga svjetskog rata bila veoma utjecajna u stvaranju slike poluotoka na "Zapadu". On piše, tek jedan primjer među brojnima, o Sarajevu, te ustvrđuje da se tamo "istinski susreću, okom u oko, Istok i Zapad, Europa i Azija". James Thompson Shotwell. *A Balkan Mission*. New York 1949, s. 50, ovdje navedeno prema Božidar Jezernik. *Zemlja u kojoj je sve naopako. Prilozi za etnologiju Balkana*. Sarajevo 2000, 321. Maria Todorova je u svojem veoma cijenjenom istraživanju *Imagining the Balkans*. New York 1997 mogla dokazati da su pežorativni "balkanizmi", poput trajnoga prijelaznog stanja, stari otprilike dvije stotine godina, a da su istinski ugled stekli tek u vrijeme oko Prvog svjetskog rata, te otada dominiraju diskurzima o "Balkanu", upravo zato što je on u svojoj ulozi "ambivalentnog drugog" između ostaloga i konstituirao (zapadno)europsko shvaćanje samog sebe.

<sup>33</sup> Samir Amin. "Preface". *Eurocentrism*. New York 1988, xii.

<sup>34</sup> Jugoslawien denkt anders. *Marxismus und Kritik des etatistischen Sozialismus*. Prir. Rudi Supek i Branko Bošnjak. Beč, Frankfurt a.M. 1971.

“ambivalentnoj drugosti” što Todorova opisuje kao balkanizam, a koja je etiketirana kao “polurazvijena, polucivilizirana, poluorijentalna”.<sup>35</sup> Lik Hasana iz romana *Derviš i smrt* Meše Selimovića na sljedeći način formulira tu trans situaciju Bosne: “A mi nismo ničiji, uvijek smo na nekoj međi”.<sup>36</sup>

## Bosanski tekstovi kao agensi kulture

Kako se, dakle, bosanski tekstovi odnose prema navedenim komplikacijama bosanskoga? Određeni književni tekstovi o Bosni, koje se ovdje obilježuje kao “bosanske tekstove”, ispisuju se unatoč tomu statusu ne-mjesta, rezultatu permanentne dvoslojnosti ili višeslojnosti, i to tako što postaju sami “fiksna” mjesta kulture. To se književno mjesto suprotstavlja opasnosti ambivalencijom, utoliko što bosanski tekstovi postuliraju da, kao prvo, ionako ne postoje mjesta i stvarnosti s one strane književnoga. Bosna za bosanske tekstove postoji u književnosti i nastaje iz književnosti. Osim toga oni, kao drugo, ističu dvostruku indiciranost kulture (pod kojom se podrazumijeva sve ono što se može sažeti pod Istokom i Zapadom) kao njezino najznačajnije obilježje. Stigma se na taj način transformira u vlastitu karizmu. Osobitost Bosne u predočavanjima bosanskih tekstova je višestruka tuđost. Trans-pozicija i stanje između, kako ga Hasan iz Selimovićeve romana obilježuje daleko prije Homi Bhabhe,<sup>37</sup> jesu istovremeno i definirajuće i definirano. U nastavku ću teksta na korpusu primjera (Ivo Andrić, Mehmed Selimović, Dževad Karahasan) pokazati, kako tekstovi o Bosni i iz nje “u-pisivanjem neegzistentnoga” izumijevaju bosansku topiku koja postoji samo u književnosti, kako njezinu prekarnu su-odnosnu kulturu uvijek iznova, dogovorno i ugovorno, situiraju između Istoka i Zapada, Orijenta i Okcidenta i kako pri tome, tj. preko puteva i stranputica književnosti, izvode performativnu i trajnu proizvodnju te kulture u književnosti.

## Izmišljena topika Bosne

Ono što odmah upada u oči prilikom čitanja tekstova bosanskih autora iz promatranoga perioda (i mimo izabраниh primjera) jest da ne samo što je Bosna veoma česta eksplicitna tema književnoga teksta, već i da - makar tekstovi bili veoma različiti i makar potječu iz različitih desetljeća - prikazivanja Bosne u njima stoje u jasno prepoznatljivoj vezi. Dok to dvoje, promatra li se skupa, isprva i nije nešto osobito neobično i često se pojavljuje u književnosti, ipak se uočava da se prilikom uspostavljanja veze bosanskoga teksta prema bosanskome tekstu ne poseže za mustrama koje su već od ranije tradirane, te su prema tome sastavni dio postojeće topike. Umjesto toga se bosanski elementi koji odlikuju bosanske tekstove pronalaze isključivo u tekstovima dvadesetog i dvadeset i prvog stoljeća, te su u prošleme stoljeću stvoreni iz ničega. Još jedna pažnje vrijedna razlika prema drugim književnostima specifičnim za određene regione nalazi se u tome što se bosanski tekstovi uspoređuju osobito u preuzetim odnosima kontiguiteta. Oni se više po-zivaju u punktualnome dodirivanju nego što liče jedni na druge. Poblize istraživanje te osobitosti iznosi na vidjelo da, prilikom pisanja o Bosni, autori ne uzimaju u obzir njezine osobnosti, već sklapaju međuodnose kao “proizvođači kulture” i ukazuju na druge tekstove kao jednu vrst “kulturalnih zastupnika”. Tako nastalo intertekstualno pozicioniranje kojim se opisuje jedna književno interna Bosna, izdiže se, svakim novim citatnim slojem, kao “bosanski skup”, iznad ostatka književnosti na bosanskom-hrvatskom-srpskom jeziku. Budući da se zajedničko prikazivanje Bosne ne zasniva na similaritetu, već jedan bosanski tekst, kako bi pri-zvao Bosnu, umjesto njezina opisivanja uvodi u igru kakav drugi tekst u kojemu se radi o Bosni, cjelokupno prikazivanje Bosne stječe novu kvalitetu: novo izumljivanje Bosne zbiva se kao intencionalna, unutarknjiževna akcija spasavanja te time kao akcija koja (re)vitalizira intertekstualni potencijal književnih tekstova u vanliterarnome kontekstu.<sup>38</sup> Intertekstualni bosanski tekst, kakvim ga se ovdje shvaća, dalje se ispisuje i sinkrono i dijakrono. Na ovdje odabranim primjernim tekstovima iz različitih desetljeća može se pokazati kako mreža bosanskih tekstova funkcionira u vremenu kao konstitutivna za kulturu. Važan inicijator bosanskih tekstova, na kojega se svi kasniji i pozivaju, jest Ivo Andrić. On o Bosni piše opsesivno; njegovi se brojni romani i pripovijesti gotovo isključivo bave regionom Bosne i Hercegovine. Pri tome su u njima mogućni povratni komentari o Bosni, oni se sami nadopunjuju u vezi sa svojom usmjerenošću na Bosnu i na njezino prikazivanje, makar su i radnje koje se odvijaju intradijegetski potpuno neovisne jedna o drugoj. Prema tome, Andrićevi tekstovi sadrže i unutar samih djela bosansku topiku koja rezultira iz iscrpnoga, gotovo etnografskog i etnološkog opisivanja Bosne i koji predstavljaju jednu književnu “bosnologiju”. U njima se između ostalog mogu pronaći prenošenja lokalnih dijalekata, detaljni

<sup>35</sup> Maria Todorova. *Die Erfindung des Balkan. Europas bequemes Vorurteil*. Darmstadt 1999, 34.

<sup>36</sup> Meša Selimović. *Derviš i smrt*. Beograd 1986, 307.

<sup>37</sup> Homi Bhabha. *Location of Culture*. London, New York 1993.

<sup>38</sup> Ovdje su bosanski tekstovi visoko politizirani a njihovo crpljenje intertekstualnoga potencijala nadovezuje se na stavove ranijega istraživanja intertekstualnosti u kojemu se razgraničavanje tekstova shvaćalo i kao politizacija.

opisi epskoga pjevanja uz gusle, opisuju se riječni tokovi i nabrajaju imena planina, unose se historiografski podaci o zemlji i izvješća o svakodnevicima i ritualima etničkih i religioznih grupa. Andrićevsko ga je istraživanje u slijedu spomenutih akribijskih i ponavljanih opisivanja Bosne i njezinih osobenosti opisalo kao historiografa i etnografa kulturalnoga prostora. Među bosanskim tekstovima njegovi spadaju među rijetke čije književno evociranje Bosne uzima spomena vrijedan odnos prema stvarnome predjelu i istinskim geografskim detaljima. Faktički se osvrta na geografiju u Andrićevu djelu osobito realizira u tome što se prikazivanje Bosne uvodi jednim pripovjednim glasom koji iz ptičje perspektive opisuje krajolik - najčešće neki mali grad uglavljen između planinskih lanaca, s rijekom u sredini - da bi se zoomom prebacilo u opisanu sredinu (uvod dobro poznat iz epskih pjesama toga regiona). Riječnim tokovima i imenima rijeka, opisivanjima, između ostalog i imenovanjima planina, opisani se bosanski grad može identificirati. Nerijetko se navodi i ime mjesta radnje u gradu. Stanovnici predstavljenih bosanskih mjesta pri tome se diferenciraju kao grupe (tako što se, naprimjer, dijelovi grada opisuju po položaju i etničkome ustrojstvu), ali se naknadno pripovijeda zajednička sudbina *varoši* ili *kasabe* pod Osmanlijama, Habsburgovcima ili, rjeđe, pod socijalistima. Zajednički junak većine priča a i dvaju najvažnijih Andrićevih bosanskih romana, *Na Drini ćuprije* (1945) i *Travničke hronike* (1945) jest grad ili mjesto radnje kao kolektivna osoba. Uostalom taj kolektivni junak "mali grad" ono je čime se komplicira lektira Andrićevih tekstova kao separatističkih, ako je se time ne čini i nemogućnom. Makar se navode i razlike, opisane mješovite zajednice malih bosanskih gradova zajedno doživljavaju predočene povijesne promjene i pate od njih, a one se opetovano završavaju tako, pročita li se njihovo činjenično stanje unakrsno, da sve ostaje po starome. Tako se roman *Travnička hronika*, koji se prvenstveno bavi konzularnim prisustvom u Bosni iz napoleonskih vremena, riječima: "Pa, evo, i to bi i prođe. [...] pa će se i oni [konzuli] zaboraviti ko da nikad nisu bili. I sve će opet biti kao što je, po božjoj volji, oduvijek bilo."<sup>39</sup> I u drugim povijesnim romanima pripovjedač komentira konkretne povijesne i društvene događaje što ih je Andrić, u prividnome proturječju s tim, do tančina istražio i obradio kao na kraju kontingentne i efemerne u usporedbi sa stvarnim životom opisanih ljudi i njihovoga životnog prostora. Suština Bosne, saznaje čitatelj, ostaje potpuno nepromijenjena unatoč svim političkim metežima. Tu faktografski elementi upravo ne ispunjavaju "effet de réel"<sup>40</sup> Rolanda Barthesa shvaćenog kao otpor faktičkog protiv fikcije, oni postižu njegovu suprotnost utoliko što (i eksplicitno) pojašnjavaju da se "stvarne pripovijesti" očuvavaju u legendama i pripovijetkama kojima povijesne činjenice služe samo kao markeri. Upravo tim "istinitim bosanskim pripovijestima", o kojima mogu pričati samo povijesti a ne i povijesne knjige, posvećuju se brojni narativi bosanskih tekstova Ive Andrića. Njegova fiksiranost na kulturni prostor, što znači da se književna Bosna već ugrađena u unutrašnjosti samoga djela sparuje s Andrićevim renomeom na južnoslavenskome jezičnom području, te se time predestinira topičnost njegovih predočavanja Bosne. Nasljednici u književnom predočavanju Bosne ne samo da ne mogu mimoći Andrićeve tekstove, već i u koncentriranoj akciji ističu njegovo djelo kao nezaobilazni izvorni tekst koji u svojem bosanskome intenzitetu figurira kao dokaz postojanja Bosne. U bosanskim tekstovima kao zajedničkom intertekstu sučeljavanje s književnim prethodnikom Andrićem istovremeno postaje i participacija u njegovoj književnoj Bosni. Intertekstualni predmet bosanskih tekstova samim tim nije samo odnos prema kulturi kao općem potencijalu intertekstualnosti,<sup>41</sup> naprotiv, on postulira kao cilj stvaranja kulture prema kojoj se odnosi. Pisati o Bosni za bosanske tekstove znači - od prvoga stupanja u odnos s Andrićevim "bosanskim tekstom" - pisati o Bosni u književnosti. Književni tekst u bosanskome tekstu više ne obznanjuje, kao što je to slučaj u drugim regionalnim književnostima, da piše o jednom krajoliku, jednom regionu ili jednoj zemlji koji su vanknjiževni ili ih se kao takve priziva. Tu povezivanje s mjestom koje se dešava isključivo u tekstovima i između njih književnost čini arenom njezine kulture. Jednoj se upitnoj zbilji, i u tome je clou bosanskih tekstova, sučeljava faktum književnih tekstova. No kako funkcionira taj paralelni književni svijet neovisan o stvarnosti? Kako bosanskim tekstovima uspijeva etablirati internu mrežu ukazivanja koja posjeduje sposobnost realiziranja takvog "kulturalnog dosegnuća"? Nakon elementarnog skiciranja i prikaza kvaliteta te mreže treba pokazati, na primjeru jedne uzorite konstelacije, kako bosanski tekstovi preko zajedničkih, djelimice potpuno novoizumljenih mjesta (u smislu *loci*) i preko intertekstualnoga tkanja kojim se dopuštaju vraćanja na ranije predmete interteksta stvaraju topiku književne Bosne koja jemči za realnost istovremeno je etablirajući.<sup>42</sup>

<sup>39</sup> Ivo Andrić. "Travnička hronika". *Sabrana djela Ive Andrića*. Sv. 2. Sarajevo 1984, 532.

<sup>40</sup> Usp. Roland Barthes. *L'Effet de Réel* [1968]. In: *Œuvres complètes*. Tome 2, 1966-1973. Paris 1994, 479-484, ovdje 482.

<sup>41</sup> O tome v. Renate Lachmann. *Gedächtnis und Literatur*. Frankfurt a.M. 1990.

<sup>42</sup> Na podrobniji dokaz toga "postupka" u bosanskim tekstovima, koji se može izvesti iz brojnih primjera, ukazujem u poglavlju "Literatur als Archiv der Kultur: Die intertextuelle Bosnientopik" in *Bosnientexte*. Ivo Andrić, Meša Selimović, Dževad Karahasan (Bilj. 10).

U topici Bosne koja se sreće kod Ive Andrića, a u kojoj sudjeluju i njegovi nasljednici, zatečeni *topoi* su većinom arbitrarna mjesta koja nastupaju ulančana u motiv. Tako u prikazivanju Bosne u svim bosanskim tekstovima, kako bi posredovali egzemplaran dojam, sudjeluju kontekstualizirani sljedeći *topoi*: snijeg, tišina, smrt, ravnodušnost i nužni odlazak iz Bosne (u svakom je bosanskom tekstu spominjanje Bosne vezano s nužnošću napuštanja toga mjesta). Osim toga su topični "svjetlo" i "nevidljivost"<sup>43</sup> kao i arhitektonske metafore, s osobitim značajem "mosta", "puta" i slika arhitektonskih slojeva koji se mogu pronaći ispod bosanske zemlje.<sup>44</sup> Dodatni je topos Bosne, koji je već spomenut u vezi s Andrićevim pripovjednim perspektiviranjem i koji je najviše fundiran u realnome, rascijepljenost krajolika i surova meteorološka situacija. I jedno i drugo se u bosanskim tekstovima - citirajući od 1910. pa nadalje popularizirane balkanizme i etnografske i antropogeografske radove Jovana Cvijića<sup>45</sup> - promišlja sa stajališta teorije klime koja se povezuje s mentalitetom. Teški vremenski i topografski uvjeti prema tim teorijama, a u bosanskim se tekstovima na njih opetovano i ironično ukazuje, proizvode neotesane, necivilizirane i tvrdoglave ljude.

Ova ukratko ocrtna zajednička topika Bosne, koju je moguće dokazati tek na velikom korpusu tekstova i o kojoj se ovdje može posredovati tek jedan utisak, obuhvaća i brojne druge elemente. Ona predstavlja temelj zajedničkosti tekstova i čini njihovu misiju: očuvanje ili kreiranje Bosne. Tek oni omogućuju bosanskim tekstovima da se drže Bosne a da pri tome ne uzimaju u obzir "isitnsku zbilju". Ona se opetovano pojavljuje tek komentirana, književno posredovana i degradirana na sekundarno. Vratim li se još jednom na to, mogu ustanoviti, s obzirom na dosadašnji stav argumentacije, da se izmišljenim mjestima u Bosni (kao i u učenju o pamćenju iz topičkih koncepata antičke retorike) može koračati kako bi se evocirala cjelina. Toposi bosanskim tekstovima služe za produkciju tekstova i anticipaciju recepcije, budući da doprinose tome da se jedan razumljivi, već poznati i priznati svijet, može iznova prizvati te tako učiniti čitljivim. Prizivanje pojedinih elemenata od izvjesnoga je stupnja etabliranja topike dostatno da bi se moglo presegnuti za jednom tradicijom i da bi je se nastavilo ispisivati vlastitim dodacima. Imenovanje jednog ili dva *topoi*, kao što ću pokazati na uzoritom intertekstualnome nizu (topos nestvarnosti Bosne), prema tome je dovoljan novim bosanskim tekstovima kako bi Bosna neposredovano izbila u književnost i kako bi joj se omogućilo pojavljivanje na sceni. Andrić je, da se poslužim jednim primjerom, opetovano opisivao kako je zima u Bosni oštra, kako je zemlja često potopljena, da je u ljeto napadaju suše i da stranci, naprimjer zapadnoeuropski posjetitelji i diplomati ili osmanski veziri, pate pod surovim životnim uvjetima. Oni se u Andrićevim tekstovima neprestano žale na tegobnu klimu i neotesanost ljudi. Tako vezir Jusuf iz *Mosta na Žepi* u snimanju činjeničnoga stanja Bosnu opisuje kao strašnu zemlju:

*Mislio je na daleku brdovitu i mračnu zemlju Bosnu (oduvek mu je u pomisli na Bosnu bilo nečeg mračnog!), koju ni sama svetlost islama nije mogla nego samo delimično da obasja, i u kojoj je život, bez ikakve više uljuđenosti i pitomosti, siromašan, štur, opor. [...] U mislima mu se otvorao svet, pun svakojakih potreba, nužde, i straha pod raznim oblicima.*<sup>46</sup>

Navodno neprijateljstvo Bosne prema svemu živome zahtijeva i u Travničkoj hronici maksimum i od domaćeg i od stranog pučanstva, a tamo su obje grupe eksplicitno odvojene jedna od druge:

*Niti je više jesen niti počinje zima; to vreme-nevreme koje nije ni jesen ni zima, a gore je od jednog i od drugog, to čudovište od godišnjeg doba traje danima, nedeljama [...]. Kiša i blato i sneg [...] sivi dan [...] vlaga [...] vetar [...]. Nigde se čovek ne može sakriti [...]. I svako živo telo brani se još samo svojom sopstvenom toplinom [...]. Pred tom smrtonosnom najezdom vlage sve se uvlači u sebe, uzima oblik najboljeg otpora [...]. Domaći ljudi, navikli i otvrdli podnose sve to, održavajući se, hrane i greju po nagonu i iskustvu [...]. Druga je stvar sa strancima koje je sudbina bacila u ovu usku dolinu [...]. I same životinje koje je vezir doneo u Travnik, angorske mačke, papagaji i majmuni, ne kreću se, ne viču i ne zabavljaju gospodara, nego snuždile se i učutale i, povučene u nekom čošku, čekaju da ih sunce zagreje i obraduje.*<sup>47</sup>

<sup>43</sup> Tako se naprimjer topos "svjetlo" realizira kao nedostatak prosvjetiteljstva, kao socijalistički pothvat elektrifikacije, kao "svjetlo islama" i dovodi u vezu s Bosnom. Nevidljivost kao podjednako topički element prikazivanja Bosne nerijetko se nalazi kontrastiran sa "svjetlom" kojemu se, opet, kao tuđem utjecaju suprotstavlja "govor iz nevidljivosti" kao moćna vlastita govornička pozicija.

<sup>44</sup> Sinkretizam kulturalnoga prostora shvaća se kao manje ili više zatrpana kulturalna osnova - analogno s Freudovim slojevima Rima koji se uvode u igru kao metafore za izgradnju duše u *Nelagodi u kulturi*.

<sup>45</sup> Jovan Cvijić. *La peninsule balkanique. Géographie humaine*. Paris 1918, *Das Karstphänomen*. Wien 1893 kao i *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije*. Beograd 1931.

<sup>46</sup> Ivo Andrić. "Most na Žepi". Žed. *Sabrana djela Ive Andrića*. Sarajevo 1965, 226-236, ovdje 235.

<sup>47</sup> Ivo Andrić. "Travnička hronika". *Sabrana djela Ive Andrića*. Bd. 2. Sarajevo 1984, 141-143.

Andrićevi bosanski tekstovi pružaju bezbrojne primjere takvoga opisivanja užasa Bosne od strane tuđinaca koji se u Selimovićevim tekstovima prizivaju u koncentriranoj citatnoj formi, a da se pri tome opisivanje pojedinačnih prijestupa ne smatra nužnim. U jasnome citatu (ovdje iz *Travničke hronike*) pripovjedač u *Dervišu i smrti* samo spominje da se majmuni i papagaji uvezeni s Orijenta odbijaju prilagoditi novome mjestu, a da biljke donesene s Istoka venu. Vezir kao tuđinac u Bosni ne može učiniti ništa drugo doli konstatirati: "Strašna zemlja!". Dok se kod Andrića, dakle, još uvijek prikazuje cijela paleta prirodnih strahota, u Selimovićevom je tekstu surova priroda zastupljena u obliku intertekstualnoga citata iz tekstova njegova antecedenta. Dževad Karahasan nasuprot tome mora, kada u svojim tekstovima gusto isprepletenim citatima govori o Bosni, još samo spomenuti da je to jedno "posrano mjesto" (*Šahrijarov prsten*) ili "tamni vilajet", *Izveštaj iz tamnog vilajeta*.<sup>48</sup> Azra, lik iz *Šahrijarovog prstena*, objašnjava, uspostavljajući topičnost bosanske odurnosti, da nitko ne zna otkuda dolazi averzija prema Bosni, jedino je jasno da su je Bosanci svjesni još od najranijih dana.<sup>49</sup>

Budući da brojna takva povezivanja importiraju Selimovićeve i Andrićeve bosanske tekstove u Karahasanove, njegov tekst gotovo i da ne mora reći ništa više o Bosni, romani su već smješteni u lokalnome prostoru ukazivanjem na druge bosanske tekstove. U *Istočnom diwanu*, koji se odvija na Bliskom Istoku, topička participacija kao kulturalna pozadina funkcionira tako dobro da se Bosna ne spominje niti jednom riječju a unatoč je tomu sveprisutna u tekstu. Ako intertekstualna ukazivanja ostanu nepoznata čitateljima koji ne poznaju prizvane bosanske tekstove, *Istočni diwan* prolazi sa samo jednom recepcijskom razinom kao "orijentalna" kriminalistička priča. "Pročitaju" li se latentna ukazivanja na Bosnu, *Istočni diwan* je, unatoč Basri kao mjestu odvijanja radnje i njegovome historijskom setingu, roman kojega se može tumačiti tek s fona suvremene Bosne.

## Orijent i Okcident

Pored zajedničke bosanske i, konačno, književno prenesene topike egzemplificirane u ovoj "niti", dodatni je specifikum bosanskih tekstova njihova simultana "istočnost" i "zapadnost", za koju stoji i Karahasanov kriminalni roman. I izmišljena bosanska topika, i raspra između Orijenta i Okcidenta igraju središnju ulogu u konstituiranju književnoga kulturnog mjesta za jednu kulturu koja se našla u opasnosti.

Svi autori bosanskih tekstova, kada je riječ o suprotstavljanju Orijenta i Okcidenta, raspoređuje svoja djela na veoma različite načine. Kako postupaju autori ovdje odabrani za primjer? Sažeto se da reći da Ivo Andrić u svojim prevashodno historiziranim pristupima orijentalno reprezentira kao osmansko, a okcidentalno kao habsburško. U tome se prizivanju i jedno i drugo obilježavaju orijentalistički (u saidovskom pežorativno konotiranom smislu<sup>50</sup> orijentalizma) i okcidentalistički (analogno tome). Prema tome su i Osmanlije u predočavanju brbljivi, feminini i surovi, Austrijanci, suprotno, usmjereni na red, birokratski i usredišteni na razum. Obe se imperije u Andrićevu predočavanju prezentiraju kao multinacionalne države, a naglašava se njihova koncipiranje kao carstva (u kontrastu prema nacionalnoj državi): u skladu s time o pojedinim se Osmanlijama saznaje da su izvorno bili Gruzijci, Grci ili upravo Bosanci, poput Mehmedpaše iz *Na Drini ćuprije*. Habsburzi nastupaju kao raspjevana internacionalna trupa ("bilo ih je Čeha, Poljaka, Hrvata, Mađara i Nemaca"), veli se o njima u *Na Drini ćupriji* ("pevaju na raznim jezicima").<sup>51</sup> I Osmansko carstvo i Habsburška monarhija u Andrićevim su bosanskim tekstovima, a gotovo svi su objavljeni neposredno po Drugom svjetskom ratu, iskrivljene slike jugoslavenskoga. To vrijedi i za multinacionalnost i određenost kulturnim polovima Istok-Zapad, čiji su predstavnici "Austrijanci" i "Turci". Bosna se u Andrićevim pripovjednim tekstovima pojavljuje, jednako determinirana tim centralnim kulturalnim polaritetom, na različitim točkama skale postavljene između njih. Strane svijeta i kulturna usmjerenja što ih zastupaju Osmanlije i Habsburzi pojavljuju se kao kulturalno preformiranje bosanskoga koje služe tome da se Bosni omogući istupanje, kroz spominjanje i smjenjivanje. "Bosansko" kao ono što ostaje konstantno u svim povijesnim mijenama kod Andrića nije (u suprotnosti s klimom i krajolikom) jednostavno dovedeno do opisivanja i sricanja, naprotiv, radi se o praznome mjestu kojim kulturalnim preformiranjima od strane okupatora ostavlja "središte". Ezoterička ideja aurafotografije tu može poslužiti kao podrška predodžbi o načinu na koji se "bosansko" pojavljuje u Andrićevim bosanskim tekstovima. Osmanlije, Habsburzi i povijesna vrenja koja napadaju Bosnu auratičko su zračenje koje je u svojem centru (u aurafotografiji nevidljivom) gotovo negativno određuju. Ta sredina o kojoj je riječ konturira se tek zračenjem. Emanacija Bosne u Andrićevim teksto-

<sup>48</sup> Tu je jasno i intertekstualno ukazivanje na *Zapise iz podzemlja* (*Zapiski iz podpolja*) Dostojevskoga iz 1864.

<sup>49</sup> Dževad Karahasan. *Šahrijarov prsten*. Sarajevo 1994, 45.

<sup>50</sup> Edward Said razlikuje manifestne od latentnih orijentalizama. Edward Said. *Orientalism*. New York 1978, osobito 113-197.

<sup>51</sup> Ivo Andrić. "Na Drini ćuprija". *Sabrana djela Ive Andrića*. Sarajevo 1965, 169.



vima može se opisati i s Lotmanovom predodžbom semiosfere koja je sačinjena od semiotičkih graničnih procesa i određivanja centripetalnih i centrifugalnih pokreta kultura. Bosna je tu doduše jedna promjenjiva tvorevina, ali ipak posjeduje konstantno "bosansko" jezgro koje je performativno na fonu povijesti, što ga istovremeno proizvodi. Andrićevi književni tekstovi u tome smislu slijede Lotmanovu predodžbu o funkcioniranju kulture: osobito su Istok i Zapad, Osmanlije i Europljani kao oni koji naizmjenice preuzimaju centar a potom pomjeraju kulturalne utjecaje ka periferiji ono što konstituira Bosnu - daleko kompleksnije nego što proizlazi iz hibridnih figura i predodžbi sinkretizma.<sup>52</sup> I u Selimovićevim romanima u kasnim šezdesetim i početka sedamdesetih godina središnje mjesto zauzima križanje Istoka i Zapada. Njegovi romani *Derviš i smrt* (1966) i *Tvrđava* (1970) odigravaju se na orijentalnoj pozornici: u Bosni kojom vladaju Osmanlije. Znakovita osobenost predočavanja Bosne u tim djelima jest činjenica da se Osmanlije kao takvi ne pojavljuju. Umjesto toga su "isripovijedani tekstovi", u smislu ženetovske dijegeze, koji u književnome historiziranju istovremeno preokreću povijesno-demokratske odnose, napučeni gotovo isključivo bosanskim muslimanima. Selimovićeva se varijanta sukoba Istok-Zapad sastoji se u njegovu svođenju na situaciju Bosne i Bosanaca u titoističkoj Jugoslaviji koja je šifrirana u romanima. Opozicija Orijent-Okcident i njezino preslikavanje u orijentalizmu/okcidentalizmu koristi se za izražavanje bosanske međupozicije koju se u vrijeme nastanka tekstova negira. U titoističkoj Jugoslaviji osmansko vrijeme i njegov kulturalni "rudiment" islamskoga nasljeđa, izuzmu li se strateški savezi s raznim muslimanskim zemljama Afrike i Bliskoga i Dalekog Istoka, negativno su konotirani. Selimovićeva hiperboličko prerađivanje islamske oblikovanosti Bosne ne nalazi se u suprotnosti s jugoslavenskim samoshvaćanjem, njegov bosanski tekst koji pršti od bosanskih muslimana na romane raspoređuje bosanski položaj unutar jugoslavenskoga saveza i borbu Muslimana za priznavanje kao "nacije". I u to vrijeme izgrađeno i sve dosada rašireno shvaćanje o religioznoj pripadnosti kao nacionalitetu, na koje se aludira, kao i Selimovićeva današnja recepcija kao kućnoga spisatelja bosanskih Muslimana mora se uzeti u obzir sa zapanjenošću. Razna se distanciranja u Selimovićevu djelu križaju s neprekidnom participacijom u islamskome a najznamenitiji su prilog tome bez dvojbe fingirani citati iz Kur'ana. Citati iz Kur'ana koji kao moto prethode svakome poglavlju *Derviša i smrti* jedna su vrst medleva: slobodno sastavljanje rečenica iz različitih sura. Zanimljivo je da je ta činjenica u kritici o Selimoviću jedva komentirana a može se pretpostaviti da je zasnovana na glasnoj šutnji jugoslavenske cenzure. Neortodoksno prenošenje svetoga teksta Kur'ana samo po sebi slabi, pored brojnih iskaza autora i rasprava o vjeri sadržanih u književnim tekstovima, poziciju povijesne figure Selimovićeva pisara ali i njegovih figura-pripovjedača Ahmeta i Ahmeda kao "glasa islama u Bosni". I potpuno različiti konteksti književnoga i razine književnoga djelovanja uopće ne dolaze u obzir kao jednostavni proislamski stavovi. No ako već njegovo čitanje kao nacionalnoga pjesnika bosanskih muslimana pričinja teškoće, Selimović se s pravom može promatrati kao pjesnik bosanskoga koji islamsko, orijentalno i osmansko koristi kao poticaj svoje poruke o Bosni-u-Jugoslaviji.<sup>53</sup> Na osnovu citata iz Kur'ana može se egzemplarno ukazati na način postupanja prema Okcidentu-Orijentu kod Mehmeda Selimovića. Citati transportiraju tajne poruke između rečenica istrgnutih iz konteksta koje su istovremeno usmjerene na socijalistički režim i na islamsku zajednicu, utoliko što istovremeno na svjetlo dana iznose nevoljenu muslimansku prošlost, koju suvremene diskusije o statusu Muslimana u Jugoslaviji kritički komentiraju kada u igru uvode i liberalnost bosanske islamske tradicije što je bila društvena tema u vrijeme nastanka romana. Ona se diskurzivno razvija desetljećima, zauzimajući položaj između nedogmatičkoga tumačenja i nepotpune vjere. Sažimajući za Selimovićeve bi se romane moglo ustvrditi da koriste rascjep Orijent-Okcident kao kod i međuprostor kojega se učinilo sposobnim za govor i mimo fingiranih citata. Između navodno Zapadnog (naprimjer forma romana) i prividno Istočnog (orijentalizirano) kao prikriveni izvlače se tekstovi - u neprijateljskome okružju socijalističke cenzure - koji neobljubljeno postojanje Bosanaca i jugoslavenskih Muslimana (koji se ne preklapaju u potpunosti) dovode do izraza. Kasnije će Homi Bhabha, svetac postkolonijalne kritike, upravo tu formu podređenoga govora u "prostoru između (inbetween) nacionalnih diskurza obilježiti kao moćnu govorničku poziciju postkolonijalnih subjekata.<sup>54</sup>

<sup>52</sup> Opširno prikazivanje historizirane bosanske tematike kod Andrića, kao i njoj imanentna predodžba o kulturi može se pronaći u Miranda Jakiša. *Literatur als Archiv und Ort des Kulturtransfers: "Die Habsburgermonarchie und die Osmanen bei Ivo Andrić". Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Wien, 22.-25. September 2004, Wien/München 2005, 635-646.*

<sup>53</sup> U ovome se smislu portret Meše Selimovića kao nacionalnoga reprezentanta opravdano pronalazi već na prvim tiskanim serijama bosanskih novčanica.

<sup>54</sup> Opširna obrada tematike Orijenta i Okcidenta i prikrivena ukazivanja na socijalističku Jugoslaviju u *Dervišu i smrti* i *Tvrđavi* nalaze se u: Miranda Jakiša. "Mehmed Selimović's novels - voices from off-stage". *Die Welt der Slaven. Internationale Halbjahreschrift für Slavistik*. 53:2 (2008).

Dževad Karahasan, čiji romani napisani koncem prošlog i početkom ovog stoljeća u jednakoj mjeri orijentaliziraju, funkcionalizira drugu varijantu Istočno-Zapadnoga teksta u skladu s re-politiziranim bosanskim tekstom. U romanima *Šahrijarov prsten* i *Istočni diwan* in extenso se participira u orijentalnome koje se - kao i u Selimovićevim tekstovima - dovodi u vezu s Bosnom. Upravo se pežorativni orijentalizam priziva kao nešto što se tiče Bosne, te ga se uspješno kontraktira. Romani Dževada Karahasana diferenciraju "Orijent" pri tome uvodeći u igru znanje o Orijentu, čime se na bitan način ometa navodno znanje "Zapada" o Orijentu, ono koje je sažeto u pojmu orijentalizma. Ono se raspada kao homogena i nedodirnuti zapadna predodžba jednoga čitatelja koji je već sam, od strane teksta, koncipiran kao zapadni. Naravno, ukazivanje na Orijent ostaje uvijek, unatoč dekonstruirajućih tendenci, prividno i svjesno orijentalističko, kao što i sudjelovanje Bosne u orijentalnome uvijek mora ostati podložno posredujućoj instanci. Na to upućuje već naslov romana, *Istočni diwan*, koji ne stupa u odnos s nekim orijentalnim tekstom, već s orijentalizirajućim, naime Goetheovim *West-Östlichen Diwan*. Pri tome ne samo da se naslov skraćuje u korist Orijenta na "Istočni diwan", već se *diwan* bilježi slovom koje ne postoji u bosanskoj i hrvatskoj abecedi, naime "w". Na taj ga se način pozapadnjuje ili, ukazivanjem na drukčije prakse transliteracije, očuduje. Tu tekst romana ne ukazuje samo na slomljenu trans-koncepciju svojega kulturnog prostora, on bosanske čitatelje sučeljava i s njihovom vlastitom, zapadno kontaminiranom, perspektivom Orijenta što se u suvremenoj Bosni sve češće zaboravlja. Ono što Karahasan proizvodi naslovom nije ni Saidov orijentalizam ni orijentalno-bosanski tekst. Na sličan način funkcionira i naslov romana *Šahrijarov prsten*, kojim se aludira na kralja Šahriyâra iz *Alf laila wa-laila* (Tisuću i jedna noć) čija je žudnja za pripovijedanjem poslovična. Tekst popularan u zapadnoeuropskim kulturama - ugled *Tisuću i jedne noći* kao i stupanj poznatosti u područjima je njegova podrijetla daleko manji - služi kao predložak kompliciranim preklapanjima i uklapanjima romana koji se prezentira kao postmoderni. Opozicija Zapad-Orijent nadslikava se time što su u romanu Istok i Zapad na raznolike načine tako međusobno isprepleteni da sučeljavanje i tako i tako potpuno gubi na smislu. Tako *Istočni diwan* priziva poznate elemente suvremenog trilera o psihopati (u srednjovjekovnoj Basri) kao i književno i filmski poznati scenarije koji otvaraju prostore očekivanja "duševnih trauma", u zapadno-frojdovskoj tradiciji, koje bi se dale očekivati kod likova, no koje u konkretnome slučaju na frapantan način izostaju. Romani odstupaju od uobičajenoga žanrovskog toka, kao konzekvencija vremenske i kulturalne dis-lokacije, s određenom gestom. Na strani recipirajuće čitateljske zajednice to iznevjerno očekivanje vodi do snažnoga potresanja orijentalizma-okcidentalizma čim se upravo **bosansko čitateljstvo** kritički podučava, a svako se samopromatranje kao kulturalnih hibrida pokopava već na samome početku.

No i više od toga, Karahasanovi tekstovi vraćaju, time što su osobito u dijegetičkome preklapanju koncipirani kao postmodernistički romani, Bosnu, skupa s njezinim vlastitim Orijentom, u globalni svijet u kojemu se razlikovanja poput onih između Istoka i Zapada obsoletna. Romani se pojavljuju kao čista žudnja za konstruktom koja različite "konstrukcije" - Orijent i Okcident tek su jedan dio toga - dovode do krajnjih granica. U suprotnosti Istok-Zapad, ali i u supostojanju ta dva pojma, Karahasanove konstrukcije igre komentiraju i prekarni status Bosne. Istaknuti postmodernizam i osnaženje raspre Istok-Zapad sažimaju se u romanima o Orijentu, tako da se "stvarnosti" u kompliciranim poretcima stapaju jedna s drugom. Jedna unutarknjiževna realnost tu proizvodi drugu. Igra *mise en abyme* dovodi se toliko daleko da se spajanje stvarnosti na različitim mjestima teksta nadaje samo po sebi čime cijeli sloj koji se nalazi izvan književnosti postaje relevantan za nju. U Karahasanovim tekstovima ono što kod čitatelja evocira predodžbu vandijegetske realnosti jesu metaleptički skokovi - Gérard Genette primjenjuje termin metalepsa za nestabilnu granicu između književnosti i stvarnosti. Ona uključuje čak i autora (kao povijesnu osobu) kao i čitatelja, instanciju koja aktualizira tekst i koja uvelike nadmašuje "implicitnoga". Dihotomija Istok-Zapad, toliko važna u prikazivanju Bosne, prelazi u problem stvarnosti insceniran na postmoderni način, tako da se opozicija istinski/konstruirani komprimira na stvarnost i književnost. Kako bi se iznova ušlo u trag bosanskim tekstovima i njihovoj kulturalnoj misiji, valja nakraju još jednom spojiti izlaganja o raspravama između Istoka i Zapada u različitim tekstovima. Kulturalne danosti Bosne, koje su konglomerat historijskih zbivanja, sinkretizama što iz njih proilaze i pripisivanja koja se pojavljuju na presjecištu Istoka i Zapada, ne omogućuju pristup književnim tekstovima koji bi se Bosnom mogli baviti s one strane dihotomije Istok-Zapad. Izražena želja za pisanjem o Bosni stapa se s diskusijom Orijent-Okcident koja u raznim oblicima postoji u formi (stil i žanr) i sadržaju, no koja istovremeno i reflektira tu udvojenost. Kada se mnoštvenost kao unutarnja tuđost tekstova uzdigne do odlučujuće osobnosti, tada ne kao hibridna konstrukcija ili, čak, popularna "multi-kulti" enklava: Bosna koja u svojoj pluralnosti leži na karti Europe kao šarena mrlja. Razrada teme Bosna kod autora što ih se razmatra ovdje sadrži predodžbe o funkcioniranju kulture koje se mora obilježiti kao performativno uvijek-iznova-proizvođenje. U tome Orijent i Okcident, kao kulturalni odnosni polovi Bosne igraju značajniju ulogu nego negdje drugdje,

isto kao što se u njima cijepanje svijeta, "clashing civilizations", izvodi i istovremeno izbjegava. Istok i Zapad, kao da bosanski tekstovi postuliraju desetljećima, dijelovi su kulturalne pregovaračke mase koju se u slučaju Bosne ne može izbjeći. Kulturalna se pregovaranja u drugim regionima mogu završiti drukčije. Ovdje ocrтана bosanska kulturalna pregovaranja u književnim tekstovima, koje nazivam bosanskima, pri tome se ne pozivaju na geo realne Zemlje i predjela, već u igru uvode prostor opskrbljen geografskom oznakom, koji je uzto od samoga početka tekst. Andrićevi, Selimovićevi i Karahasanovi bosanski tekstovi funkcioniraju kao kulturalni tekstovi koji ne samo da raspravljaju o statusu Bosne dovedenom u pitanje, već se i sami stavljaju na raspolaganje kao kompenzirajuća mjesta kulture. Postupajući tako oni ne samo da čine uslugu Bosni i ovjeravaju njezinu fiktivnu realnost, oni i čine nesigurnim na način kojim književnost insceniraju kao dio stvarnosti, granice između zbilja i konstrukcija. Genette je u *Narration* (uz podršku Borgesa) takve uznemiravajuće književne operacije komentirao riječima da "i Vi i ja možda isto tako možemo spadati u neku pripovijetku."<sup>55</sup> Genette govori s pozicije ugrožene stvarnosti kojoj prijete zauzimanje od strane fikcije. Shvatiti književne tekstove iz Bosne i o njoj kao bosanske tekstove, nasuprot tome, znači pročitati ih kao dio vanknjiževne stvarnosti koje književnost prisvaja i u tome prisvajanju fiktivni karakter svijeta pojašnjava u veoma specifičnoj varijanti geopoetike. Bosanski tekstovi, dakle, proračunato kalkuliraju s unošenjem nesigurnosti granica između teksta i svijeta, umjetnosti i života.

Na kraju valja spomenuti i čitatelja bosanskih tekstova, budući da on, prema dosada predočenom, igra značajnu ulogu u njihovome uspjehu. Upravo "ekstremni slučaj" bosanskoga teksta, Karahasanov *Istočni diwan*, u kojemu se Bosna uopće i ne spominje, a koji unatoč toga funkcionira kao bosanski tekst zato što su njegova markiranja Bosne nedvojbeno prepoznatljiva, pokazuje da dvostruko zaposjedanje tekstova (kao bosanskog teksta i kao orijentalizirajućega teksta) funkcionira.

Raspoznavanje obilježavača Bosne, koji se sadrže više u topičkim elementima prizvanim iz života nego u imenovanju i opisivanju kulturalnoga prostora, a ponovno prepoznavanje intertekstualnoga kulturalnog pamćenja bosanskih tekstova, koje se konstituira mimo tih obilježavača, tvori čitateljsku zajednicu koja postaje svjesna svog unutarnjeg poznavanja kulture u procesu lektire. "Tajni savez" onih koji dešifriraju bosanku poruku na taj način doprinosi njezinu održavanju ali i projektu njezinoga pronalaženja koji se zbiva u bosanskim tekstovima. Sa svoje strane i oni u tome trenutku omogućuju bosansku zajednicu. Taj aspekt bosanskih tekstova omogućuje i pomirljiviju lektiru od one koju je doživjelo djelo Ive Andrića krajem prošlog i početkom ovog stoljeća.

Andrićev lik Kolonja iz *Travničke hronike*, možda čak i konvertit s kršćanstva na islam (u tekstu se romana to ne eksplicira, ali navješćuje), čiji se govor citira daleko rjeđe od onoga Maksa Levenfelda o mržnji u Bosni iz *Pisma iz 1920*, kaže o Bosni:

"Nit sam sa Istoka ni sa Zapada, ni sa kopna ni sa mora ... To su oni (Bosanci). To je jedno malo, izdvojeno čovečanstvo ... To su ljudi sa granice, duhovne i fizičke, sa crne i krvave linije koja je usled nekog teškog i apsurdnog nesporazuma potegnuta između ljudi ... To je treći svet u koji se sleglo sve prokletstvo usled podjeljenosti zemlje na dva sveta."<sup>56</sup>

I kao da želi spriječiti da se njegovi iskazi dovedu u vezu s uobičajenim separatizmima Kolonja zaključuje rečenicom koja, retroaktivno i sažimajući, poantira, makar i uz pojednostavljivanje, i jedan dio misije bosanskih tekstova: "Na kraju, na pravom i konačnom kraju, sve je ipak dobro i sve se rešava harmonično. Iako, ovde, zaista sve izgleda neskladno i bezizlazno zamršeno."<sup>57</sup>

**(Po rukopisu preveo: Davor Beganović)**

<sup>55</sup> Gérard Genette. *Die Erzählung*. München 1998, 169.

<sup>56</sup> Ivo Andrić. "Travnička hronika". *Sabrana djela Ive Andrića*. Sv. 2. Sarajevo 1984, 330. Istakao I.A.

<sup>57</sup> Isto, 331.

# INTERVJU

## Prijevod je pjesma koja živi u drugom jeziku

Intervju sa Marinom Trumić, spisateljicom, novinarkom i prevoditeljicom



Foto: Kenan Efendić

### Razgovarale: Jasmina Bajramović, Jasna Kovo, Krystyna Żukowska-Efendić

Sic!: U ovdašnjem, ali i širem kulturnom prostoru, Vi ste prepoznati kao prevoditeljica, novinarka ali i književnica. Vašim višefunkcionalnim radom nemjerljivo je doprineseno upravo u oblasti kulture, posebice književnosti. Nakon izvanrednih prevoditeljskih radova, što ste novo i aktuelno radili u posljednje vrijeme?

Trumić: Završavala sam svoju knjigu poezije, koja je pod naslovom "Cipele za Mona Lizu", izašla u izdanju "Dobre knjige" iz Sarajeva. Ova se knjiga, zapravo, godinama taložila, kao da se sama slagala i sačinjava izbor iz moje poezije. Mnogo je tu, ponajviše novih pjesama, nastalih

posljednjih godina, neke, mogla bih reći, jučer. Ja sam pravila izbor i pri tome sam mnoge pjesme, naravno, i "izbacila", a da li ću im se vratiti jednoga dana, to ovoga trenutka ne bih mogla odgovoriti. Iako i ne volim odviše promocije, ali one su ipak vid marketinškog populariziranja knjige, dakle, predviđeno je da će to biti uskoro, mislim početkom juna. Pišem, gotovo da se može reći istovremeno, i jednu dužu prozu, što će od toga svega biti na kraju, možda roman - vidjet ćemo!

Osim toga, neprekidno prevodim s poljskog, ponajviše poeziju. Prevela sam tako izbor iz poezije poznate poljske pjesnikinje Eve Lipske, koja će nadam se doći na ovogodišnje Sarajevske dane poezije. Prevodila sam je dugo, godinama, i na kraju se logičnim slijedom javila ideja o tiskan-

ju njezine knjige, koja će možda upravo u okviru ovogodišnjih Sarajevskih dana poezije biti i promovirana. Objavljuje je "Conectum" iz Sarajeva.

**Sic!:** U uvodu knjige "Cipele za Mona Lizu", koja predstavlja izbor vaših pjesničkih radova u rasponu od 1970-te do danas, Ferida Duraković, i sama pjesnikinja, piše upravo o ključnome problemu današnjega stanja u književnosti, ne gradeći okvir i barijere od nacionalnih ili pak drugih zidova, uprizoravajući i osvještavajući upravo konstantnu dominantnu praksu naših književnih kanona, koji svjesno i namjerno prešućuju žensku književnost. Žensku, pri tome ne implicirajući ni jednu teorijsku i poetičku postavku posebice, nego pak nužnost da se (pro)go-

*Na mjestima na kojima se odlučuje su muškarci, mi se samo uklapamo u svijet koji su oni konstruirali. Navode se historijske ličnosti, žene koje su vodile ratove i obožavale vlast, no i one su se nužno uklapale u tu mušku sliku, konstrukciju svijeta. Pa i u današnjem trenutku mnoge se žene pokušavaju uklopiti u taj muški obrazac. Činjenica je da živimo u patrijarhalnim društvima. Nisu čak ni u Poljskoj žene pošteđene patrijarhata, ali ipak postoji više poštovanja prema njima, barem takvo je moje iskustvo, one su u društvu i njegovim institucijama na većim funkcijama i imaju/posjeduju moć prodornosti. Ne moramo voditi žensku revoluciju, možda i mi od muškaraca moramo učiti kako da se izborimo za svoja prava i pozicije. Ne nasilno nego mudro, to je naša šansa.*

vori o kulturološkoj i historijskoj konstantnosti dominantnih diskurzivnih modela. Iako ste objavili nekoliko zbirki poezija i svojim prevoditeljskim radom neizmjereno doprinijeli obogaćivanju književne scene na ovim prostorima, dominantni, naravno muški kanon i kritika, svjesno zaobilaze vaš rad, kao što i primjećuje Ferida Duraković?

**Trumić:** Svakako da sam kao pjesnikinja, ali i prevoditeljica pomalo i politički, tj. možda bolje reći socijalno, koliko i "ženski" osviještena. Poeziju pišem, jasno, ne misleći na te aspekte, to je sve u čovjeku nataloženo, pjesma nastaje poput cvijeta "ne misleći o sebi i cvjetanju", to dođe kasnije, ponešto se doda, ponešto oduzme, dotjera, što bi se reklo. Naravno, neke bih pjesme ponovno "dekonstruirala", dok druge ne bih. Inače, moje su ranije knjige više bile putopisnoga karaktera, po tome sam i bila, ako sam uopće, i više poznata, poslije sam "postala poznata", jer sve je to uv-

jetno rečeno, kao prevoditeljica, a tek onda kao pjesnikinja, jer i nisam puno objavljivala svoju poeziju. Pisala sam poeziju oduvijek, ali nisam baš objavljivala

Tek po povratku iz Varšave nastala je moja knjiga "Između Varšave i Sarajeva". I ona je nastala spontano, to je nekakav plod mog devetogodišnjeg boravka u tom gradu, gdje sam radila na Institutu za slavenske jezike Varšavskog univerziteta. Ne mogu reći da kritika nije pisala o meni, pisao je o meni, recimo, Tvrtko Kulenović, što mi je značajno, i to o putopisu, a on je i sam putopisac, čak mi je rekao i da mi strašno zavidi na tome naslovu - "Ime puta". Pisao je nekad i Zuko Džumhur, a i drugi. Ne znam da li će kritika sad pisati o mojoj poeziji, to mi sad i nije toliko ni bitno, nakon svih ovih godina. Sami izdavači ne brinu mnogo o knjigama koje objavljuju, promocijama, dakle o svemu onome što nastupa poslije izlaska knjige, a što je i te kako važno. Sami pisac/i moraju voditi računa o svojim knjigama, tj. boriti se za njihovo populariziranje. Upravo u tome se, između ostalog, i ogleda nadmoć muškarca u konkretnom društvenom i kulturalnome prostoru, muškarci podržavaju malo više sebe, mnogo stvari i dogovora se održava i rješava u kavanama, što je i simptomatična karakteristika ovdašnjih kulturnih krugova. Ali, to je tako, žene se moraju boriti za sebe na svoj način.

**Sic!:** Da li je Vaša poezija, koja je nedvojbeno ženski osviještena, nastala pod uticajem različitih poetika, stvarana u nakani da bude *politički* osviještena, "uslovljena shvatanjem tela kao diskursa koji diktira oblik govora", ili je pak osviještena ali i dalje subverzivna u odnosu na sami pjesnički subjekt koji se konstruira u njoj? Vaša poezija varira na fonu rane tematike ljubavnih fragmenata do poznijega "ženskoga", intimističkoga rakursa koji osviještava ženski subjekt spram patrijarhalnoga obrasca pri tome ga ironizirajući u mnogostrukim toposima, od *kućnoga praga, doma do ulice, marketa i tramvaja*, aludirajući na *Mona Lizu* pa i na *Mariju Magdalenu*, pri tome prokazajući dominantnu mušku figuru heroja i ratnika. Da li biste Vašu poeziju supostavili ovim mjerilima?

**Trumić:** Naravno da u mojoj poeziji ima i onoga što bi se nazvalo ženskim pismom/angažmanom. Pjesma o *Mariji Magdaleni* koju sam radila nastala je možda, to mi se kasnije otkrilo, nakon što sam pjesmu napisala, pod uticajem prevodenja poljskoga pjesnika Tadeusza Różewicza odnosno njegove pjesme "Dezerteri", a koja upravo progovara o tome da dezerteri nikada neće doživjeti počasti kao heroj/i, ne samo to, neće doživjeti



ništa osim sramote, ni on ni njegova obitelj. Upravo sam o tome, o ženi/ama koje daju malo ljubavi nekim vojnicima, čiji je posao da ubijaju ili ginu, progovorila u toj pjesmi, koja se zove "Ona čije se ime počesto zazivlje", dakle riječ je o prezrenoj ženi a koja ima, što bi se reklo zasluge jer je dala malo sreće, udijelila "suzu juhe", hip ljubavi... Riječ je zapravo o ljudima sa margine, prezrenim, odbačenim. Zašto se i njima ne bi podizali spomenici, a ne samo trbušastim generalima, što u smrt odvođe toliku mladost, neko bi rekao da se to isto odnosi i na političare. Istina je da mi živimo u muškome društvu, žena nema u vlasti, u politici, ili žene koje su već tu često i nisu najbolje za taj posao. Na mjestima na kojima se odlučuje su muškarci, mi se samo uklapamo u svijet koji su oni konstruirali. Navode se historijske ličnosti, žene koje su vodile ratove i obožavale vlast, no i one su se nužno uklapale u tu mušku sliku, konstrukciju svijeta. Pa i u današnjem trenutku mnoge se žene pokušavaju uklopiti u taj muški obrazac. Činjenica je da živimo u patrijarhalnim društvima. Nisu čak ni u Poljskoj žene pošteđene patrijarhata, ali ipak postoji više poštovanja prema njima, barem takvo je moje iskustvo, one su u društvu i njegovim institucijama na većim funkci-

jama i imaju/posjeduju moć prodornosti. Ne moramo voditi žensku revoluciju, možda i mi od muškaraca moramo učiti kako da se izborimo za svoja prava i pozicije. Ne nasilno nego mudro, to je naša šansa. U regionu kako se pomodno naziva ovaj naš prostor "bivše Jugoslavije", ali sad mislim na Zagreb i Beograd konkretno, ženska scena je nekako uvijek bila jača u odnosu na Sarajevo. Ali i kod nas, stasala je jedna generacija mladih, i najmlađih žena, obrazovanih, emancipiranih, spremnih uključiti se i mijenjati što se promijeniti može. Eto, moja prijateljica Ferida Duraković, na primjer, ne samo što je odlična pjesnikinja, ona posjeduje tu sposobnost i za "umiješati se" u društvene i političke prakse, angažirati se. No, mislim da pisac ništa ne mora, kako sam jednom rekla, on mora pisati prije svega i odgovarati za ono što piše, svaki drugi angažman može doći jedino ako neko ima sposobnosti i snage da prepozna tu stvarnost, i određene potrebe u određenom društvenom trenutku. Ja sam po prirodi malo više povučena, jer pisanje je u biti samoća. Najprije moram preživjeti doživljeno, i tek onda reagirati na to.

*Prijevod je pjesma koja živi u nekom drugom jeziku, i u tom smislu, zaista jeste svojevrsna interpretacija. Ja poštujem originalnu pjesmu koliko mogu, a ukoliko je nemoguće ispoštovati svaku „sliku“ u njenom inicijalnom, neprevodivom obliku, tada je prebacujem u određeni kontekst. Što se tiče prevoda savremene poljske poezije, mislim da takvih praznina nema puno. Postoji stereotip o prevođenju kao mostovima, ali zasigurno jeste tako, jer je to dosta mukotrpan posao, i što se više prevodi, osjeća se veća odgovornost, naročito prema velikim imenima, kao što je, na primjer, u mome radu bio Miłosz.*

**Sic!:** Smatrate li da književnost, posebice poezija, pa i kultura općenito imaju moć i spremnost za angažirati se, priskrbiti angažman? Je li u vremenu i prostoru potrošenosti značenja i istrošenosti vrijednosti, nakon velikih političkih lomova, ratova i u konačnosti u tranzicijskome prezentu nužan glas umjetnika, ili su poezija i književnost općenito izolovani medij spram društveno-političkih djelovanja?

**Trumić:** U Zagrebu i Beogradu prevodilački rad, u polju polonistike ima dulji kontinuitet, stoga što oni imaju tradiciju na katedri polonistike, a samim tim i tradiciju prevođenja. Ja sam zajedno sa Slavkom Šantićem prevodila Różewicza, a od mlađih prevoditelja javlja se još i Tanja Oručević-

Miletić iz Mostara.. Poljska književnost je doista čitana kod nas, čitaju je mladi ljudi posebice. Tomu pripada najveća zahvala Petru Vujičiću i Zdravku Maliću. Vujičić je uistinu prevodio mnogo, kasnije je uključivao i studente u prevoditeljski rad. Mnogi poljski pjesnici su dolazili njemu i družili se s njim. Poljska, odnosno njezina književnost je zahvaljujući ovim vrijednim tumačima došla na ove naše prostore u svome punom sjaju. Nisam polonist, ali sam prevodila mnogo, zahvaljujući ponajprije dugom boravku u Varšavi. Ja sam živjela u Poljskoj, a i danas sam upoznata s tokovima i suvremenim dešavanjima u poljskoj književnosti i kulturi općenito.

Što se tiče vašeg pitanja o suvremenim prijevodi- ma poljske poezije na ovim prostorima, ovih dana prevodim jednog pjesnika koji je nosilac prestižne književne nagrade NIKE, dodjeljene za najbolju knjigu prošle godine objavljenu u Poljskoj. Bio je to istinski izazov početi prevoditi njegovu poezi- ju. Riječ je o gotovo nepoznatom pjesniku, Euge- niuszu Tkaczyszyn-Dyckom.

Zanimljivo je to što je ovaj pjesnik, koji govori o životu provedenom u ovisnosti o drogama i homoseksualnosti kao vlastitom seksualnom opredjeljenju, dobio tako prestižnu nagradu u jednoj konzervativnoj književnoj sredini - nara- vno, bitno je da se radi o dobroj poeziji, a ova zaista jeste takva. Što se tiče objavljivanja nje- gove poezije ovdje, vidite kakva je situacija sa izdavaštvom općenito, teška. Njegovu poeziju planiram ponuditi Tomici Bajsiću iz Zagreba, koji je nedavno uvrstio i neke Miloszeve pjesme, u mome prijevodu, u svoju antologiju "Urezi". U BiH je situacija sa časopisima veoma teška, kao što znate. "Život" ne izlazi, postoje još mostar- ska "Motrišta", "Sarajevske sveske", pa "Diwan" u Gradačcu, zatim "Odjek". Odličan časopis "Novi Izraz" je ponajprije posvećen kritici.

**Sic!:** Kako su prihvaćeni Vaši zadnji prevodi, s obzirom da ste prevodili neke od najvećih pjesnika u Poljskoj, sa posebnim naglaskom na prevode djela koja su u toku sa savremenom književnošću Poljske. Preveli ste Milosza, Nobel- ovca, njegove radove koji su zreli i nose sa sobom njegovo emigrantsko iskustvo i identitet, je li odabir upravo takvih veličina nešto što sa sobom nosi veću odgovornost pri prevodilačkom radu a samim tim i mogućnost većeg kritičkog osvrtu na konačan rad? Vi ste kao što smo prethodno o tome i razgovarali i sami pjesnikinja, je li i taj Vaš poetski dar ono što čini prevođenje poezije prvenstveno olakšavajućim poslom i uspjelijim radom, ili pak poeziju mogu prevoditi i oni koji taj poetski dar ne nose u sebi?

**Trumić:** Ja tek sad dobivam recepciju na/za moje prevode, Zagajewskoga i Milosza. Milosz mi je najbliži i radila sam ga na sasvim poseban način. Prevodila sam ga, kao i mnoge druge pjesnike, najprije za svoju dušu, jer mi je njegova po- ezija bila i ostalo nekako najbliža. Najteže moje prevođenje bilo je Janusza Korczaka, riječ je o iz- boru njegovih tekstova. On je bio vrlo značajna ličnost, bio je i liječnik i humanist i pisac, autor Deklaracije o pravima djeteta... Pisao je na, da kažem, starinskom poljskom jeziku. Bio je uprav- itelj jednoga sirotišta u Varšavi, a bio je Židov, što će biti značajno za njegovu dalju sudbinu, svjetski poznat znanstvenik tada, i vrlo utjecajan u svoje vrijeme. Kada je počeo Drugi svjetski rat otišao je sa svojom djecom u gasnu komoru, premda je imao izbor, odlučio je umrijeti s njima a ne emi- girati sam. O tome je je Andzej Vajda snimio film "Korczak i njegova djeca". Postoji čitava znanost, tzv. *korčakologija*, koja razrađuje njegove zamis- li, on je zagovarao sasvim drugačiji pedagoški pristup, a njegove ideje su i u suvremenosti ak- tualne. Zadovoljstvo mi je da je kod nas ovaj moj izbor objavljen u knjizi "Janusz Korczak - dobri duh čovječanstva" postao obavezna literatura za buduće pedagoge. Jer, Korczak je do te knjige bio sasvim nepoznat u našoj sredini.

*Međutim, kontinuitet je prekinut, u našoj kulturi uopće, ratom, a i mnoge od bitnih ličnosti su zaboravljene, što smatram da je jedan opći problem „regiona“; kad god dođe do formiranja određenog kontinuiteta u kul- turi, društvenim odnosima, desi se nasilni „prekid“ i sve se mora graditi iznova.*

Pjesnik može biti i neko ko nije objavljivao poez- iju, ali posjeduje određeni poetski dar. Malo lju- di poznaje i razumije poeziju, ili je pak poznaje onoliko koliko ju je učio u školi. Ljudi koji imaju osjećaj za poeziju lakše prevode, no to nije nužan predušlov. Za prevođenje je izuzetno važno poz- navati svoj jezik, da bi ste mogli prevoditi sa/na drugi/e jezike.

**Sic!:** Da li se slažete s konstatacijom Marka Vešovića da je prevod već određena interpretacija pjesme i kako se to reflektira na savremenu po- eziju, s obzirom da je drugačije prevoditi sonete i savremenu poeziju? Složit ćete se da su određene poetske slike neprevodive, i u tom smislu, da li se oslanjate na originalnu pjesmu ili na postojeći kontekst?

**Trumić:** Prijevod je pjesma koja živi u nekom drugom jeziku, i u tom smislu, zaista jeste svojevrsna interpretacija. Ja poštujem original-

nu pjesmu koliko mogu, a ukoliko je nemoguće ispoštovati svaku "sliku" u njenom inicijalnom, neprevodivom obliku, tada je prebacujem u određeni kontekst. Što se tiče prevoda savremene poljske poezije, mislim da takvih praznina nema puno. Postoji stereotip o prevođenju kao mostovima, ali zasigurno jeste tako, jer je to dosta mukotrpan posao, i što se više prevodi, osjeća se veća odgovornost, naročito prema velikim imenima, kao što je, na primjer, u mome radu bio Milosz. No, to ne znači da i drugi, manje poznati pisci, ne zaslužuju isti odnos, istu prevoditeljsku odgovornost.

**Sic!:** Što se tiče vaše zbirke razgovora, intervjua i zapisa "Živi glas umjetnika" u kojoj učestvuju mnogobrojni književnici, koliko mislite da je vanprozni angažman pisca u formi intervjua, dijaloga, kolumni bitan kao iskaz njegove poetike i koliko može poslužiti kao svojevrsni dokument budućim književnim kritičarima i historičarima?

**Trumić:** Prvenstveno može poslužiti književnim historičarima, jer je bitno ono što su određeni pisci i umjetnici rekli u datom trenutku. Tu se nisam ograničavala samo na pisce; većina tih razgovora objavljena je u sarajevskom "Svijetu", "Odjeku", "Oslobođenju"; jedan dio razgovora napravljen je s određenim povodom, bilo da se radilo o izdavanju nove knjige ili primanju književne nagrade. Neke ličnosti sam sama "birala" jer su mi bili zanimljivi, provokativni za razgovor, a u knjizi o kojoj je riječ objavljeni su razgovori sa sedamdeset ličnosti, iako ih je bilo sveukupno bilo oko dvjesto. Od mnogih sam morala odustati, knjiga bi bila ogromna. A razlog tome bila je i, recimo, nedovoljna aktualnost određenih ljudi u današnjem kontekstu. Danas vjerovatno mnogima ništa ne bi značilo ime jednog, onda čuvenog liječnika Isidora Pape, a koji je bio veoma značajna osoba u to doba, bio je poznati kirurg, bio je među prvima koji su operirali srčane zaliske. Mnogo puta su mi ljudi govorili kako su im u istraživanju određenog pisca ili umjetnika, puno pomogli razgovori s njima, objavljeni u ovoj knjizi. S nekim piscima imala sam više puta intervjue, a među njima su i Meša Selimović, Ivo Andrić itd. Ivan Lovrenović mi je spomenuo da je upravo u tim razgo-



Foto: Kenan Efendić

vorima pročitao jednu Andrićevu rečenicu koju nije spomenuta ni na jednom drugom mjestu. Trudila sam se, razgovarajući s tim ljudima, da se prvenstveno informiram o njihovom djelu i da ih razumijem, te da ne zadirem u intimu na senzacionalistički, neprofesionalan način koji je danas aktualan, što je svakako bio nezamisliv pristup u onom "našem vremenu".

Jasno, nešto je bilo dobro, nešto nije, da li smo spremni učiti - to je pitanje. Osim ličnosti sa ovih prostora, u jednoj drugoj knjizi ("Čežnja i daljine"), objavljeni su i razgovori i s mnogim poznatim poljskim piscima i umjetnicima...

Međutim, kontinuitet je prekinut, u našoj kulturi uopće, ratom, a i mnoge od bitnih ličnosti su zaboravljene, što smatram da je jedan opći problem "regiona"; kad god dođe do formiranja određenog kontinuiteta u kulturi, društvenim odnosima, desi se nasilni "prekid" i sve se mora graditi iznova. To sam naročito primijetila dok sam radila sa studentima, predavala sam radiofoniju, na sarajevskoj Akademiji scenskih umjetnosti; recimo, niko od studenata nije čuo za Đorđa Lebovića, jednog od najplodnijih dramskih pisaca tog doba i bivšeg logoraša iz Auschwitza, njegove drame bile su često izvođene u Sarajevu. Tako je to. Rat je doveo do kulturnog "trzaja", koji je srušio sav mukotrpan rad na polju kulture, umjetnosti, društvenih odnosa. Da Bog da pa živjeli u zanimljivom vremenu, nama baš nikad nije dosadno...





**Haris Imamović / Žižek - za i protiv:** U kontekstu surove vladavine globalnog kapitalizma, koji sistemom slobodnog tržišta vrši najveći izrabljivački poduhvat ikada viđen, i divljanja vjerskog i nacionalnog fundamentalizma, koji ljudska bića svodi na brojke mobilizirajući ih kao sredstvo nekog transcendentnog cilja i koji se u konačnici najčešće realizira u vidu najsvirepijih pokolja, pitanje pobuniti se ili ne, pitanje je od čijeg odgovora ovisi naše pravo da uopće očekujemo budućnost.

**Mirnes Sokolović / Kapitalizam i zarobljeno znanje:** Averzija prema istini u teorijskoj misli koja je demonstrirana u posljednjem desetljeću i pol na postjugoslovenskom prostoru itekako je simptomatična ako se promatra iz političko-ekonomskog rakursa. Nesumnjivo je da takvo odbijanje kategorije istine proizilazi iz sveprisustva multikulturalističkih i interkulturalističkih naracija u kulturnim teorijama koji predstavljaju dominantu unutar svjetonazora.

## Kapitalizam, teror, multikulturalizam

**Edin Salčinović / Give Me Convenience or Give Me Death:** Polazeći od premise o principijelnoj jednakosti svih ljudi kao govornih bića - onoga što Étienne Balibar naziva *égalité* - nužno je usmjerenje ka pravom političkom činu koji će izazvati kratki spoj između općeg i pojedinačnog, dovodeći do disfunkcionalnosti "prirodni" (multikulturalistički/liberal-kapitalistički) društveni poredak. Odatle se ponovo vraćamo na pitanje istine ili bi sada preciznije bilo napisati pitanje Događaja istine.

**Dinko Kreho / Politika u raljama kulture:** Imperativu kulture u podjednakoj se mjeri povinuju etnonacionalne elite i građanski kritičari nacionalizma. I jedni i drugi predočavat će nam etničke identitete kao samonikle kulturne blokove.

**Kenan Efendić / Multietničnost/multikulturalizam:** U društvu u kojem je etničko direktno svezano s traumom, žrtvom, zločinom i dželatom, i u kojem je etničko metaoznačitelj koji ne dopušta minimum jedinstvenog društvenog imaginarija i zasnivanje bilo kakvih praksi budućnosti, iznalaženje novih kolektivnih identiteta zasnovanih na kulturama, odnosno etnijama, može uroditi ne samo odgađanjem rješavanja problema nego i njegovim produbljivanjem tako što mu se navodnim suprotstavljanjem dodatno potvrđuje političko-društveni legitimitet.

# ŽIŽEK - ZA I PROTIV

## Pobuna protiv multikulturalizma i terora

*U kontekstu surove vladavine globalnog kapitalizma, koji sistemom slobodnog tržišta vrši najveći izrabljivački poduhvat ikada viđen, i divljanja vjerskog i nacionalnog fundamentalizma, koji ljudska bića svodi na brojke mobilizirajući ih kao sredstvo nekog transcendentnog cilja i koji se u konačnici najčešće realizira u vidu najsvirepijih pokolja, pitanje pobuniti se ili ne, pitanje je od čijeg odgovora ovisi naše pravo da uopće očekujemo budućnost.*

### 1. Pozitivan junak

Danas, u praskozorju novog stoljeća, nakon Fukuyaminih "sretnih 90-ih" u kojima je etabliran novi Poredak Bitka - globalni kapitalizam, posmatrati kako u intelektualnom govoru i dalje preovladavaju pojmovi karakteristični za filozofski skepticizam i etički relativizam, ostavlja utisak kako je postmoderna suspenzija racionalističkog koncepta argumentacije dovela do stanja intelektualne paralize i nemogućnosti (pravog) odgovora na izazove koji nova epoha postavlja. U današnjoj konstelaciji idejnih odnosa postmodernizam je postao ono što "ukida sve što mu se nađe na putu i ostavlja sve potpuno istim kakvo je bilo" (Wittgenstein). U konačnici izgleda da je i sam postmodernizam prošao put epštajnovski shvaćenog zakona "postmoderne dijalektike",<sup>1</sup> od superkritike prešao u pseudokritiku, ali je uspio utemeljiti jedan novi *Denkverbot*: *protu-sistematski aksiom danas je postao sistematski* i doveo nas je do takvog stanja koje nije drugo nego *sacrificium intellectus*. Proces kapitalizacije u postsocijalističkim zemljama i širenje sistema slobodnog tržišta u globalnim



Foto: Denis Ruvic

okvirima doveli su do enormnog rasta materijalnih nejednakosti (dio postmodernog projekta aktiviranja razlika?). U kontekstu utemeljenja kapitalističkih privrednih odnosa u globalnim okvirima i jačanja nacionalizama i inih radikalnih izama, posebno u tranzicijskim zemljama, razvija se novi koncept kulturne politike - multikulturalizam. Takav kulturni obrazac direktna je posljedica činjenice da se, s jedne strane, formira globalni političko-ekonomski poredak koji treba da inkorporira društva sa različitim kulturama i, s druge strane, da je u znanju osporen koncept općih kriterija vrednovanja: "istina je kulturno relativna". Multikulturalisti polaze od aksioma prema kojem je svaka kultura jednako vrijedna i traže jednako poštovanje za sve kulturne grupe. Multikulturalizam je, već sada se može kazati, ostvario ogroman uspjeh: u protekla tri desetljeća: postao je dominantna kulturna politika većine zapadnoevropskih zemalja,<sup>2</sup> te se, shodno širenju liberal-kapitalizma, nameće kao dominantni kulturni obrazac i u globalnim okvirima. Da bi se zaustavio nalet multikulturalističkih relativističkih *slapova gluposti koji se ruše u ponore zloće* (dosljedno provođenje multikulturalnog principa vodi ka legitimaciji neonacističkog verbalno-idejnog vidokruga), a koji opravdanje nalaze u neutemeljenom<sup>3</sup> postmodernističkom osporavanju racionalnosti, neophodno je vratiti

<sup>1</sup> "Postmoderna dijalektika (ako je uopšte moguć takav izraz) pretpostavlja uzajamno okretanje teze i antiteze, što je bremenito ironijom nalaženja drugog u sebi." (Mihail Epštejn: Postmodernizam, Zepter, Beograd, 1998., str. 26.)

<sup>2</sup> "The reason why liberalism does not have a problem with multiculturalism is that liberalism is itself, fundamentally, a theory of multiculturalism. This is because liberalism is essentially a theory about pluralism; and multiculturalism, is, in the end, a species of pluralism." (Chandran Kukathas: Liberalism and multiculturalism, u: Contemporary political theory (ed. Collin Farelly), Sage publications, London - Thousand Oaks - New York, 2004, str. 289.)

<sup>3</sup> "Njena (kritike racionalnosti - H.I.) dilema se sastoji u tome da - odbacivanjem mišljenja koje mora biti obrazloženo (utemeljeno) - ta kritika u svom performativnom samoprotivrečju biva lišena svih razloga ili, pak, ako se poziva na univerzalizirajuće razloge, mora ponovo da se vrati na um i poziva na njega." (Manfred Frank: *Conditio moderna*, Svetovi, Novi Sad, 1995., str.35.)

se vladavini stava razloga. Dakle, neophodno je osloboditi se opasnog relativizma koji zastupa postmodernistička multikulturalna teorija i vratiti se načelima argumentacije, te kroz heideggerovski *Auseinandersetzung* (konfrontaciju interpretacija) uspostaviti određenu hijerarhiju vrijednosti. To što kut gledanja određuje logiku razumijevanja ne znači da je pogled iz svih kutova jedankog kvaliteta: iz nekih kutova se odlično vidi, iz drugih se samo naziru konture posmatranog. Najbolji kut za posmatranje trenutačne konstelacije političko-ekonomskih i kulturalnih odnosa imaju mislioci poput Alaina Badioua, Etiennea Balibara, Jacquesa Rancierea i, najpoznatijeg među njima, Slavoj Žižeka.

Žižek je možda i najuvjerljivije pokazao zablude multikulturalne politike. On uporno objašnjava kako pluralnost nikako ne može biti vrijednost sama po sebi, što postmodernistička multikulturalna teorija ne shvata i pridaje više važnosti formalnoj činjenici pluralnosti kultura nego njihovom sadržaju. Tolerancija kao najviši mogući princip u teoriji izgleda doista plemenito, ali ukoliko taj koncept pokušamo dosljedno primjenjivati, to znači apsolutnu toleranciju prema vrijednostima i ponašanju kulturnog Drugog, ponovo ćemo se naći u zapećku formalizma, koji lako može preći u opravdanje zločinačkog nasilja: legitimno je čuvati vlastiti identitet, ali je silovanje nelegitimno način da se to učini.

Tolerancija po svaku cijenu potpuno je pogrešan način da se s poštovanjem ophodimo prema Drugom, i osim budalaštine može dovesti i do potpomaganja u činjenju različitih zvjerstava. *Respect for other's beliefs as the highest value can mean only one of two things: either we treat the other in a patronising way and avoid hurting him in order not to ruin his illusions, or we adopt the relativist stance of multiple 'regimes of truth', disqualifying a violent imposition any clear insistence of truth.*<sup>4</sup> Pravi način da se poštuje Drugi jeste da se kritički ophodimo sa njegovim vjerovanjima i vrijednostima i sasvim sigurno je da će to kooperativno traganje za istinom putem nenasilne prisile boljeg argumenta doprinijeti zasnivanju sistema vrijednosti koji će biti od jednake koristi i nama i Drugome. *For example, the sign of progress in our societies is that one does not need to argue against rape: it is 'dogmatically' clear to everyone*

*that rape is wrong, and we feel that even arguing against it is too much. If someone were to advocate the legitimacy of rape, it would be a sad sign if one had to argue against him - he should simply appear ridiculous. And the same should hold for torture.*<sup>5</sup> Protest protiv običaja da se silovane žene tretiraju kao izazivačji zločina nije izraz nikakvog saidovski shvaćenog orijentalizma, već camusovski shvaćen čin solidarnosti koji rađa pobunu protiv tlačilačkog i ubilačkog poretka. Sama pobuna, prema Camusovom tumačenju, nije moguća bez osjećaja da smo u pravu i bez vrijednosti koju suprotstavljamo postojećem stanju.<sup>6</sup> Utemeljene tvrdnje o svijetu i utemeljeni prijedlozi normi preduvjet su *utemeljene pobune*. Iz navedenog zaključujemo kako samo fundirajuća i utopijska misao mogu proizvesti pobunu, dok nihilizam i vrijednosni relativizam, tj. postmodernizam, tj. multikulturalizam, onemogućavaju pobunu zato što niti pružaju razloge (antiracionalizam), niti zacrtavaju ciljeve (antiutopizam).

U kontekstu surove vladavine globalnog kapitalizma koji sistemom slobodnog tržišta vrši najveći izrabljivački poduhvat ikada viđen (to se posebno odnosi na uništavanje ekonomija zemalja Centralne Afrike koje EU i SAD provode uz pomoć slobodnog tržišta), i divljanja vjerskog i nacionalnog fundamentalizma, koji ljudska bića svodi na brojke mobilizirajući ih kao sredstvo nekog transcendentnog cilja,<sup>7</sup> koji se u konačnici najčešće realizira u vidu najsvirepijih pokolja, pitanje pobuniti se ili ne, pitanje je od čijeg odgovora ovisi naše pravo da uopće očekujemo budućnost.

U našem "tu" neophodno je vratiti se egalitarnom aksiomu i obnoviti univerzalističku emancipatornu politiku, koja je jedini adekvatan odgovor na izazove koje nam postavlja naša epoha. Politika koja bi izvirala iz sistema vrijednosti zasnovanog na načelu *egaliberte*, bila bi konačno uobličenje prijeko potrebne emancipatorne energije. Zalaganje za egalitarna načela nipošto ne znači priklanjanje uz liberalizam koji, iako se zalaže za političke slobode i jednakost pred zakonom, ostaje indiferentan prema materijalnim nejednakostima u sistemu kapitalističkih proizvodnih odnosa i uspješno se inkorporira u kapitalističko ideološko tijelo. Liberalima njihova neograničena samodopadnost onemogućava da, konačno, osim *subjektivnog nasilja* (nasilje

<sup>4</sup> Slavoj Žižek: *Violence*, Picador, New York, 2008., str. 139.

<sup>5</sup> Žižek: *In defense of lost causes*, Verso, London - New York, 2008, str. 50.

<sup>6</sup> "On (pobunjenik - H.I.) suprotstavlja ono što je poželjno onome što nije. Svaka vrijednost ne povlači za sobom pobunu, ali svaki poriv pobune prešutno priziva neku vrijednost." (Albert Camus: *Pobunjeni čovjek*, Zora, Zagreb, 1976, str. 18.)

<sup>7</sup> Brian Barry: *Kultura i jednakost. Egalitarna kritika multikulturalizma*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, str. 80.

provedeno od strane društvenih agenata, zlih pojedinaca, disciplinovanih državnih aparata ili fanatične rulje), vidi i nasilje inherentno "normalnom stanju stvari" - sistematsko nasilje (suptilne forme prinude koje održavaju odnose dominacije i eksploatacije, uključujući i prijetnje nasiljem).<sup>8</sup> Ukoliko se složimo kako je autentična egalitarna politika ona koja, prije svega ostalog, traži prava za potlačene i gladne, njen pravi izraz naći ćemo u filtriranom naslijeđu onoga što bi se moglo opisati kao *lijevo krilo prosvjetiteljstva*. Ono što nam u trenutačnim okolnostima treba jeste utemeljenje vrijednosti zasnovanih na egalitarnom aksiomu, koji će proizvesti duh pobune protiv postojećih nasilja i smrti, i politički pokret koji će obnoviti emancipatorno obećanje i konačno uspostaviti željenu alternativu trenutnom poretku stvari.

## 2. Šta da se ne radi (zasnivanje spora)

Osnovno pitanje današnje, još uvijek poprilično isfragmentirane i razdijeljene, ljevičarske misli jest pitanje iznalaženja prave forme za političku mobilizaciju, i, konačno zasnivanje emancipatornog političkog pokreta. I Žižek vidi tu neizdiferenciranost kao jedan od temeljnih problema ljevice: "I will put it in old Stalinist terms here, we have all the 'deviations', 'revisions', but we do not know what the main party line is."<sup>9</sup> Za njega je rješenje u *ponavljanju*<sup>10</sup> lenjinističkog koncepta politike istine i *prihvatanja čina*. Pravi politički je jedino onaj čin koji mijenja odnose u kojima nastaje: lenjinističko-robospierreovski čin preuzimanja odgovornosti za posljedice svog djelovanja, koji, nasuprot marginalističkom zazoru od zauzimanja vlasti, *prihvata čin* i ne preza od primjene *okrutnih mjera* za ostvarenje političkih ciljeva. Tako Žižek predlaže, umjesto histeričnih provokacija upućenih Gospodaru trenutačnog poretka Bitka, sljedeće: "koliko god to nelagodno zvučalo, užasno iskustvo staljinističkog političkog terora ne treba nas navesti da napustimo samo načelo terora - treba se dati u još odlučniju potragu za 'dobrim terorom'."<sup>11</sup> Aktualizacija principa revolucionarnog terora i brechtovske logike "objektivne

krivnje", temelji su politike čina koja će dovesti do ostvarenja revolucionarnog *božanskog nasilja*, tog željno očekivanog Događaja Istine, koji će konačno narušiti trenutačni Poredak Bitka (poredak policije) i, napokon, uspostaviti *diktaturu proleterijata*.

Žižek je isključiv kada je u pitanju lenjinistička radikalna pozicija i beskompromisnost; on shvata revoluciju kao jedini mogući način postizanja političkih ciljeva - jedini pravi politički čin. Žižek objašnjava kako je "baš poput Sv. Pavla i Lacana, koji su originalna učenja ponovo upisali u različite kontekste (Sv. Pavle je Kristovo raspeće reinterpretirao kao njegov trijumf; Lacan je Freuda protumačio kroz Saussurea), Lenjin je Marxa nasilno izmjestio; iščupao mu teoriju iz njenog originalnog konteksta, presadio je u drugi povijesni trenutak i tako je zapravo univerzalizirao (*sic!*)."<sup>12</sup> Žižekova teza prema kojoj je Lenjin univerzalizirao marksističku teoriju i tako ju učinio mogućom i u današnjim okolnostima, u najmanju ruku je problematična.

U *Protestu socijaldemokrata Rusije* Lenjin piše protiv takve tvrdnje: "...nama čitav niz istorijskih uslova smeta da budemo marksisti Zapada i zahtjeva od nas drugačiji marksizam, umjestan i potreban u ruskim uslovima."<sup>13</sup>

U *Našem programu* iznosi sličnu tezu: "Nikakva ekonomska borba ne može donijeti radnicima trajno poboljšanje, ne može se čak voditi u širokim razmjerima ako radnici ne budu imali pravo da slobodno organiziraju skupštine, saveze, da imaju svoje listove, da šalju svoje predstavnike u narodne skupštine, kao što to čine radnici Njemačke i svih drugih evropskih zemalja (osim Turske i Rusije).[...]"

U Rusiji su ne samo radnici nego i svi građani lišeni političkih prava. Rusija je apsolutna, neograničena monarhija. Car izdaje zakone sam, postavlja činovnike i vrši nad njima nadzor."<sup>14</sup> Vidimo kako sam Lenjin naglašava važnost konteksta u kojem fundira svoju revolucionarnu politiku, tj. konteksta nasilnog ruskog carizma gdje npr. brošuru

<sup>8</sup> O subjektivnom i objektivnom (sistematskom) nasilju isp. SOS violence, u: Slavoj Žižek: Violence, Picador, New York, 2008.

<sup>9</sup> Nav. Prema: R. Krishnamukar: World according to Žižek, na: [http://www.flonnet.com/fl2703/stories/20100\\_212270310400.htm](http://www.flonnet.com/fl2703/stories/20100_212270310400.htm)

<sup>10</sup> "To repeat Lenin is to repeat not what Lenin DID, but what he FAILED TO DO, his MISSED oportunities." (Slavoj Žižek: Lenin's Choice, pogovor knjizi Revolution at the Gates: A Selection of Writings from February to October 1917, V. I. Lenin (ed. Slavoj Žižek), Verso, London, 2002.)

<sup>11</sup> Slavoj Žižek: Škakljivi subjekt: odsutni centar političke ontologije, Šahinpašić, Sarajevo, 2006, str. 340.

<sup>12</sup> Žižek: Povratak politici istine. Povratak Lenjina, str. 126.

<sup>13</sup> Vladimir I. Lenjin: Šta da se radi?, Svjetlost, Sarajevo, str. 186

<sup>14</sup> Isto., str. 191.

*Da bi se zaustavio nalet multikulturalističkih realtivističkih slapova gluposti koji se ruše u ponore zloće (dosljedno provođenje multikulturalnog principa vodi ka legitimaciji neonacističkog verbalno-idejnog vidokruga), a koji opravdanje nalaze u neutemeljenom postmodernističkom osporavanju racionalnosti, neophodno je vratiti se vladavini stava razloga. Dakle, neophodno je osloboditi se opasnog relativizma koji zastupa postmodernistička multikulturalna teorija i vratiti se načelima argumentacije, te kroz heideggerovski Auseinandersetzung (konfrontaciju interpretacija) uspostaviti određenu hijerarhiju vrijednosti.*

Šta da se radi? mora štampati u Njemačkoj zbog cenzure i progona nad komunistima u Rusiji. Prvo logično pitanje bilo bi: kako je Lenjin univerzalizirao Marxovu teoriju ako ju je (svjesno), kako i sam kaže, prilagodio svojim okolnostima? Drugo logično pitanje je: kako da se onda danas vodimo Lenjinovim načelima: nije valjda da je ruski carizam toliko sličan globalnom kapitalizmu, pa da nam i danas Lenjin može kazati šta da se radi?

Zamislimo na trenutak da je Žižek u pravu kad kaže, kako je danas jedini pravi čin revolucionarna teoristička akcija, i kako je jedino pravo rješenje obnova diktature proleterijata. Logično pitanje koje se postavlja jeste: koja je to snaga koja će provesti revolucionarni poduhvat? Ko je Žižekov Mesija? Proleterijat? Postoje li trenutno ikakve naznake volje za revolucijom među radničkom klasom? Postoji li uopće proleterijat (kao organizovana radnička klasa) danas? Ne ističe li i sam Žižek kako je u trenutnoj dominaciji partikularnih kulturnih obrazaca - posebno desničarskih ideologija - radnička klasa rasparčana. Osim fragmentacije u radničkoj klasi vlada i međusobna mržnja između različitih radničkih grupa, npr. mržnja domaćih radnika i radnika-imigranata u Francuskoj. U situaciji nepostojanja proleterijata kao nositelja revolucionarne politike, istina je da Žižek jedino što može uraditi jest nadahnuti studentske pobune koje će se realizirati kao nadomjestak za stvarno željeni Događaj Istine.

Jedini način da se, nasuprot tim marginalnim pokušajima, uspostavi širi politički pokret, jest uvećanje svijesti o neophodnosti pobune kod svih onih koji su na neki način izrabljeni i potlačeni u trenutnom poretku. Tako, dakle, konkretna društvena promjena je nezamisliva bez duhovne promjene u širim razmjerima: prosvjetiteljstvo omogućava Revoluciju, Saint-Just realizira Rousseauove (općeprihvaćene) ideje u povijesti. I Žižek zna da samo takav univerzalni pokret svih onih ugroženih, može dovesti do situacije u kojoj će promjena biti izvodiva. Ona može biti samo rezultat nekog novog prosvjetiteljstva, a ni u kojem slučaju ostrašćeno napisanih pamfleta po ultraljevičarskim časopisima koji svojim radikalizmom samo pospješuju nepovjerljivost i negativno mnijenje o "vječnoj Ideji".

Žižek ulazi u proturječje kad, s jedne strane, odbacuje "povratak etici" u današnjoj političkoj filozofiji koji besramno eksploatira strahote Gulaga ili holokausta kao ultimativne užase kojima nas se ucjenjuje da odustanemo od svih ozbiljnih radikalnih angažmana<sup>15</sup> a, s druge strane, kao jedini garant da se te strahote neće ponoviti ističe kako lenjinist koristi teror samo onoliko koliko mu je potrebno da održi vlast, što samo može značiti kako je lenjinistički moral jedini garant da se teror neće otetiti kontroli. Pred opasnošću da bi se možda mogao pojaviti neki novi sekretar Džugašvili, koji će u skladu sa svojim ciljevima interpretirati Žižekovu tezu o "nužnom zlu" koji pravi politički čin sa sobom donosi, Žižek ne nudi nikakav siguran lijek<sup>16</sup> (u ovom kontekstu posebno je jeziv beckettovski moto koji Žižek u posljednje vrijeme često preuzima: "Try again. Fail again. Fail better."). Naravno da će Gulag uvijek biti pravi argument protiv "dobrog terora". Treba li da se pravimo kao da se ništa nije desilo? Izgleda kako "dobri teroristi" imaju ograničenu moć uobrazilje te ne mogu sebi dovoljno predočiti smrt drugog, ali to im ne daje nikakvo pravo da svako odbacivanje koncepta revolucionarnog terora u današnjem kontekstu nazivaju "lažnoliberalnim humanizmom" ili "ljevičarskom neodgovornošću". Ostajući vjerni camusovskom duhu kazat ćemo kako je nedopustivo da se pobuna protiv poretka bitka, koja je u načelu uvi-

<sup>15</sup> Žižek: Prema politici istine. Povratak Lenjina, str. 124.

<sup>16</sup> Ako nam se moral revolucionara-lenjiniste nudi kao jedini garant kako neće doći do ponavljanja staljinističkog nasilja, nikako se ne možemo osloboditi opravdane sumnjičavosti prema obnavljanju revolucionarnog terora: "Mržnja je, naime, po svojoj prirodi fluidna i teško ju je zadržati samo u jednom koritu - ona uvek pokazuje tendenciju da nabuja i da se izlije daleko van granica koje bismo željeli da joj postavimo. [...] Bilo bi odista krajnje naivno verovati da bi pod ovakvim socijalno-političkim okolnostima bilo koja, pa i intelektualna elita, mogla očuvati svoj humani i moralni integritet odolevajući korozivnom delovanju apsolutnih ovlašćenja." (Nikola Milošević: Socijalna psihologija staljinizma, u: Česlav Miloš: Zarobljeni um, BIGZ, Beograd, 1987., str. 279. i 282.) U ovom kontekstu neophodno je sjetiti se žižekijanskog traženja više mržnje (manje ljubavi) prema političkim protivnicima.

jek pobuna protiv nasilja, straha i smrti, i uvijek u ime nekog novog društva koje neće policijom ili ekonomijom nametati šutnju i strah, pretvori u novi poredak koji tako lako dopušta umorstvo zbog svoje načelne ravnodušnosti prema životu. Za pravilno razmišljanje o mogućim praksama kojim bi se emancipatorna politika danas mogla voditi, od izuzetnog značaja je jedan govor Karla Marxa u Amsterdamu 1872. godine, u kojem on kaže: "Ali mi nismo tvrdili da su za postignuće toga cilja putovi posvuda isti. Mi znamo da treba uzeti u obzir institucije, običaje i tradicije različitih zemalja, i mi ne niječemo da postoje zemlje kao Amerika, Engleska i kada bih poznavao bolje vaše institucije, dodao bih možda Holandija, u kojima radnici mogu postići svoj cilj miroljubivim putem. Ako je to istina, mi moramo također priznati, da je, u većini zemalja kontinenta, sila ona koja mora da bude poluga naših revolucija; sila je ono, na šta će se jednog dana morati apelirati da bi se uspostavila vladavina rada."<sup>17</sup> Postavka prema kojoj se jedan izraz pobune (nasilje ili mirni put) nudi kao jedino-moguć-i-uvijek-ispravan formalističkog je karakter i teško ju je održati kad se premjestimo u sfere konkretnog: moramo se složiti kako je u fašističkom sistemu oružani otpor jedini mogući, isto kao što u drugom (našem) kontekstu insistiranje samo na oružanoj revoluciji može biti potpuno pogrešan put. Sredstvo kojim će se izvršiti društvena promjena ovisi od okolnosti (od zemlje do zemlje) u kojima se javlja želja za promjenom. U tom pogledu važna nam je obnova interpretacije boljševizma od strane Karla Kautskyja, vođe Druge internacionale i njemačke socijaldemokracije. Kautsky o Oktobru kaže: "Budući da imamo samo alternativu: demokracija ili građanski rat, zaključujem iz toga da tamo, gdje socijalizam još nije moguć na demokratskoj osnovi, gdje ga većina stanovništva otklanja, njegovo vrijeme još uopće nije došlo, dok boljševizam misli da će socijalizam morati nametnuti većini od strane manjine, a to se može dogoditi samo diktaturom i građanskim ratom."<sup>18</sup> Kautskyjeva ideja, kako prevrat može da poprimi najrazličitije oblike i da nije nužno pov-

ezan sa nasiljem, slijedi Marxovu logiku iz navedenog govora.<sup>19</sup> Iako nam nije cilj pravdati neuspjeh njemačke socijaldemokracije 20-ih godina prošlog stoljeća, opaska Predraga Vranickog: "Dokle je Kautsky dospio sa svojim parlamentarnim listićima, najbolje je svjedočanstvo sama historija, u prvom redu u njegovoj Njemačkoj"<sup>20</sup>, može biti popraćena ništa manje ironičnim komentarom: dokle je revolucija u SSSR-u dospjela sa svojim revolucionarnim terorom najbolje svjedoče Solženjicin, Šalamov, Štajner... Dok je rani kapitalizam često koristio represivni aparat za održavanje poretka, kasni kapitalizam funkcionira prevashodno kao sistem ideološke manipulacije: različite idologije (od liberalizma do nacionalizma) održavaju *status quo* i reproduciraju poredak proizvodnih odnosa. U tom smislu značajno nam je poimanje kulture kao *značenja koja cirkulišu u određeno vrijeme i na određenom mjestu upisana u priče, rituale, običaje, predmete, i prakse*. Kultura se može okarakterisati kao nešto što u najvećoj mjeri oblikuje ono što mislimo pod pojmom stvarnosti. Kultura je, bourdieuovski kazano, *habitus* koji organizira svakodnevnu ljudsku djelatnost; ona je niz predrasudijevanja koji obavlja mišljenje umjesto ljudi; ona je skup vrijednosti koji u najvećoj mjeri kanališe tok ljudskog djelovanja. Kulturni obrazac kojem pojedinac pripada uvelike određuje njegov cjelokupan život. Tako je npr. pripadati jednoj naciji toliko životno važno da su ljudi nerijetko spremni ubiti ili dati život za to pitanje. Nepisana pravila koja određuju "normalno" stanje stvari jesu efekat kulturnih praksi. Taj svekoliki potencijal kulture da organizuje ljudsko ponašanje najbolje iskorištavaju agenti postojećeg poretka za legitimaciju ili pak oprirođenje postojećeg poretka. Tako su današnje kulturne prakse većinom funkcionalizirane u svrhu reproduciranja postojećih odnosa, te se manifestiraju kao althusserovski shvaćene ideologije. Ali valja se složiti s Terryjem Eagletonom kada konstatira kako "nijedna kultura ne može u cjelosti biti negativna, jer upravo da bi postigla svoje negativne ciljeve, ona mora snažiti sposobnosti koje uvijek

<sup>17</sup> Prema: Predrag Vranicki: Historija marksizma. Prva knjiga, Liber - Naprijed, Zagreb, 1978., str. 215.

<sup>19</sup> Karl Kautsky: Terorizam i komunizam, nav. prema: Predrag Vranicki: Historija marksizma, str. 343.

<sup>20</sup> Prihvatajući logiku Marxovog amsterdamskog govora, moramo kazati kako bi se protiv fašistoidnih oblika kapitalizma, "kapitalizma s azijskim vrijednostima" (Žižek), mogla opravdati primjena sile kao jedini mogući način otpora. No, takav oblik političkih odnosa još uvijek je daleko od toga da bude preovladavajući i, treba se vratiti kautskyjevskoj logici i prihvatiti tvrdnju da *gdje socijalizam još nije moguć na demokratskoj osnovi, gdje ga većina stanovništva otklanja, njegovo vrijeme još uopće nije došlo*. U protivnom, ukoliko bismo slijedili žižekijansku logiku *prihvatanja čina*, došli bismo u poziciju u kojoj bi revolucionarna vlast, zbog trenutačne dominacije liberalne ideologije, nakon stupanja na vlast ne bi imala blagoslov većine. Takvo što bi nužno dovelo do građanskog rata ili do kulminacije terora: "To praktično znači da bi se u jednoj revoluciji koja se izvodi protivno volji većine stanovništva, mržnja radikalnih revolucionara mogla lako okrenuti ne samo protiv negdašnjih ugnjetača nego i protiv konzervativne, reakcionarne većine građana revolucionarne države - proces koji bi se teško mogao držati pod nekom sigurnosnom kontrolom." (Milošević, nav. djelo, str. 281.)

podrazumijevaju pozitivne uporabe.[...] U tom su smislu sve kulture same sebi protivvrjednje.<sup>21</sup> Kultura kao dinamičko polje uvijek otvara prostor za razvijanje snaga koje bi je mogle preobraziti: uvijek se otvara mjesto za otvaranje novih, u početku uvijek marginalnih, kulturnih obrazaca koji mogu zauzeti mjesto dominantnog kulturnog obrasca. Tako je moguće da prosvjetiteljske ideje prevladaju nad religijom kao glavnom ideologijom apsolutističke monarhije. Kulturna transformacija nužna je pretpostavka uspješne društvene promjene. Žižek odbacuje taktiku čekanja pravog trenutka za revoluciju, te insistira na klasičnoj lenjinističkoj tezi kako je revolucija "uvijek preuranjena".

Ukoliko istinski želimo revoluciju mi imamo pravi trenutak: revolucija nije produkt vjerovatnosti događaja revolta već produkt želje za revolucijom. Ako neko čeka pravu situaciju - neće je dočekati: vidimo prilike za revoluciju samo ako ju istinski želimo; oni koji ne vide pravi trenutak za revoluciju, bilo da su oni skeptici ili pak reformisti, jednostavno ju ne žele.<sup>22</sup> Slijedeći tu logiku mogli bismo kazati da je revolucija u Francuskoj bila

*Utemeljene tvrdnje o svijetu i utemeljeni prijedlozi normi preduvjet su utemeljene pobune. Iz navedenog zaključujemo kako samo fundirajuća i utopijska misao mogu proizvesti pobunu, dok nihilizam i vrijednosni relativizam, tj. postmodernizam, tj. multikulturalizam, onemogućavaju pobunu zato što niti pružaju razloge (antiracionalizam), niti zacrtavaju ciljeve (antiutopizam).*

moguća jednako i 1700. kao i 1789. Kazati kako je u Rusiji revolucija bila moguća 1817. jednako kao i 1917., samo ukoliko ju je nekoliko revolucionara željelo, isto je što i tvrdnja da je Ulysses mogao biti napisan na Islandu 1817. samo ukoliko je to neki islandski pisac dovoljno želio. Od takvih iracionalnih nanosa ljevicu pati oduvijek: već je Marx usljed ogromne želje za promjenom napustio svoju strogu kritičko-analitičku metodu i, pod snažnim utjecajem kršćanskog mesijanzma, postao prorokom Historijske Nužnosti koja je kasnije (napustivši svoj izvorni cilj) mnoge koštala života. Treba odbaciti tu često viđenu i nikad ukročenu naviku da se zbog prorokovanja napuste osnovni postulati (zdravog) razuma, i

da se potom uđe u prostor razmišljanja svojstven više teološkom nego logičkom razmišljanju. Zamislimo da se revolucija u Rusiji mogla dogoditi 1817. Ukoliko tu imaginarnu revoluciju promatramo u kulturno-povijesnom kontekstu u kojem bi se ona eventualno pojavila, te uporedimo njenu situaciju sa Oktobarskom revolucijom zaključujemo sljedeće: iako je revolucija 1917. bila preuranjena, revolucija koja bi se desila 1817. bila bi mnogo preuranjenija. Ako uspostavljamo različit stepen preuranjenosti revolucije, onda možemo govoriti i o boljem ili lošijem kulturno-povijesnom kontekstu za uspješnost revolucije ili društvene promjene uopće. U skladu s tim saznanjem neophodno je osloboditi se tričarija zamaskiranih s na-prvi-pogled-fascinirajućim terminima lakanovske psihoanalize, prema kojima je jaka želja (za revolucijom) jedini preduvjet uspješnog poduhvata transformacije društva,<sup>23</sup> i vratiti se ranije navedenoj tezi, prema kojoj je promjena dominantnog kulturnog obrasca glavna pretpostavka uspješne društvene promjene.

Na kraju ovog spisa pokušat ćemo sa *in abstracto* registra preći u nešto konkretnije sfere i, prateći put koji nam otvaraju prethodno iznesene teorijske postavke, ali i izbjegavajući iznalaženja rješenja koja će spasiti svijet i sličnih eshatologija i proročanstava, pokušati shvatiti koji je to pravi način djelovanja u ovom našem "tu".

Prvi je slučaj Hasana Krehe, ekologa, inženjera mašinstva i uposlenika zeničkog Mittala, koji je, nakon što je upozorio na opasnost koja prijete od ispušnih gasova koji svakodnevno zagađuju zeničko nebo, dobio otpust iz firme i već je nekoliko mjeseci na čekanju. Drugi slučaj se odnosi na sve češće proteste "socijalno najugroženijih skupina", nakon dešavanja vezanih za preuzimanje kredita od MMF-a, od kojih najveće koristi ima radikalna desnica koja obećava *svjetlu ekonomsku budućnost* obilježenu svekolikom *izgradnjom zemlje*. Dakle, u kontekstu bujanja desničarskih ideologija koje iskorištavaju sve surovije uslove koje postavlja poredak globalnog Kapitala, u kontekstu izostanka bilo kakve značajnije (ljevičarske) egalitarne politike, u kontekstu u kojem rijetke bune intelektualaca najčešće bivaju ugušene ekonomskim ucjenjivanjem nadređenih (slučaj Kreho), u kontekstu u kojem *simbolička klasa* uživa u svom konformizmu i svraća pogled sa sistematskog nasilja praveći pseudo-debate, igrajući se postmodernističkim teorijskim

<sup>21</sup> Predrag Vranicki: Historija marksizma. Prva knjiga, str. 342.

<sup>22</sup> Terry Eagleton: Ideja kulture, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002, str. 33.

<sup>23</sup> Žižek: In defense of lost causes, str. 393.

igračkama i zagovarajući multikulturalistički princip koegzistencije kao jedini mogući princip ("suživot kao odraz bosanskog duha"), javlja se neograničena potreba za obnovom duha pobune utemeljenog u vrijednostima zasnovanim na egalitarnom aksiomu. Žižekijanska manifestacija pobune ("dobri teror") u ovakvim okolnostima ne može odgovoriti izazovima koje kontekst nameće. Dva su temeljna razloga za takvu tvrdnju: 1. priča o revoluciji u našem posttraumatskom kontekstu ne može naići na ozbiljnijeg odjeka zato što u trenutačnoj konstelaciji kulturno-političkih odnosa marksizam i ljevica se najčešće percipiraju kao impertinentni pojmovi, a pisanje žalopojki zbog nedostatka odgovarajućeg terora i vehementnih poziva na organizovanje revolucionarne akcije samo doprinosi još većem omrznuću ljevičarske misli kod liberala i desničara, a za ljevičara ne-terorista predstavlja još-jedan-u-nizu razmaženih tekstova-maštarija čiji je krajnji efekat poen za trenutni poredak: alternativa koju oni nude čini se tako besmislenom i odveć neostvarivom da samo doprinosi općoj predstavi kako se ništa ne može promijeniti; 2. čak i kada bi bilo moguće preuzimanje vlasti nasilnim putem, preuzimanje bi vlasti u kontekstu dominacije liberalizma i nacionalizma u kulturi, značilo otvaranje puta novom rasplamsavanju krvoprolića - prisjetimo se šta smo rekli o revolucionarnoj vlasti koja je bez blagoslova većine. U svakom slučaju treba navesti na razmišljanje one koji tako olako govore o revoluciji. U tom pogledu zanimljiv nam je tekst Vladimira Markovića simptomatičnog naslova: *Beleška o situaciji nedostatka odgovarajućeg terora*. U svom tekstu Marković piše kako vlada "dovoljno nedvosmislena potreba da se počne sa ozbiljnijim organizovanjem snaga koje će znati da prepoznaju šta je pravi neprijatelj, šta su pravi kriminalci, i šta je prava vrsta terora, koja danas nedostaje, a koju je neophodno upotrebiti sa svešću da bi nas ona vodila putem emancipacije, putem koji nije sasvim nepoznat našem istorijskom nasleđu."<sup>24</sup> Na navedenom primjeru jasno se vidi kako je zazivanje revolucije i terorističkih metoda dovelo samo do efekata oprečnih autorovim namjerama: sedam godina nakon Markovićeveog teksta nema nikakvih naznaka ikakvog *ozbiljnog organizovanja snaga*, a tekst može biti koristan (i jeste koristan) samo za reprodukciju trenutno preovladavajućeg mnijenja *da se ništa ne može promijeniti*. Revolucionarna politika koja preten-

*Žižek ulazi u proturječje kad, s jedne strane, odbacuje "povratak etici" u današnjoj političkoj filozofiji koji besramno eksploatira strahote Gulaga ili holokausta kao ultimativne užase kojima nas se ucjenjuje da odustanemo od svih ozbiljnih radikalnih angažmana a, s druge strane, kao jedini garant da se te strahote neće ponoviti ističe kako lenjinist koristi terora samo onoliko koliko mu je potrebno da održi vlast, što samo može značiti kako je lenjinistički moral jedini garant da se teror neće oteti kontroli.*

duje na zauzimanje vlasti silom, u savremenom društvu jeste "romantična ideja koju je napredak u naoružanju učinio iluzornom" (Camus), nerazumljivo je zašto, naprimjer, Marković to NiKako ne ViDi. Svjesni okolnosti u/o kojima razmišljamo, a u potrazi za nekim načinom djelovanja, postavljamo sljedeće pitanje: *šta može da se uradi*, ovdje i sada? Neophodno je da osvijestimo naš položaj i kažemo, kako ne možemo pričati ni o kakvom emancipatornom političkom pokretu, koji toliko željno očekujemo, sve dok se u kulturi ne pojavi *novi kulturni obrazac* zasnovan na vrijednostima *egaliberte-a*. Pobuna širih razmjera koja će tlačiteljskom poretku bitka suprotstaviti princip univezalnih ljudskih prava i egalitarni aksiom tražeći prije svega niveliranje ogromnih materijalnih razlika među ljudima, moguća je samo ako se u kolektivnoj svijesti obnove univerzalni identiteti, prije svega, čovjeka i radnika. Autentična pobuna, koja jedino može omogućiti prostor za društvenu promjenu, jest "pobuna kao činjenica poučenog čovjeka koji posjeduje svijest o svojim pravima" (Camus). U našem kontekstu ona se može izroditi samo kao efekat uspostavljanja snažne i u temeljnim načelima beskompromisne egalitarne kontrakulture. U društvu u kojem oni gore nisu spremni tako olako preći preko rabote preispitivanja vrijednosti kojim oni opravdavaju svoju moć, istrajavanje na izgradnji vrijednosnog sistema utemeljenog na egalitarnom aksiomu, koji će dati osnove za izgradnju kontrakulture i (možda) anticipirati konačnu kulturnu preobrazbu, jeste, nasuprot zagovaranju *prihvatanja čina*, konačno prihvaćanje etičke odgovornosti i nadasve konkretan intelektualni čin.

<sup>24</sup> Vidi tekst Rada Rihe: *Želja revolucije*, Prelom, br. 6-7



Mirnes Sokolović

# KAPITALIZAM I ZAROBLJENO ZNANJE

## Partikularnost, pluralnost, multikulturalizam

Averzija prema istini u teorijskoj misli koja je demonstrirana u posljednjem desetljeću i pol na postjugoslovenskom prostoru itekako je simptomatična ako se promatra iz političko-ekonomskog rakursa. Nesumnjivo je da takvo odbijanje kategorije istine proizilazi iz sveprisustva multikulturalističkih i interkulturalističkih naracija u kulturalnim teorijama koji predstavljaju dominantu unutar svjetonazora. Te naracije apriorno uvažavaju razlike i pluralnost, konceptom tolerancije podrivajući bilo kakav vrijednosni sistem i prava poedinca.

### 1. Antiintelektualizam i istina

Suočivši se s povijesnim i političkim zločinima dvadesetog vijeka, cjelokupan svjetonazor ostao je zarobljen pred nemislivim, koje je tako svečano uvedeno na velika vrata u samu misao - izuzimajući je pred zadatkom hermeneutičkog ili gnoseološkog promišljanja nad rezultatima nevidene kolektivne i povijesne duhovne izdaje, nad Auschwitzom i Kolimom poglavito.

Ono što je uslijedilo, bilo je veličajna igra značenjima i stavovima, kao blagorodni i relaksirajući kontrapunkt stravičnoj preciznosti i krutosti tvornica smrti i ekonomije terora, jer sve se završilo u postmodernističkom relativizmu, sve je zaključeno u dekonstrukciji subjekta, u ukidanju "velikih pripovijesti", kao spasonosnom umicanju kanceregenoj proizvodnji značenja, kao konačnom bijegu pred kategorijom istine, kako

bi se neke stvari u ukupnom svjetonazoru nepovratno promijenile a novi totalitarizmi preduprijedili za vjeki vjekov. Kako piše Badiou, "objava kraja velikih pripovijesti jednako je neskromna kao i sama velika pripovijest", te, nakon njihovog vojnog poraza, priuštava zadovoljstvo fanatičkom protuintelektualizmu nacista jer "sama misao, politička ili filozofijska, nije kadra prosuditi o onome što ju je namjerilo uništiti."<sup>25</sup> Kao pravu protutezu, Badiou predlaže korak koji povezuje tri ključna filozofska pojma: bitak, istinu i subjekt.

Istinu je potrebno distingvirati od znanja, jer ona je uvijek nešto novo, budući da subjekt pravi rupu u znanju, odstranjujući se iz totaliteta etabliranog ili kanoniziranog znanja. Istina se, kako elaborira Badiou, konstituše unutar četiri generičke procedure koje ju proizvode: *matema, poema, političke invencije i ljubavi*, te shodno tome postoji: *znanstvena, umjetnička, politička ili ljubavna istina*. "Daleko od institucionalno utemeljenog znanja, veliku filozofijsku misao uvjetuju krize, proboji i paradoksi matematike, potresi u pjesničkom jeziku, pobune i izazovi političke invencije, treperenja odnosa između dvaju spolova."<sup>26</sup>

Bitak je neumitno mnoštven, nastavlja Badiou, ali to nije razlog da se odustane od kategorije istine, kao što to provodi velika moderna sofistika. Nadasve, istina se javlja kao konstituisani proizvod tog mnoštva, kao izdvajanje Jednog iz mnoštva, kao proizvod četiri nabrojane generičke procedure. Osim toga, istina je uvijek postdogađajna: *da bi se zbilja, mora se nešto dogoditi* (umjetnika invencija, politički prevrat...), uvijek se otkriva u anticipaciji kompletne istine u modusima konstituišućih generičkih procedura, u komadanju i slaganju znanja prema nekim selektivnim strategijama, u efektima događaja i generičnosti, s tim da uvijek postoji stvar koja ne odgovara imenovanju istine, konstrukciji istine, tački gledišta iz koje se ona konstituše. Tom generičnošću i nedovršenošću, istina konačno umiče svom destruktivnom karakteru, završenoj deklarativnosti, totalnom potencijalu, iskazanom u političkom problemu totalitarizma.<sup>27</sup>

### 2. Promicanje pluralnosti

Averzija prema istini u teorijskoj misli koja je demonstrirana u posljednjem desetljeću i pol na postjugoslovenskom prostoru itekako je

<sup>25</sup> Vladimir Marković: Beleška o situaciji nedostatka odgovarajućeg terora, Prelom br. 5, god. 3, proljeće/leto 2003., str. 60

<sup>26</sup> Alain Badiou. Manifest za filozofiju. Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2001.

<sup>27</sup> On the Truth-Process: An open lecture by Alain Badiou, August 2002. www.scribd.com

simptomatična ako se promatra iz političko-ekonomskog rakursa. Nesumnjivo je da takvo odbijanje kategorije istine proizilazi iz sveprisutva multikulturalističkih i interkulturalističkih naracija u kulturalnim teorijama koji predstavljaju dominantu unutar svjetonazora. Te naracije apriorno uvažavaju razlike i pluralnost, konceptom tolerancije podrivajući bilo kakav vrijednosni sistem i prava pojedinca. Ukidanje *simboličkih* veza, oslanjanje na vrstu *poopćene atomistike*, *nestanak simboličkog jamstva* - sve su nam to otkrili, kako piše Badiou, nihilistička snaga, automatičnost i kružno kolanje kapitala.<sup>28</sup> Filozofija nije uopšte, nastavlja Badiou, bila misaono *na visini kapitala* sve do najnovijeg doba: ali baratanje preostacima Jednog, osvještenje procedura istine, u čemu joj je paradoksalno - pomogao kapital, predstavljaju moduse alternativne misli, koja bi mogla prokazati potmulo dejstvo kapitala. Jer, ne treba zaboraviti da su multikulturalističke/interkulturalističke naracije, jednako kao pred subjektivnim nasiljem, također bespomoćne i pred strategijama objektivnog nasilja (kapitalizam) koje ostaje *anonimno*, koje se odvija kao *objektivni proces*, čiji počinioci ostaju *neimenovani i anonimni*, a učinci su pogubni kao u slučaju subjektivnog nasilja, čiji su počinioci jasni i lako ih je prepoznati i imenovati (nacistički i staljinistički totalitarizmi).<sup>29</sup>

Etienne Balibar ističe da su proizvodnja i reprodukcija homogenih identiteta itekako znakovite u konstelaciji liberalnog tržišta, gdje se te proizvedene strukture otkrivaju u ostvarivanju rivalstva i hegemonije, a nikako jednakosti i ekvivalenosti, koji se uzimaju tek kao glavni faktori *lažnog univerzalizma* koji tržište uspostavlja kao *simulakrum istinitiji od istine*.<sup>30</sup> Stoga, u svjetlu takve konstelacije liberalnog tržišta, multikulturalistička ideologija koja politiku identiteta, odnosno ostvarivanje prava kolektiviteta kao nadređeno ostvarivanju univerzalnih prava pojedinca, vidi kao prevashodniju, jeste itekako ideološki znakovita.

### 3. Tolerancija kao univerzalno

Kako bi rekao Laclau, nakon smrti subjekta, nakon urušavanja mjesta govora univerzalnog subjekta, došlo je do eksplozije interesovanja za višestruke

*Osim toga, istina je uvijek postdogađajna: da bi se zbila, mora se nešto dogoditi (umjetnika invencija, politički prevrat...), uvijek se otkriva u anticipaciji kompletne istine u modusima konstituišućih generičkih procedura, u komadanju i slaganju znanja prema nekim selektivnim strategijama, u efektima događaja i generičnosti, s tim da uvijek postoji stvar koja ne odgovara imenovanju istine, konstrukciji istine, tački gledišta iz koje se ona konstituiše.*

*Tom generičnošću i nedovršenošću, istina konačno umiče svom destruktivnom karakteru, završenoj deklarativnosti, totalnom potencijalu, iskazanom u političkom problemu totalitarizma.*

identitete.<sup>31</sup> Takvu prepokrivenost ukupnog horizonta kulturom kao univerzalnim pojmom, takvu obuzetost kulturom, Žarko Paić prepoznaje kao posljedicu traume dvadesetog vijeka, tumačeći je kao konsekvenciju izjalovljene socijalističke utopije svijetlog preobražaja stvarnosti, koji je ne mogući se ostvariti u realnosti, transponiran u kulturu kao uozbiljen i represivan pseudo-neoavangardistički simulakrum. Kultura postmodernog identiteta anticipirana socijalističkom utopijom kulture, dakle, otkriva se kao nova ideologija, koja bi trebala *viškom fantazmatskog* odgovoriti na manjak *Realnog*. Slavoj Žižek piše da razloge za stanje porobljenosti i ugnjetavanja treba prije potražiti u hegemonijskim ekonomskim odnosima nego u pitanjima netolerancije - jer tradicijama evropskog multikulturalizma/interkulturalizma, konceptu tolerancije i zaokupljenosti Drugim, immanentan je opsesivni ideološki strah od uznemiravanja: "Ukratko, Drugi je prihvatljiv sve dok njegovo prisustvo nije napadno, sve dok je Drugi stvarno drugi... Moja dužnost da budem tolerantan znači da mu ja ne bih smio biti preveć blizu, inkorporirati se u njegov prostor... Što nam vehementno otkriva da centralno ljudsko pravo u kasnokapitalističkim društvima jeste pravo da se ne bude uznemiravan, koje služi držanju sigurnih distance od drugih."<sup>32</sup>

<sup>28</sup> Alain Badiou.. Manifest za filozofiju. Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2001.

<sup>29</sup> Slavoj Žižek. On violence. Picador, New York, 2008.

<sup>30</sup> Etienne Balibar: Debating with Alain Badiou on Universalism. www.scribd.com

<sup>31</sup> Ernesto Laclau, "Universalism, Particularism and the Question of Identity", u: John Rajchman (ur.), *The Identity in Question*, Routledge, 1995, str. 93-108.

<sup>32</sup> Slavoj Žižek. On violence. Picador, New York, 2008.

#### 4. Spašavanje univerzalizma

Univerzalnost događaja, kako je Badiou shvaća, konstituiše se ulaskom tijela u istu proceduru na takav način da ih njihovo djelovanje čini istim - sviju jednakim, ukidajući diferencije i hegemoniju - *muškarce i žene, Jevreje i Grke*; pri tom, Badiou naglašava da se Događaj Istine koji zagovara, treba unekoliko poimati kao neprispodobiv konkretnom empiričkom događaju, iako je Istina uvijek istina specifične historičke situacije. Balibar, polemišući s Badiouom, naglašava da se negativni uslovi trebaju uključiti u diskurs univerzalizma, ističući jaz između teorije i prakse, principa i posljedica, sazajnih i performativnih fraza, potencirajući nasilni karakter univerzalizma kakvog zagovara Badiou, to jest, nasilnički potencijal esencijalističkog univerzalizma (kojemu je Badiou umaknuo, međutim, u pogledu konstituisanja istine); tome nasuprot, Balibar predlaže transfer diskursa ljudskih prava iz naturalističke forme u historičku, gdje će se univerzalnost pojaviti u kontigenciji revolucije ili borbe, u negativitetu htijenja bez htijenja, u sudjelovanju bez sudjelovanja.<sup>33</sup> Jer, kako piše Žižek, razdor između univerzalnosti i političkih prava građana je razdor između univerzalnosti čovjeka i specifičnih političkih sfera.<sup>34</sup> Univerzalnost, prema Balibaru, pre pokriva moduse iznalaženja i definisanja modela humanog i normi socijalnog.

Kako naglašava Laclau, svako partikularno jeste zapravo konstituisano po osnovu univerzalnog - jer svako partikularno je prožeto univerzalnim koje nedostaje, univerzalnim kao *konstitutivnim nedostakom* - tako se i nacionalni identitet neprestalno osvještava kroz uskraćeni pristup univerzalnim pravima obrazovanja, zapošljavanja, potrošnje dobara.<sup>35</sup> Međutim, problem što se u krajnjoj liniji ti partikularni nacionalni identiteti nude kao nadomjestak univerzalnom javnom prostoru. Također, u svakom liberalnom alternativnom kritičkom preispitivanju i dekonstrukciji nacionalizama i totalitarizama, ideološke katastrofe, ratovi i rasizmi se vide kao posljedica (ne)tolerancije, kao kulturni problem inženjeringa identiteta, a ne

kao posljedica političko-ekonomske hegemonije. Kako naglašava Paič, istočnoevropski ideolozi su samo "uspješno i sustavno pravili ideološku buku oko nacionalnih suverenosti država, a u isto vrijeme bili glavni akteri rasprodaje institucija nacionalne ekonomije."<sup>36</sup> Alternativa bi, međutim, trebala, kako naglašava Laclau, biti zaokupljena definisanjem sadržaja univerzalnosti, proširivanjem sfere njene primjene, spašavanjem univerzalizma iz mehanizma puke *proizvodnje etniciteta Zapada*.

*Etienne Balibar ističe da su proizvodnja i reprodukcija homogenih identiteta itekako znakovite u konstelaciji liberalnog tržišta, gdje se te proizvedene strukture otkrivaju u ostvarivanju rivalstva i hegemonije, a nikako jednakosti i ekvivalentnosti, koji se uzimaju tek kao glavni faktori lažnog univerzalizma koji tržište uspostavlja kao simulakrum istinitiji od istine. Stoga, u svjetlu takve konstelacije liberalnog tržišta, multikulturalistička ideologija koja politiku identiteta, odnosno ostvarivanje prava kolektiviteta kao nadređeno ostvarivanju univerzalnih prava pojedinca, vidi kao prevashodniju, jeste itekako ideološki znakovita.*

#### 5. Alternativa - legitimacija partikularizma

U svjetlu rečene podudarnosti konstelacije liberalnog tržišta i multikulturalne/interkulturalne zaokupljenosti teorijske misli, moguće je pročitati razloge nedjelotvornosti alternativne i kritičke teorijske strukture koja svejednako ne uspijeva nacionalističkom i ekonomskom totalitarizmu suprotstaviti stabilan sistem koji će ga svojom metodologijom i politikom dezintegrirati. A problem nacionalističke paradigme u kulturi i politici predstavlja osovinu i dominantu unutar totalitarističnosti gotovo svih istočnoevropskih društava. Interkulturalistička alternativa svojim naracijama o potrebi za

<sup>33</sup> Etienne Balibar: Debating with Alain Badiou on Universalism. www. scribd. com. U tom dijelu Balibar je derridijanac, imamo li na umu *Marksove sablasti* u kojima Derrida također zagovara marksistički mesijanizam bez mesijanizma, stalno odgađanje Događaja Istine, performativnost umjesto konstativnosti, očuvanje duha marksističke kritike u okvirima Nove Internacionalne. No ono što neizostavno treba naglasiti prigodom poimanja Marksovih sablasti jeste činjenica da je Derrida zanemario marksističku političkoekonomijsku metodologiju u uvezivanju deset problema današnjice koje je izveo, te da je izostavio ontopolitičke pozicije predstavljanja sadašnjosti, naglašavajući da takvi misaoni temelji vode u marksističke katastrofe: usljed takve metodologije, tog marksizma bez marksizma, Derridu su izložili kritici Eagleton, Spivak, Laclau i Ahmad (v. *Key Thinkers from Critical Theory to Post-Marxism* (Simon Tormey and Jules Townshend), Sage publications, London, 2006.)

<sup>34</sup> Slavoj Žižek. Against human rights. *New Left Review* 34, July august 2005.

<sup>35</sup> Ernesto Laclau, "Universalism, Particularism and the Question of Identity", u: John Rajchman (ur.), *The Identity in Question*, Routledge, 1995, str. 93-108.

<sup>36</sup> Žarko Paič. Melankolija i revolucija - Kultura u postkomunističkom opsadnome stanju. U: Zid je mrtav, živeli zidovi! - Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije, izdanje Biblioteke XX vek, urednik Ivan Čolović, Beograd, 2009.

rasredištenjem identiteta, o svekolikim prožimanjima kulturnih struktura, u krajnjoj liniji ipak priznaje nacionalni identitet zasnovan na *kulturnom supstancijalizmu*, ne poništavajući ga. Što više, učestvujući u njegovom problematiziranju, sudjelujući u (de/re)konstruisanju nacionalnih identiteta, svojom zaokupljenošću partikularizma, interkulturalistička alternativa daje svoj doprinos u invenciji sve novih načina koji osvjetljavaju i čine vidljivim, koji svijetlim tradicijama pluralnosti i kulturnog dijaloga legitimiziraju i čine postojanim, razvedeni mehanizam nacionalističkog Carstva, koji je zasnovan na partikularističkim vrijednostima. U tom pogledu, najjasnije se otkriva stravična moć kapitalizma kao sveprisutnog univerzalizma, koji je strategijama svog simboličkog kapitala zarobio teoriju i privatizirao i partikularizirao znanje, otjelotvorivši ih na svoju sliku i priliku, što je jasno ako imamo u vidu da alternativna misao reproducira i legitimizira partikularističke strukture s kojima kapitalizam nužno računa. Istinska alternativa odnosila bi se "ne na uspostavljanje razlike, ni poštovanje jednakosti, nego na otkrivanje i uklanjanje mehanizama distribucije i zloupotrebe moći" (Laclau). Što se tiče prvog modusa koji bi jaka alternativa trebala pružiti u dosezanju takvog cilja, jeste moralno odbijanje da se učestvuje u mehanizmima i sektorima aktualnog sistema: "prijetnja danas nije pasivnost, nego pseudoaktivnost, zahtjev da se bude aktivan, da se participira, da se maskira ništavnost onoga što teče. Ljudi interveniraju cijelo vrijeme, rade nešto; akademski radnici participiraju u besmislenim debatama. Istinska teška stvar jeste, međutim, uzmaknuti, povući se. A Moć uvijek preferira našu kritičku participaciju, naš angažman u dijalogu, da bi bili sigurni da je naša prijetnja pasivnost slomljena...Ponekada je ne raditi ništa najnasilnija stvar koja se može uraditi."<sup>37</sup> Pod neparticipiranjem o kojem Žižek govori, prevashodnije treba razmatrati zasnivanje istinskog alternativnog modela koji će, koliko je to moguće, umaknuti diktumu kulturnog polja moći, koji će insistiranjem na konfliktu unutar intelektualnih struktura (a nikako na toleranciji i kulturi dijaloga) zasnovati svoj identitet. Takav sistem bi u tom slučaju morao insistirati na odbijanju *kulturnog supstancijalizma*, naglašavanju bezdomnih i inter/transnacionalnih naracija, afirmisanju univerzalnih vrijednosti, promicanju pojedinčevih prava, koje bi trebalo kodirati stalnom hermeneutikom i osvijestiti unutar stalne opasnosti otjelovljenje hegemonijskog partikularnog kao univerzalnog.

*Kao protuteža, nametala bi se, dakle, potreba za (samo)isjecanjem iz totaliteta institucionalnog znanja, oslobađanjem od tog kapitalističkog univerzalizma, odbijanjem intelektualnog slugeranstva, univerzalizacijom borbe protiv i subjektivnog i objektivnog nasilja, te definisanjem novih preduvjeta hipoteze komunizma, kroz kombinacije misaonih procesa, uvijek univerzalnih i globalnih, i političkih iskustava, uvijek singularnih i lokalnih (Badiou), kako bi se konstituirala dostojna alternativa koja će dokinuti s logikom kapitala, ne umičući u strategiju trećeg puta kao konstruktivnu i legitimizirajuću kritike nedopustivog i nehumanog liberal-kapitalističkog poretka.*

## 6. Esencijalistički vs. konstruktivistički pristup etnicitetu - lažna opreka

Sušтина multikulturalnih/interkulturalnih naracija odnosi se i na trijumfalističko proglašavanje prevashodstva tematike *interkulturalnih susreta i razumevanja između individua i grupa*, u odnosu na *krute šeme ekonomskih uslovljenih klasnih suprotnosti* (Kristijan Đordano). Zapravo, u pitanju je svojevrsni *epistemološki obrat* koji je inaugurirao neku vrstu *etničkog preporoda* (koji se u Istočnoj Evropi sretno poklapa sa ekspozijom partikularizma i postmodernim gubitkom univerzalnog govora), kao protuteže neomarksističkoj analizi društva, koja je operirajući pojmovima klasa i proizvodnih odnosa, kako piše Kristijan Đordano, društveno-naučni diskurs odvela u *dalekosežnu zabludu*.<sup>38</sup> Sličan pomak možemo detektirati i u strukturama postjugoslovenske teorijske misli u kojoj se tek u dvijehiljaditim godinama, ponajprije pod utjecajem Žižeka, u katastrofalnim društveno-ekonomskim strukturama, afirmira misao koja bi svojim instrumentarijem i prokazivanjem multikulturalizma mogla odgovoriti izazovima liberal-kapitalizma, koji se uspostavio legitimirajući se nacional-narativima poštovanja i zaokupljenosti identitetima.

No, bjelodano je da i danas nazočimo stalnoj kanonizaciji nacionalističkih identiteta, u čemu svejednako, možda danas već pomalo nehotimično i nespretno, učestvuje i antinacional-protuteža, alternativa čiji je doprinos u kanonizaciji nacio-

<sup>37</sup> Slavoj Žižek. *On violence*. Picador, New York, 2008.

<sup>38</sup> Kristijan Đordano. *Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji*. Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.



Foto: Denis Ruvic

nalnih identiteta u proteklom periodu bio nemjerljiv.<sup>39</sup> Nesumnjivo je da je ona neraskidivo povezana sa strategijama nacional-nauke, budući da u suštini operiraju istim entitetima: etnicitetom, koji je opasan bilo da se ostvaruje konstruktivističkim, bilo esencijalističkim pristupom, kako ih distingvira Kristijan Đordano, zalažući se za konstruktivistički pristup, ali rezultat i zaokupljenost obje frakcije posvećene identitetima u principu jeste isti - etniciteti su legitimirani.<sup>40</sup> Problem multikulturalističke/interkulturalističke protuteze nalazi se baš u diskrepanciji partikularnog i univerzalnog; taj teorijski sistem nikako da u apriornom priznavanju *kulturne gramatike* i poštivanju različitosti, izbjegavanju

*interkulturalnih nesporazuma* - jedan od takvih interkulturalnih nesporazuma je, prema Đordanu, ustupljanje zemljišnih posjeda italijanskim seljacima-bezemljašima, čime se narušila agrogradska kultura južnoitalijanskih gradova (*sic!*)<sup>41</sup> - vidi legitimaciju nacional-podijeljenosti na osnovu kojih kapitalističke elite ostvaruju profite u ekonomijama svojih geta. Kako bi rekao T. Eagleton, "ako univerzalnost znači da Tunguzi iz istočnog Sibira moraju naći svoj vjerni odraz u djelu Noela Cowarda, treba je odbaciti; ako ona znači da su bolna iskustva Tunguza poprilično nalik onima Nijemaca, valja je prihvatiti."<sup>42</sup> Vodeći se analogijom, mogli bismo reći ako univerzalnost znači da Bošnjaci trebaju pronaći u djelima Vojislava Lubarde, onda je treba odbaciti; ako znači da su bolna iskustva Bošnjaka iz Srebrenice poprilično slična iskustvima Srba iz Jasenovca, onda je treba prihvatiti. Vrednovanje patnje u partikularističkim poljima može samo donijeti njeno političko previđanje, svojevrsni ekskluzivizam i diferencijaciju patnje, a poimanje iste s univerzalističkog motrilišta doprinosi zasnivanju vrijednosnog merituma koji će organizirati zajedničke *strukture spoznaje*. Afirmacija partikularnog naspram univerzalnog bjelodana je i u alternativnoj antinacionalističkoj kulturnoj koncepciji Bosne,<sup>43</sup> jer - potrebno se upitati - zašto bi, na koncu, civilizacijski procesi ponovno otjelovljavali jedan kolektivni partikularistički identitet, pa makar bio i nadnacionalan i procesualan? U pitanju je neka vrsta partikularizma partikularizama, u kojoj se ponajprije svejedno legitimišu i priznaju nacionalne kulture kao *varijable*, kao samobitnosti, a zatim se afirmiše novi, bosanski partikularizam u (post)jugoslavenskim razmjerama. Jasno

<sup>39</sup> V. "Do ekonomskog osnaženje društva, što je najbolja pretpostavka i najbolji garant prava i sloboda, ali i zbog svih zlih uspomena i loših iskustava Jugoslavije i jugoslovenstva, barem u onom obliku u kakvom smo ih upoznali - unitarističkom, svaka ideja Bosne i bosanstva, bez obzira na sve gore rečeno, čitat će se kao neko novo jugoslovenstvo, kao neka nova Jugoslavija, dakle kao anacionaliziranje i(li) asimilacija. A to barem, posve smo sigurni, nitko i neće i ne želi!" (Željko Ivanković. Bosanstvo kao novo jugoslovenstvo ili...?. U: Tetoviranje identiteta, Rabic, Sarajevo, 2007, str 210.) Sudeći prema ovom ulomku, multi/interkulturalistička antinacional-protuteza, itekako je osjetljiva na demontiranje svake vrste nacionalne samobitnosti, iz čega je bjelodana afirmacija partikularnih identiteta nad univerzalnim. Osim toga, navedena strategija prema kojoj bi zaraćenost identiteta mogla biti prevaziđena ekonomskim prosperitetom, spada u red klasičnih liberal-kapitalističkih klišeja: apartheid u Južnoj Africi, naprimjer, pokušavao se riješiti jednakopravnim tretiranjem svijuu u mehanizmu internacionalnih korporacija, jednakim ropskim tretiranjem svih radnika, bijelaca i crnaca.

<sup>40</sup> Odlomak iz programa alternativnih Sarajevskih svesaka: "Namjera pisaca okupljenih oko inicijative za pokretanje Sarajevskih sveski nije stvaranje intelektualne platforme za političku rekonstrukciju Jugoslavije; oni ne dovode u pitanje realnost postojanja novih država; aktivni su sudionici kulturnog života u svojim matičnim sredinama i nisu lišeni osjećaja nacionalne pripadnosti." (V. Visković. Uvodnik. Sarajevske sveske, 2002, br. 1)

<sup>41</sup> Kristijan Đordano. Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji. Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.

<sup>42</sup> Terry Eagleton: Ideja kulture, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002.

<sup>43</sup> "Ime Bosanac, bosanstvo nisu, tako pojmovi nacionalnoga reda, a niti samo regionalno-teritorijalnoga. Prije i više od toga to je ime za opisani civilizacijski proces (*sic!*), koji kroza sve povijesne mijene i političke nepogode jednako svakodneвно i jednako vitalno traje milenij. U tom interakcijskom procesu kao konstanti (ime joj je Bosna) učestvuju nacionalne kulture kao *varijable* (*sic!*), zadržavajući svoj posebni autoritet, a izlažući se trajnom kulturotvornom odnosu primanja i davanja." (Ivan Lovrenović. Labirint i pamćenje. Oslobođenje, Sarajevo, 1990.) Ili: "Tuga za izgubljenim, emigrantska tuga, razaranje stoljetne kulture, kidanje veza..., sve je to multipliciralo melankolični potencijal (*sic!*) koji je sadržan u najdubljim slojevima bosanske kulture (*sic!*)... Kutura iznikla iz grobova (*sic!*)? Nije li u tome paradoksu upisan usud jedne duboko nesretne države (*sic!*)?" (Davor Beganović. Poetika melankolije, Rabic, Sarajevo, 2009.)

je da takvo procesualno i dijaloški zasnovano Bosne može distingvirati od monološke konstrukcije npr. Filipovićevo bosansko duha, no u suštini i procesualna koncepcija neizostavno računa na minimum esencije (melankolija, npr.), ali i pruža prostora falsificiranju i mistificiranju univerzalnih vrijednosti kao partikularnih.<sup>44</sup> Ono što bi moglo demontirati i dinimizirati ukupnu nacionalističko-multikulturalističku zarobljenost postjugoslovenske misli, nesumnjivo jeste, pomalo vehementna i egzaltirana badiouvska univerzalistička sentenca: "Postoji samo jedan svijet",<sup>45</sup> koja će eksplicirati neosnovanost multikulturalističkih ili antiglobalističkih ideja kojim se imaginira svijet po želji, u odnosu na svijet kakav jest, otjelotvorenjem istog na sliku i priliku date partikularističnosti. Time se daje doprinos globalnom trendu ukidanja javnog prostora.

Prva posljedica badiouovske anticipacije jeste prepoznavanje da sve *pripada cijelom svijetu kao meni samom*: "the African worker I see in the restaurant kitchen, the Moroccan I see digging a hole in the road, the veiled woman looking after children in a park." "Ovi ljudi", nastavlja Badiou, "drugačiji od mene po jeziku, odjeći, religiji, obrazovanju, navikama ishrane, egzistiraju isto kao ja, i sve dok egzistiraju kao ja, mogu diskutovati s njima i, kao s bilo kime drugim, možemo se slagati ili ne slagati oko nekih stvari.

Ali prvi preduvjet za to je da egzistiramo u istom svijetu." Egzistiranje u istom svijetu upravo je ono što *konsoliduje univerzalno* u identitetima, nadilazi multikulturalističko uvažavanje razlika nauštrb univerzalnih vrijednosti, koje povezuju različite ljude u istim egzistencijalnim situacijama. Identitet se tu, kako piše Badiou, otkriva u svojoj *varijantnosti*, a ne *drugačijosti*: marokanski radnik borbenu će potvrđivati svoju tradiciju i običaje koji nisu buržoasko-evropski, ali će biti istovremeno uključen u razvoj identiteta u skladu s novom situacijom - postojati će sve što su drugi, u okviru borbe za svoja prava, postajati će isti kao interpelirani u Događaju Istine - što ne mora voditi samo u otvaranje *identitarne pukotine*, ili (auto) koloniziranje, kako bi prigovorio postkolonijalni diskurs, nego i u osobitu *ekspanziju identiteta*



Foto: Denis Ruvić

koja će biti utemeljena na univerzalnim vrijednostima. Kako piše Žižek, čovjek se može biti *smjesta*, u univerzalnosti se može participirati *trenutačno* - bez da se prvo Englez, Francuz, Nijemac.<sup>46</sup> Čak, Žižek je u razdvajanju partikularnog i univerzalnog još radikalniji tvrdeći da je subjekt humaniji onoliko koliko se spreman ne identificirati sa svojom partikularnom nacionalnom pripadnošću.

U liberal-kapitalističkim obzorima, koje odavno multipliciraju i legitimiraju teorije identiteta, u bh. okvirima danas i ovdje, nikada nije bila veća potreba za konačnim odbacivanjem *rada na nacionalnim kanonima*, bilo u okvirima nacionalne nauke, bilo unutar multikulturalne ili interkulturalne zaokupljenosti stalnim de/rekonstruisanjem istih identiteta; ujedinavanje ljudi na univerzalnim osnovama, spoznaja da je *svijet isti i jedan*, konzensus o istini, odavno su prokazani i zaustavljeni ili monolitnošću i totalitarističkim diktumom nacional-identiteta ili multiformama svijetle postmodernističke/multikulturalističke pluralnosti i živom kulturom dijaloga, u kojima se participira sa istovjetnih polazišta i barata istovjetnim partikularističkim entitetima kao u nacional-nauci, uz ignoranciju stabilnog vrijednosnog sistema.

<sup>44</sup> V. procesualne mistifikacije i partikularističnost: "Terra interior, tamni vilajet (u kojem su, po fantazmi - paraboli, u mraku pronašli drago kamenje), unutarnje ruže (sic!) (koje, prema Andriću, cvatu u bosanskom čovjeku (sic!))...Properite te riječi u tri vode (sic!), očistite ih od konotacija fizičke i političke geografije, od jeftinog sentimentalizma također - dobit ćete ključne riječi, riječi kojima se ulazi u Bosnu (sic!) na prava vrata (sic!). To su vrata povijesti, kulture, 'povijesti mentaliteta.'" Ili: "Bosna je zagonetka (sic!). Na onaj način na koji je i čovjek (sic!) zagonetka - sam sebi, svaki pojedini. Kao što je, uostalom, svaka zemlja pod nebeskim svodom - Bosna (sic!), tj. zagonetka (sic!)" Ili: "Sa svim svojim otkrivenim licima i tajnim naslagama, svojim lijepim i mračnim čudima, Bosna je i nešto više i teže: labirint (sic!)" (Razmotriti partikularizme i univerzalizme: unutarnje ruže-bosanski čovjek, Bosna-čovjek-zagonetka, Bosna-labirint). (Ivan Lovrenović. Unutarnja zemlja. Durieux, Zagreb, 2004.)

<sup>45</sup> Alain Badiou. The Communist Hypothesis. New Left Review 49, January-February 2008.

<sup>46</sup> Alain Badiou & Slavoj Žižek: Philosophy in present, Polity press, Cambridge, 2009.

## 7. Obzori treće sekvence hipoteze komunizma

Koncept Istine neminovno vodi u katastrofu totalitarizma, ili ostvarivanje Događaja Istine neminovno povlači milijune žrtava. Sve su to postmodernistički prigovori konceptu emancipatorne politike, oživljavanju univerzalnosti, politici univerzalne Istine, kao odgovora na postmodernističku partikularnost, relativizam, politiku identiteta, apriornu denunciranost svih projekata, nemogućnost konstituisanja Istine i Subjekta. Ono što je najveći problem jeste taj da zagovaranjem dobrog terora, zazivanjem lenjinističkog koncepta prihvaćanja čina, dozivanjem Gospodara koji će okrvaviti ruke, proklamiranjem *revolucije koja jede svoju djecu* kao jedine prave i dovršene revolucije,<sup>47</sup> Žižek nije preduprijedio takve diskvalifikacije - što više, otvorio je i anticipirao perspektive revolucionarnog nasilja koji se vraća u horizontu izazova epohe, koja se otvara pred nama, kako piše Badiou, u kontekstu treće sekvence *hipoteze komunizma*, što otpočinje nakon jedne od najvećih ekonomskih kriza, kojom je zaključena još jedna faza imperijalističkog trijumfalizma koji je pirovao od devedesetih naovamo, okoristivši se konceptom kraja povijesti.<sup>48</sup>

Kako naglašava Badiou, nije jasno u čemu će se sastojati ta treća sekvenca *hipoteze komunizma*, ali je glavni pravac izvjestan: uspostaviti će se relacija među političkim pokretom i poljem *ideološke kulturne revolucije* ili *revolucije uma*, anticipirane u teorijskom sistemu nakon '68. Nesumnjivo je da bi u okvirima te dinamizirajuće strukture trebala egzistirati i znanja koja su marksističku misao potresla nakon Gulaga. Da ne bi ponovno sve završilo u *birokratskoj inertnosti* i neadekvatnosti, nadasve zatornosti, temeljni pojmovi druge sekvence hipoteze komunizma (1917-1976): radnički pokret, masovna demokracija, lenjini-

zam, Partija, proletarijat, socijalistička država, naglašava Badiou, moraju postati predmetom temeljitog teorijskog razmatranja.<sup>49</sup>

Bilo bi sasvim u skladu s kapitalističkim strategijama, reducirati znanje, odstranjivati čitave verbalno-ideološke vidokruge, objektivirati nasilja, previdati ih, činiti ih anonimnim - stoga se na pragu treće sekvence ne smije zanemariti motrilište i sistem poglavito antitotalitarističke literature koja je kritikovala i demontirala dvadesetovjekovno ostvarenje komunizma: jer, može li se zanemariti da je Platonov npr. u Čevenguru izmetnuo u grotesku i sasvim iscrpio jezik druge sekvence hipoteze komunizma, o čijoj neadekvatnosti piše i Badiou. Može li se zanemariti da je Šalamov u čudu umjetničke inovacije (poem, fakcionalni žanr) konstituirao Istinu, svjedočeći o užasima Kolime? Odricanje ili zanemarivanje takvih krhotina znanja o kojima je govorio Badiou, bio bi samo korak u prilog poststrukturalističkog shvatanja o nemogućnosti konstituisanja istine, Jednoga u mnoštvu Bitka, o nepostojanju minimalnog semantičkog identiteta jezičnog znaka, bez kojeg ni samo sporazumijevanje ne bi bilo moguće?<sup>50</sup> Ili možda sve to o čemu svjedoči Šalamov minimumom značenja svoga djela, i nije važno, ili se možda i nije dogodilo, osvrnemo li se na poststrukturalističku nemogućnost iskazivanja, na suvišak u predočavanju traume, te tako, sljedstveno tome, kontrirajući njegovoj intenciji i sistemu znakova koje je organizirao u lapidarnim narativima svjedočenja, možda i uvjerimo Šalamova u neistinitost njegova iskaza, pokazavši se upućeniji u njegovu traumu i iskustvo od njega samog?

U tom slučaju, ka obzorima nove epohe, mogli bismo krenuti rasterećeni, odbacivši balast Gulaga, ludično ukidajući um i riječ, anticipirajući novu *pobunjenu misao* koja će zaboraviti svoju *prvotnu plemenitost*, zanoseći se u *pijanstvu tiranije*

<sup>47</sup> Slavoj Žižek. Škakljivi subjekt. Šahinpašić, Sarajevo, 2006. Žižek možda i pomalo ironično navodi da u najmračnijim danima staljinizma pripadnik buržoazije nije bio kriv per se, nego je krivicu morao priznati na montiranim procesima - takva suđenja imamo predočena npr. kod Šalamova: "*Ima li pitanja za sud? -Ima. Kako to da iz rudnika Dželgala pred vojni sud izlazi već treći optuženi po članu pedeset osam, a svjedoci su stalno isti? -Vaše pitanje se ne odnosi na predmet.*" (Šalamov, Varlam, *Priče sa Kolime*, BIGZ, Beograd, 1985.). Osim toga, u knjizi O nasilju, Žižek očevidno falsificira Benjaminov esej Istorijsko-filozofske teze, navodeći da je sila koja u Benjaminovoj interpretaciji slike Angelus Novus pomiče anđela, ustvari, metafora dobrog terora. Takva interpretacija je neutemeljena, i poništava pomak u djelu Waltera Benjamina, od eseja Prilog kritici sile (1921), u kojem on zaista opravdava nasilje ali više u formi proleterskih štrajkova, pa do 1941. kada je pisan rečeni esej Istorijsko-filozofske teze, u kojem apologiji nasilja nema traga. Ne treba zaboraviti da između ta dva djela stoji Moskovski dnevnik u kojem je Benjamin nakon posjete iskazao razočarenje i osudu stanja u Sovjetskom Savezu 1927. godine. Postjugoslavenska teorijska struktura (V. Marković, N. Jovanović, B. Buden) koja je u posljednje vrijeme afirmisala žižekijansku paradigmu, jedno vrijeme okupljena oko časopisa Prelom, nije nikada upozorila na opasnost i kompromitirajuću moć koncepcije dobrog terora u iznalaženju dostojne alternative liberal-kapitalističkom poretku.

<sup>48</sup> Alain Badiou. The Communist Hypothesis. New Left Review 49, January-February 2008.

<sup>49</sup> Alain Badiou. The Communist Hypothesis. New Left Review 49, January-February 2008.

<sup>50</sup> Manfred Frank: *Conditio moderna*, Svetovi, Novi Sad, 1995.

*i ropstva, u ime ljubavi.*<sup>51</sup> Prigodom odbacivanja pobunjene misli kao pamćenja, budućnost bi bila anticipirana kao neka vrsta pekićevskog *Novog Jerusolima* kao potopljenog Gulaga u *polarnom moru ništavila*, koji se 2999. godine naučnikom oku otkriva kao prostor *neraskidive duševne zajednice* koju drži na okupu *bodljikava žica*, kao *potresna slika* žudnje da se *srećna komuna* i u smrt ponese u formi *masovne grobnice*, kao veličanstvena predstava o *ZEKU* kao natčovjeku koji je, *besprijealnog zdravlja*, bez medicinske njege i odjeće na minus dvadeset stepeni, prestao biti čovjek saobrazivši se s prirodom, postavši estetička kategorija, ukidajući potrebu za umjetnošću koja je prognana.

U slučaju odbacivanja te presudne negativističke epistemčke krhotine, samo znanje kao najveća univerzalna vrijednost i prvi preduvjet daljeg razvoja marksističke misli, nadvladavanja kapitalističkog obzora, ostalo bi ponovno zarobljeno, jer bi se unutar generičkih procedura (poem, matem) teško mogla doseći istina, univerzalne vrijednosti uopšte, s obzirom da bi jedan prevashodan komadić mozaika u konačnom epistemčkom i generičkom konstruiranju nepovratno izostao.

Kao protuteža, nametala bi se, dakle, potreba za (samo)isjećanjem iz totaliteta institucionalnog znanja, oslobođanjem od tog kapitalističkog univerzalizma, odbijanjem intelektualnog slugeranstva, univerzalizacijom borbe protiv i subjektivnog i objektivnog nasilja, te definisanjem novih preduvjeta *hipoteze komunizma*, kroz kombinacije *misaonih procesa*, uvijek *univerzalnih i globalnih*, i *političkih iskustava*, uvijek *singularnih i lokalnih* (Badiou), kako bi se konstituirala dostojna alternativa koja će dokinuti s logikom kapitala, ne umičući u *strategiju trećeg puta*<sup>52</sup> kao konstruktivnu i legitimizirajuću kritike nedopustivog i nehumanog liberal-kapitalističkog poretka.



Foto: Denis Ruvčić

<sup>51</sup> Albert Camus: *Pobunjeni čovjek*, Zora, Zagreb, 1976., str. 25.

<sup>52</sup> Alex Callinicos. *Protiv trećeg puta*. Antikapitalistička kritika. Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2009. Callinicos vidi rješenje u radničkom organizovanju u sindikate, koje će biti provedeno na univerzalnim osnovama, što će dati svoj doprinos u demokratskom rušenju kapitalističkog sistema.



Edin Salčinović

## GIVE ME CONVINIENCE OR GIVE ME DEATH

### Popularistička proizvodnja relativizma

*Polazeći od premise o principijelnoj jednakosti svih ljudi kao govornih bića - onoga što Étienne Balibar naziva égaliberté - nužno je usmjerenje ka pravom političkom činu koji će izazvati kratki spoj između općeg i pojedinačnog, dovodeći do disfunkcionalnosti "prirodni" (multikulturalistički/liberal-kapitalistički) društveni poredak. Odatle se ponovo vraćamo na pitanje istine ili bi sada preciznije bilo napisati pitanje Događaja istine. Istina je kontingentna; ona ovisi o konkretnoj povijesnoj situaciji; ona je istina ove situacije, ali u svakoj konkretnoj i kontingentnoj situaciji postoji jedna i samo jedna istina koja, jednom artikulirana, iskazana, funkcionira kao indeks same sebe i lažnosti polja koje se njome pokriva*

#### Rambozo the Clown

U romanu "Deca ponoći" Salman Rushdie je napisao jednu nadasve sugestivnu rečenicu: *Stvarnost je pitanje perspektive; što se više udaljavate od prošlosti ona izgleda sve konkretnije i ubedljivije - ali kako se približavate sadašnjosti ona neminovno izgleda sve neverovatnije.*<sup>53</sup> Raščinjena između prošlosti i sadašnjosti stvarnost umiče cjelovitoj predstavi i kao takva se utjelovljuje u kontingentnoj situaciji koja se nasilno nameće. Čin nasilnog nametanja determinira izgubljeni, iščašeni, eksternirani subjekt uključen u habitat svakidašnjeg života. Heideggerov naziv za taj čin nasilnog nametanja, *Ent-Wurf*, naznačuje temeljnu fantazmu pomoću koje subjekt "daje smisao" - steče koordinate - situ-

*acije u koju je bačen (geworfen), u kojoj se zatječe, dezorijentiran i izgubljen.*<sup>54</sup>

Ali, Rushdieva rečenica sugerira još nešto: tvrdnja da je stvarnost pitanje perspektive neminovno vodi do suda o množstvenom postojanju mogućih modusa stvarnosti. Ne želeći se uplitati ni u kakvo filozofsko razmatranje njegove valjanosti, htio bih vidjeti "tamnu" stranu takvog suda, onostrano koje probija kroz čitljivu teksturu ozbiljene stvarnosti. Simulakrum stvarnosti koja nam se nameće zastire perspektive stvarnosti među kojima se lome koplja, prikrija fatalne strategije dominacije, odstranjuje kontrolne punktove (kapilarne završetke [Foucault]) instalirane u mehanizam dresure, briše pojedinca kojeg je ustanovila vlast i preko kojeg se vlast prenosi. Ispod uvriježene slike stvarnosti nalazimo "stvarnosti" upletene u mrežu ratova kojom je prekriveno kompletno polje zbilje. Rat se nameće kao fundamentalno sredstvo funkcionisanja neke političke vlasti oličeno u Foucaultovom obrtanju aforizma pruskog vojnika, ratnog historičara i teoretičara rata Carla von Clautsewitz: *politika je rat nastavljen drugim sredstvima*; politička vlast prema toj hipotezi u civilno društvo neprestano upisuje jedan odnos snaga koji se manifestuje u preraspodjeli ekonomske moći, puritanskom razmetanju jezičkim razlikama, šifriranju tjelesnog kapitala, kodiranju medijskog prostora, etc.

Retorika priznavanja i odbrane datog poretka "nametnute" stvarnosti iskazuje načelno prihvatanje postojećih društvenih diskriminanti, artikulara apologiju političkih vlasti i stvara mehanizam proizvodnje istine. Mehanizam vlasti usisava individue koje kao obezmoždene zombiji izgovaraju mantru istine; *vlast nas prisiljava da proizvodimo istinu, jer ona zahteva tu istinu i potrebna joj je da bi funkcionisala; moramo da govorimo istinu, prinuđeni smo, osuđeni da priznamo istinu ili da je pronađemo.*<sup>55</sup>

Govor istine kodifikovan državnim legislativom postaje prenosioc stalnih diskriminantnih odnosa i tehnika potčinjavanja različitih oblika. Kroz medijski aparat na površinu javnosti izranjaju herojske figure u svojstvu popularnih ikona koje postaju reprezentanti govora istine. Pogodujuće okolnosti nastale oko populističkih heroja dominantno su određene recipijentskom simpatijom za njihovu žrtvu, što ih nominira dvostrukom vrijednošću; s jedne strane oni postaju kataliza-

<sup>53</sup> Navedeno prema: "Deca ponoći", Salman Ruždi, Dereta, Beograd. 2008.

<sup>54</sup> "Škakljivi subjekt", Slavoj Žižek, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2006. (str. 12 - 13)

<sup>55</sup> "Trebalo braniti društvo", Mišel Fuko, Predavanja na Koleč de Fransu iz 1976. godine, Svetovi, Novi Sad, 1998. (str. 38)

tori javnog mnijenja, njihova globalna popularnost djeluje centripetalno, njihov performativni čin postaje jezgro koje okuplja masu, s druge strane oni predstavljaju izraz socijalnog nezadovoljstva, oni tempiraju društvenu energiju, etiketiraju društvene obrede, oni su slika društva o samome sebi. Dakle, govor populističkih heroja je dvostruko kodiran, u prvom sloju on je izraz uzburkih strasti društva, u drugom umirujuće sredstvo koje osigurava pravednost poretka vlasti.

Uzmimo za primjer post-vijetnamski talas filma sa grandioznom figurom Johnnya Ramba koji je preko noći postao planetarna ikona. Film *Prva krv* izlazi iz holivudske produkcije 1982. godine i postaje svjetski megahit, a istovremeno predstavlja opreku cjelokupnoj američkoj kontrakulturi (američka kontrakultura, heterogeno lijevo artikulirana, profilira se na osovini snažne opreke oficijelnoj politici vladajućih američkih struja, a estetski je uobličena kroz različite forme estetskog izražaja, počevši od *Living Theatera*, poezije *beatnika*, mjuzikla kao što je *Hair*, preko romana kakvi su *Park Jelena* ili *Zašto smo u Vijetnamu*, do punk bendova poput *Dead Kennedyja*). Johnny Rambo ubačen u populistički sistem kulturne proizvodnje postaje semantička barijera konzervativnog centra kojom se alternativni kontradiskursi potkazuju kao ekstremistički, izdajnički, nihilistički, etc.

Ukinuvši glas kulturne oporbe *Prva krv* decentno formulira stavove: a) socijalne zajednice koja kod institucija zakonske legislative zahtjeva redefiniranje politike odnosa prema vijetnamskim veteranima; b) vlade koja spire prljavštinu s vođenja ratnih politika i reinterpretira događaj rata u svijetlu spasa čovječanstva od globalnog neprijatelja, pri čemu su kao najveće kolateralne žrtve prikazani američki ratni heroji.

Slična situacija se reflektuje i u bosansko-hercegovačkom postraću gdje popularna/masovna kultura istovremeno objedinjuje narodnu volju i legitimitet postojećih državnih vlasti. Antagonizam socijalnog nezadovoljstva podstaknutog ekonomskim jadom i društveno neefikasnog proceduralnog aparata prenebregnut je sa tri etnocentrična diskursa istine oličena u pop kulturi. Pri tome kao jedan metodom ektomije odstranjuju tabuizirane alterdiskurse eliminišući nosioce njihovih vokabulara kao *građanske ekstremiste*, *nacionalne izdajnike*, *nacionalne nihiliste*,<sup>56</sup> etc. Konačno se vraćamo do pojedinca kojeg ustanovljava vlast i preko kojeg se vlast prenosi. Tu

pronalazimo intoverta koji u ime određenog sustava ideja obavlja javnu egzekuciju. Njegova funkcija je posredovanje između vlasti i društva, on je medij javne volje, on je stražar na bedemima društvene utvrde, on alarmira društvo kada uoči izvanjsku opasnost ili kada primijeti razvoj unutarnjeg otpada. Higijensko čišćenje moralnog i/ili biološkog otpada postaje obaveza svakog člana društva, jer društvo mora da se održava zdravim kako bi ostalo koherentno unutar date egzistencijalne situacije. Progutavši klicu zarazne misli o svome rasijanju društvo prihvata fantazmu o sebi i postaje proizvod radikalne uobrazilje u kojoj se prepoznaje kao metafizički produkt koji se razvijao kroz povijest.

*Ispod uvriježene slike stvarnosti nalazimo "stvarnosti" upletene u mrežu ratova kojom je prekriveno kompletno polje zbilje. Rat se nameće kao fundamentalno sredstvo funkcionisanja neke političke vlasti oličeno u Foucaultovom obrtanju aforizma pruskog vojnika, ratnog historičara i teoretičara rata Carla von Clautsewita: politika je rat nastavljen drugim sredstvima; politička vlast prema toj hipotezi u civilno društvo neprestano upisuje jedan odnos snaga koji se manifestuje u preraspodjeli ekonomske moći, puritanskom razmetanju jezičkim razlikama, šifriranju tjelesnog kapitala, kodiranju medijskog prostora, etc.*

## Anarchy for Sale

Savremeno društvo, ozbiljeno kao model nacije-države, iz proporcije autonormirajućeg poretka reda stvari odstranilo je spoznajne vrijednosti/etičke kategorije kao destruktivne prema modernosti. Rascjep između starog i savremenog progutao je gorke krike žrtava tiranije totalitarnih političkih sistema XX vijeka, pokopane pod temelje samozvanih "posttotalitarnih" liberalnih društava.

Savremenost/savremena modernost uvijek se pojavljuje u srazu frivolnog spektakla i specijalnih efekata. Otuda se nacija-država oblikuje kao transcendentna masa između kanona nacionalnih klasika i mas-medijskih uzbuđujućih nadražaja. *Nacija je histerični i panični informacijski sistem koji sebe neprestano uzbuđuje, kod samog sebe izaziva stres, pa čak mora i da se teroriše i dovede do panike kako bi samog sebe impresionirao i*

<sup>56</sup> Za više o ova tri limitativna kvalifikativa vidjeti u: "Gde su granice slobode govora", Saša Ilić, tekst prenesen u "Književnost i izazovi politike; Transkripti razgovora 2006-2007. godine", PEN Centar Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2008. godine

kako bi sebe - kao zajednicu stresa koji oscilira u samoj sebi - uverio da zaista postoji.<sup>57</sup>

Takva virtualna masa odnos prema vlasti neminovno usmjerava ka antropotehnikama upravljanja i konačnom formuliranju kodeksa antropotehničke (Takav kodeks bi povratno promenio značenje klasičnog humanizma jer bi sa njim bilo raskriveno i zabeleženo da humanitas ne obuhvata samo prijateljstvo čoveka sa čovekom; on uvek - i sve eksplicitnije - implicira da čovek za čoveka predstavlja višu silu.)<sup>58</sup> konstituišući se kao politička metanoja raspeta između fiktivnih pripovijesti u kojima nalazi razlog za svoje postojanje i zakonitosti ekonomskog tržišta na koje istupa kao proizvod. Vratimo se sada na priču o pojavljivanju nacije-države, te na odnos takve zamišljene zajednice i nacionalne tradicije. Dopuštajući da pojam nacije pluta čak i do XVII vijeka lako je pratiti trag pojave novog oblika mehanizma vlasti koji zamjenjuje dotadašnje monarhijsko upravljanje, a ima znatno drugačije procedure, služi se novim instrumentima i na nov način koncipira aparat upravljanja.

Taj novi mehanizam vlasti se pre svega tiče tela i onoga što ona čine, više nego zemlje i njenih proizvoda. To je mehanizam vlasti koji omogućava da se vreme i rad izvuku iz tela, a ne iz dobara i bogatstva. To je tip vlasti koji se neprestano vrši kroz nadgledanje, a ne na isprekidan način kroz sisteme davanja i trajnih obaveza. To je tip vlasti koji pretpostavlja gustu mrežu materijalne prinude, umesto fizičkog postojanja vladara, i određuje novu ekonomiju vlasti čije je načelo da istovremeno treba uvećavati podaničke snage i snage u efikasnosti onoga što ih podjarmljuje.<sup>59</sup>

Logička posljedica koja proističe iz otjelotvorenja takvog mehanizma vlasti je pojava (novo)govora kojeg obilježava pozivanje na pravo, a koji pri tome posjeduje autoritet iskaza kao jamčevinu onoga koji govori istinu, onoga koji zna historiju događaja, onoga koji otkriva i oživljava sjećanje i čuva ga od zaborava.

Taj govor oslonac i uporište nalazi u tradiciji i mitovima, i cjelokupan se usmjerava na veliku mitologiju fabrikujući pripovijesti o slavnom dobu iskonskih predaka, drevnim osvajanjima, velikim državnim granicama, zlopatnim modernim vremenima i hiljadugodišnjim osveta, dolasku novog doba koje će izbrisati stare poraze. On je diskurs u kojem istina jasno

funkcioniše kao oružje za jednu isključivo pristrasnu pobjedu.<sup>60</sup> Očito da taj govor koji prati pojavu nacije-države i društvenu transmuciju do zamišljene zajednice u obliku moderne nacije preupisuje kompletnu kulturnu teksturu u iznađenu tradiciju koja će zastrijeti nepodnošljivu činjeničnost istinske etničke tradicije. Prema tome, nacija-država ne predstavlja prirodno jedinstvo društvenog života utemeljeno u historijskoj oprirođenosti nacionalne kulture, već privremenu ravnotežu odnosa između partikularne etničke stvari (patriotizam, pro patria mori itd.) i (potencijalno) univerzalne funkcije tržišta. S jedne strane, nacija-država "nadilazi/ukida" organske lokalne oblike identifikacije prema univerzalnoj "patriotskoj" identifikaciji; s druge, postavlja se kao neka vrsta pseudo-prirodne granice tržišnog gospodarstva, razgraničavajući "unutarnju" od "vanjske" trgovine - gospodarska aktivnost je tako "sublimirana", uzdignuta na razinu etničke stvari, legitimirana kao patriotski doprinos veličini nacije.<sup>61</sup>

Jasno je da formiranje takve moderne društvene zajednice prati prijelaz od industrijalnih ka planetarnim politikama (unutarnja dinamika razvoja nacije-države), a što opet rezultira pojavom globalnog liberal-kapitalističkog tržišta kao neupitnog merituma svih vrijednosti. Ne radi se samo o tome da merkantilna logika zauzima mjesto načelima vrijednosne hijerarhije vršeci globalnu fetišizaciju svijeta-života, već i o globalnoj (pre)raspodjeli moći sprovedenoj kroz političku legislativu, što posljedično povlači pitanje distributivne pravde, jer se definišu socijalno-pravne kategorije kojima se nekoga privileguje, a nekoga marginalizira. Otuda dolazi pojava da se liberal-kapitalističko tržište homogenizira kao apolitičan globalni svjetski sustav u kojem socijalne razlike umiču pred monumentima kulama čvrstih kulturnih identiteta.

Sva kritička energija preusmjerava se na borbu za kulturne razlike ostavljajući temeljni kapitalistički poredak netaknutim. Idealni oblik hibridne koegzistencije raznolikih kulturnih života-svjetova (Žižek) ponudio je koncept multikulturalizma kao idejni obrazac kulturnog inkluziviteta koji se utemeljuje u praznoj globalnoj poziciji.

Sa te tačke većinska kultura se prema lokalnim/marginalnim kulturama odnosi kao konkvistadori/kolonizatori prema "urođenicima" koje se treba proučavati i poštovati. Takva raspodjela

<sup>57</sup> "U istom čamcu", Peter Sloterdijk, Beogradski krug, Beograd, 2001. (str. 87)

<sup>58</sup> Isto, (str. 123)

<sup>59</sup> "Treba braniti društvo", Mišel Fuko, Predavanja na Koleč de Fransu iz 1976. godine, Svetovi, Novi Sad, 1998. (str. 51)

<sup>60</sup> Isto (str. 75)

<sup>61</sup> "Škakljivi subjekt", Slavoj Žižek, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2006. (str. 191)

odnosa moći dovodi do zaključka da je multikulturalizam zaniijekani, izokrenuti, samoreferencijalni oblik rasizma, "rasizam s distancom" - on "poštuje" identitet Drugoga, shvaćajući Drugo kao u sebe zatvorenu "autentičnu" zajednicu spram koje multikulturalist zadržava odmak onemogućen njegovom/njezinom povlaštenom univerzalnom pozicijom. Multikulturalizam je rasizam koji ispražnjuje svoju poziciju od svakog pozitivnog sadržaja (multikulturalist nije izravni rasist; on ili ona ne suprotstavlja Drugome partikularne vrijednosti vlastite kulture); unatoč tome, on ili ona zadržava tu poziciju kao povlaštenu praznu točku univerzalnosti s koje je moguće dolično procjenjivati (i podcjenjivati) druge partikularne kulture - multikulturalističko poštovanje za specifičnost Drugog upravo je oblik potvrđivanja vlastite nadmoći.<sup>62</sup> Očuvanje postojećih pozicija i odnosa moći implicira depolitizaciju ekonomije, a kada se već pomirimo da je kapitalizam nešto što neće proći, preostaje nam još da depolitiziramo politiku, a zatim vlastite ideje i stavove prodamo korporativnim čuvarima kulturnih identiteta.

*Doveden u tačku sa koje će subjekt u ravni razabrati tragove istine relativistički gest kao odjek alternativnog čina postaje apsurdan. Odbacivanje tragova istine, pronalazeći im surogat u apolitičkim terminima, legitimira ideološko-političku hegemoniju, jer ih liberal-kapitalistička ideologija prisvaja i instalira kao tobožnju transcendenciju politike.*

## Nazi Punks Fuck Off

Političku situaciju savremenog društva Jacques Rancière je označio terminom *postmoderna postpolitika*.

Surogat političkom sukobu globalnih vizija utjelovljenih u različitim političkim strankama predstavlja suradnja sa prosvijećenim tehnokratima (ekonomistima, društvenim analitičarima, psiholozima, pedagogima, etc...) i liberalnim multikulturalistima. Ta suradnja znači procese pregovora o javnim interesima i postizanje kompromisa u vidu "općeg" konsenzusa. "Opći" konsenzus imanentno sugerira iznalaženje dobrih ideja, ideja koje djeluju, što znači prethodno prihvatanje globalnog kapitalističkog poretka, jer djeluju samo one ideje koje su kapitalistički profitabilne, pa se otuda nikada ne ulažu velike svote novca u opće obrazovanje ili zdravstvenu skrb. Liberal-kapitalistička konstelacija društvenog poretka uki-



Foto: Denis Ruvic

da autentičan politički glas svodeći protestni govor za prava margine na dimenziju servilnog gesta tržišnih sila i multikulturalističkih humanitaraca. Polazeći od premise o principijelnoj jednakosti svih ljudi kao govornih bića - onoga što Étienne Balibar naziva *égaliberté* - nužno je usmjerenje ka pravom političkom činu koji će izazvati kratki spoj između općeg i pojedinačnog, dovodeći do disfunkcionalnosti "prirodni" (multikulturalistički/liberal-kapitalistički) društveni poredak.

Odatle se ponovo vraćamo na pitanje isitne ili bi sada preciznije bilo napisati pitanje *Događaja istine*. Istina je kontingentna; ona ovisi o konkretnoj povijesnoj situaciji; ona je istina ove situacije, ali u svakoj konkretnoj i kontingentnoj situaciji postoji jedna i samo jedna istina koja, jednom artikulirana, iskazana, funkcionira kao indeks same sebe i lažnosti polja koje se njome pokriva.<sup>63</sup>

Odatle se pomjeramo ka Badiouovom poimanju situacije. Alain Badiou situacijom naziva svako zasebno konzistentno mnoštvo koje je strukturirano i njegova struktura nam omogućava da situaciju brojimo kao "Jedan".

Međutim, tu se pojavljuje problem, jer sama struktura mora postojati unaprijed kao metastruktura koja određuje ono što brojimo (tj. označena struktura situacije mora biti udvostručena u simboličkoj mreži označitelja). Polazeći od takvog poimanja situacije Badiou događaj definira kao istinu situacije koja čini vidljivim/čitljivim ono

<sup>62</sup> Isto, (str. 193)

<sup>63</sup> Isto, (str. 113)



Foto: Denis Ruvic

što je "službena" situacija morala suzbijati", ali je također uvijek lokalizirana – to jest, Istina je uvijek Istina specifične situacije. Događaj tako obuhvaća vlastiti skup determinacija: sam Događaj; njegovo imenovanje; njegov konačni cilj; njegova "operatora"; i na kraju, ali ne manje važno, njegov subjekt, činitelja koji u ime Događaja istine intervenira u povijesnu mnogostrukost situacije i razabire/identificira u njoj znakove-učinke Događaja. Ono što Badioua zanima je kako ostati vjeran Događaju istine, budući da subjekt dolazi nakon događaja i ustrajava u signifikaciji njegovih tragova, što znači da sam subjekt "služi Istini" koja ga transcendirira; nikada nije posve adekvatan beskonačnom poretku Istine budući da subjekt uvijek mora djelovati unutar konačne mnoštvenosti neke situacije u kojoj razabire znakove Istine.<sup>64</sup> Doveden u tačku sa koje će subjekt u ravni razabrati tragove istine relativistički gest kao odjek alternativnog čina postaje apsurdan.

Odbacivanje tragova istine, pronalazeći im surogat u apolitičkim terminima, legitimira ideološko-političku hegemoniju, jer ih liberal-kapitalistička ideologija prisvaja i instalira kao tobožnju transcendenciju politike. Ako je subjekt već unaprijed utemeljen u datom činjeničnom poretku, njegovo djelovanje vođeno tragovima istine postaje skandal koji raskriva nakaznost već utvrđenog znanja. Tu se otvara alternativni tok kao put aktivističkog suprotstavljanja logici kapitala, ekonomiji znanja, tehnologiji new age religije, fatalnim strategijama mas-medija, etc. Sem toga, živeći stvarnost uhvaćenu u ralje katastrofičkih naracija, aktivno se ne suprotstaviti neohegemonijalističkim politikama i/ili fundamentalističkim strujanjima ravno je činu Louis-Ferdinanda Célinea koji je, nezadovoljan praktičnom provedbom "Uredbe o Jevrejima", od francuskih vlasti pod okupacijom zahtijevao deportaciju većeg broja Jevreja u koncentracione logore Wermachta.

<sup>64</sup> Isto, (str. 112)

## POLITIKA U RALJAMA KULTURE

### Kultura ili progres?

*Imperativu kulture u podjednakoj se mjeri povinuju etnonacionalne elite i građanski kritičari nacionalizma. I jedni i drugi predočavat će nam etničke identitete kao samonikle kulturne blokove. Po pitanju ove suštinske depolitizacije, BiH nema na čemu zavidjeti državama realno postojećeg kapitalizma: multikulturalistička briga za očuvanje Drugoga odmijenila je i tamo i ovdje bilo kakvu zamisao borbe za progres. Kako u Bosni i Hercegovini, tako i zapadno od nje, ideja pravednijega društvenog poretka otpisana je kao totalitarni relik i anakron koncept.*

Trend po kojem tranzicijska Bosna i Hercegovina ne zaostaje za zrelim kapitalističkim svijetom zasigurno je kulturalizacija političkih pitanja. Štoviše, ključnu pobjedu domaćih nacionalizama valja vidjeti u načinu na koji se permanentna društvena kriza uvijek iznova prevodi u termine *cultural clasha*. Međuetnička nesnošljivost, premda u izravnoj vezi s ekonomskom eksploatacijom – obje su rezultat divlje akumulacije kapitala od strane etnonacionalnih elita – tumači se kao posljedica esencijalnih *kulturnih* razlika. Iznese li tezu da su različite vrste diskriminacije imanentne samome kapitalističkom poretku, riskirate biti osumnjičeni kao netko tko “sanja o obnovi propalog sistema” (Ugo Vlaisavljević). Naprosto, svaki problem, antagonizam ili konflikt u bosanskohercegovačkom društvu danas je dopušteno promišljati samo u okviru onoga što kapitalistički sustav propisuje za granice mogućega. Imperativu kulture u podjednakoj se mjeri povinuju etnonacionalne elite i građanski kritičari nacionalizma. I jed-



Foto: Denis Ruvic

ni i drugi predočavat će nam etničke identitete kao samonikle kulturne blokove. Po pitanju ove suštinske depolitizacije, BiH nema na čemu zavidjeti državama realno postojećeg kapitalizma: multikulturalistička briga za očuvanje Drugoga odmijenila je i tamo i ovdje bilo kakvu zamisao borbe za progres. Kako u Bosni i Hercegovini, tako i zapadno od nje, ideja pravednijega društvenog poretka otpisana je kao totalitarni relik i anakron koncept. Riječima Terrya Eagletona: “Pošto politička nada ne postoji u srcu kapitalizma, čiji se proleterijat pokupio i otišao, ne ostavivši adresu na koju treba prosleđivati poštu, postmoderni pogled se opčinjeno okreće ka Drugome, kakvu god propusnicu (rodna, gej ili manjinska etiketa) iziskivalo putovanje prema njemu.”<sup>65</sup>

#### Primjer jedne zaboravljene rasprave

I onda kad je riječ o “najpolitičnijoj” mogućoj temi, kao što je preuređenje jedne države u dubokoj krizi, kultura je ta koja ima posljednju riječ.<sup>66</sup> Prisjetimo se, recimo, famozne “diskusije o konsocijaciji”, rasprave koja je doskora dijelila lokalnu intelektualnu javnost, a danas je očigledno ponešto zaboravljena i od strane svojih inicijatora. Transkripti sa zatvorenog okruglog stola iz 2006.<sup>67</sup>, svojevrsnog

<sup>65</sup> Teri Iglton, “Ja sadržim mnogostrukosti” (preveo Predrag Šaponja), Polja 451, maj-jun 2008, url: <http://polja.eunet.yu/polja451/451-16.htm>

<sup>66</sup> Ovaj se tekst bavi konkretnim problemom artikulacije političkih pitanja kao kulturnih. Ipak, valja imati na umu i to da neoliberalna strategija kulturalizacije “(...) prevazilazi jednostavno transformisanje političkih problema u probleme kulture. Kulturalizacija je takođe ‘škola kulture’: obrazovanje, kultivisanje i uzgajanje subjekata dominantne kulture. ‘Kultura’ je samim tim samo jedan momenat ideološke edukacije, ili, još bolje, kreiranja (njemačka reč *Bildung* obuhvata oba značenja) ‘narodnih masa’ – precizno govoreći, subjekata (u oba značenja te reči: podanika i autonomnih delatnika) kapitalističkog poretka.” Vidi: Dušan Grlja i Jelena Vesić, *Neo-liberalna institucija kulture i kritika kulturalizacije*, [www.eipcp.net/transversal/0208/prelom/sr](http://www.eipcp.net/transversal/0208/prelom/sr)

<sup>67</sup> “Konsocijacijski model uređenja države – spas ili krah Bosne i Hercegovine”, Status 10 (jesen 2006), 190-201

vrhunca polemike, ne otkrivaju samo kako je kulturalizacija političkog diskursa pupčanom vrpcom povezana sa zakonitostima kapitalističkog poretka, nego i dobro oslikava posvemašnju kapitulaciju bh. intelektualne elite pred "neminovnošću" bujanja kapitalizma. Dihotomija "građanska opcija - konsocijacijsko rješenje", unaprijed zacrtana kao glavna linija podjele među diskutantima, isključuje iz horizonta zamislivog mogućnost artikulacije bilo kakvog lijevog političkog projekta. I liberalizam jednih i komunitarizam drugih polazi i završava u esencijalističkim kategorijama, bila to apstraktna individua ili etničko *mi*. U tako vođenoj raspravi, nije neobično da se svako razdoblje bosanskohercegovačke historije promatra kroz prizmu kulturotvornosti - kao što nije iznenađujuće ni da je taj trend osobito prisutan kad se evocira *propali poredak*. Ovako, primjerice, o ZAVNOBiH-u rezonira Ivan Lovrenović:

*I onda kad je riječ o "najpolitičkijoj" mogućoj temi, kao što je preuređenje jedne države u dubokoj krizi, kultura je ta koja ima posljednju riječ. Prisjetimo se, recimo, famozne "diskusije o konsocijaciji", rasprave koja je doskora dijelila lokalnu intelektualnu javnost, a danas je očigledno ponešto zaboravljena i od strane svojih inicijatora.*

Ako je ZAVNOBiH Bosnu i Hercegovinu artikulirao kao "i srpsku i hrvatsku i muslimansku", onda je tim narodima morao dati sve ono što im, kao narodima koje priznaje, pripada bez rezerve, pripada prije svega u aspektu (nacionalne) kulture. U Jugoslaviji, u zavnbihovskoj Bosni i Hercegovini, bila je trajno pod prijetnjom najgore ideološko-političke i krivične inkriminacije makar i najnevinija pomisao na osnivanje tzv. **nacionalnih kulturnih institucija**. (...) Pojmovi naroda (nacija) bili su ispražnjeni od sadržaja.<sup>68</sup>

Ono što, međutim, Lovrenović previđa, jest da se koncept nacionalne kulture s kakvim danas računamo jednostavno ne može upisati u matricu komunističkog političkog projekta - između ostalog i stoga što su komunisti upravo nastojali *prevladati zamisao kulture kao vrhovnoga ideološkog načela!* Ne radi se o tome da je komunistički pokret naknadno htio integrirati već "formirane" nacionalne kulture u vlastiti ideološki stroj, nego je jedan od ciljeva tog pokreta bio redefiniranje onog što

podrazumijevamo pod kulturom. Razmatrajući fenomen iznenadnog zanimanja za partizansku umjetnost u postsocijalističkom okruženju, Rastko Močnik piše:

Ako hoćemo analizirati antifašističku kulturu, moramo prvo promijeniti svoje samoniklo shvaćanje "kulture". A takvo samorazumljivo promišljanje ne možemo napustiti, ni novi teorijski koncept osmisliti, ako se radikalno, takorekuć "bez predrasuda" ne suočimo s antifašističkim kulturnim i umjetničkim praksama. Pritom bivamo ulovljeni u dvostruku klopku, i to prije svega zato što je partizansko umjetničko i općenito simboličko stvaranje nastajalo u otporu *protiv* upravo onih povijesnih procesa čiji je nastavak, proizvod, naš spontani, neosmišljeni, samonikli i automatski pojam "kulture".<sup>69</sup>

Iako je, dakle, politika nadetničke solidarnosti artikulirana u rezoluciji ZAVNOBiH-a nastojala na zajedničkoj političkoj platformi objediniti srpsku, hrvatsku i bošnjačku komponentu, u njezin je projekt bilo uključeno redefiniranje kulture same - a ne projektivno "uzgajanje" nacionalnih kultura. Naravno, evaluiranje ZAVNOBiH-a izvan konteksta komunističkog projekta nije svojstveno samo Lovrenoviću, nego i njegovim oponentima u ovoj polemici. Kad Zdravko Grebo konstatira:

Prvo pitanje glasi: **da li BiH može biti "normalna" europska država?** Ja mislim da može i da je povijesni oslonac za to ZAVNOBiH, sa čime se ne slažu Lovrenović i Kazaz. Ivanov [Ivana Lovrenovića, D.K.] prigovor glasi da je to bila komunistička prevara. Nasuprot tome, ja mislim da je upravo to "rodno mjesto" BiH.<sup>70</sup> On također apstrahira komunistički, antifašistički kontekst nastanka zavnbihovske BiH, tako što ZAVNOBiH ističe kao njezino "rodno mjesto", ali današnju bosanskohercegovačku državu samjerava standardima "normalnih europskih država" - zemalja realno postojećeg kapitalizma. Progresivno političko nasljeđe, koje, ma koliko ga tabuizirali u etnokapitalističkom poretku, ipak postoji u bh povijesti, još jednom biva izuzeto iz razmatranja. To je nasljeđe istovjetno s politikom samom, s autentično političkom jezgrom što se opire kulturalizaciji; u terminima Slavoj Žižeka, riječ je o *pravoj politici*, politici kakva "(...) uvijek uključuje neku vrstu kratkog spoja između univerzalnog i partikularnog: paradoks onoga singulier universel, onog pojedinačnog koje se pojavljuje kao ono što stoji za univerzalno i destabilizira "prirod-

<sup>68</sup> Isto, 201

<sup>69</sup> Rastko Močnik, "Partizanska simbolička politika", *Zarez* VII/161-162, 08.09.2005., 12

<sup>70</sup> "Konsocijacijski model...", 198

ni" funkcionalni poredak odnosa u društvenom tijelu".<sup>71</sup> Alternativa jednoj ovakvoj repolitizatorskoj gesti jest prihvaćanje političke krize kao posljedice stoljetnih "jazova u kulturi", kako to čini npr. Enver Kazaz<sup>72</sup>, prevodeći time cijelu povijest diskriminatorskih *politika* na liberalni žargon kulturnih razlika.

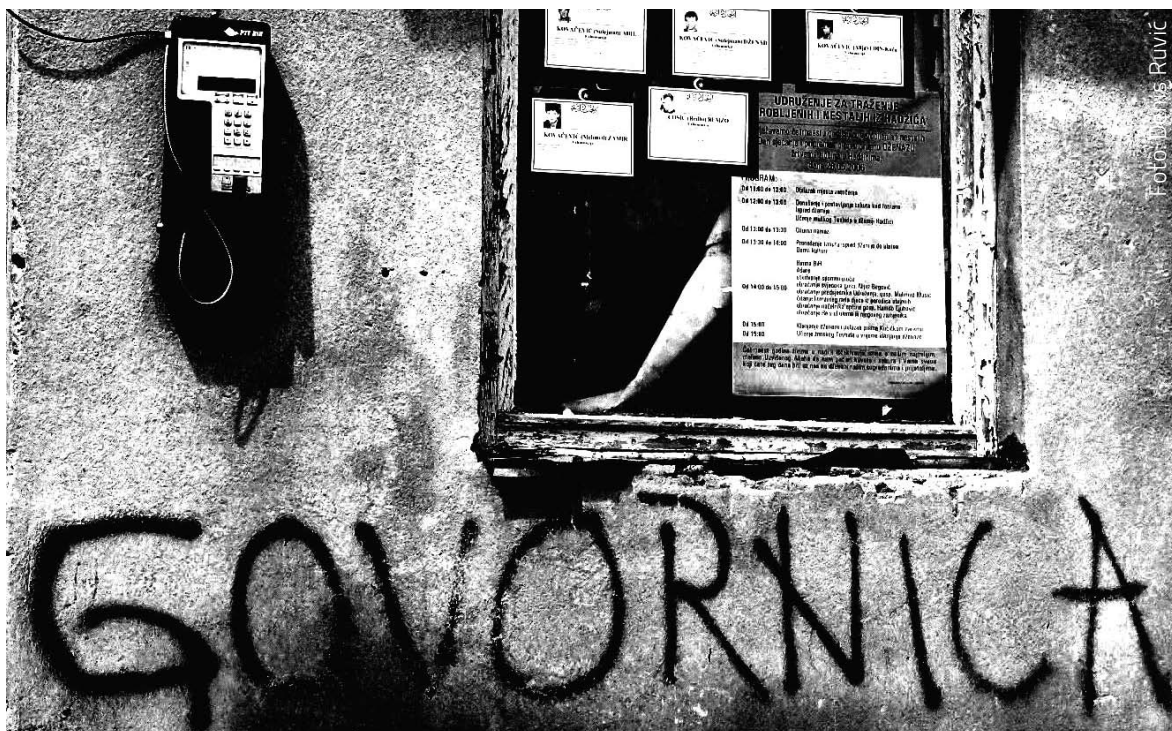
*To je nasljeđe istovjetno s politikom samom, s autentično političkom jezgrom što se opire kulturalizaciji; u terminima Slavaja Žižeka, riječ je o pravoj politici, politici kakva "(...) uvijek uključuje neku vrstu kratkog spoja između univerzalnog i partikularnog: paradoks onoga singular univerzel, onog pojedinačnog koje se pojavljuje kao ono što stoji za univerzalno i destabilizira "prirodni" funkcionalni poredak odnosa u društvenom tijelu".*

### Pripitomljavanje kapitalizma?

I multikulturalistička skrb za kulturni identitet i liberalni ideal "građanske države" isključuju "pravu politiku": klasna borba, da uzmemo najočitiiji primjer, koncept je podjednako nekompatibilan i s jednom i drugom zamisli. Od početka devedesetih naovamo, masovni odgovor bh. intelektualaca na etnokapitalističku ekspanziju ostao je na razini

recikliranja starih i proizvodnju novih kulturotvornih mitskih narativa: onog o *dobroj Bosni*, onog o *mračnom vilajetu*, onog o *stoljetnoj konsocijaciji*, itd. Odustavši od politike - shvaćene na način emancipatorske, prosvjetiteljske djelatnosti - domaći postsocijalistički intelektualac strpljivo čeka trenutak kad će prepoznati umiljatije, humanije lice kapitalizma u koji je stupio kao u *najbolji od svih mogućih svjetova*. U međuvremenu, eksploatorske prakse koje hrane taj isti sistem i dalje se razvijaju, implementiraju i šire. Etnonacionalizam i međuetnička netrpeljivost njihov su neizostavan, ali ne i isključivi sadržaj. Dakako, u rezignaciji bh. intelektualca pred moćnom kapitalističkom mašinerijom nezaobilaznu ulogu igra postmodernizam - kasnokapitalistična kulturna logika, kako bi rekao Frederic Jameson. Krilatica o "kraju velikih pripovijesti", okosnica postmodernističke dogme, od strane je naše intelektualne elite bespogovorno preuzeta; eto još jednog aspekta u kojem je Bosna i Hercegovina uspješno sustigla poznokapitalistički svijet.

U tom svjetlu, i povlađivanje imperativu kulture ukazuje se kao jedan od načina da se izbjegne "uznemirujuća" konstatacija: kako je zamisao o krizi velikih naracija i sama velika pripovijest koja pretendira na hegemoniju, i da kao takva ne mora biti konačnija od ekonomsko-političkog poretka koji čini mogućom njezinu globalnu prevlast.



Fotografija: Ruvić

TEMA

<sup>71</sup> Slavoj Žižek, "Postpolitički Denkerbot" (preveo Boris Buden), <http://www.scribd.com/doc/12607052/postpolitiki-denkverbot-slavoj-zizek>

<sup>72</sup> "Konsocijacijski model...", 198



Kenan Efendić

## MULTIETNIČNOST/ MULTIKULTURALIZAM

### ili legitimacija tranzicijskog etnokapitalizma

*U društvu u kojem je etničko direktno svezano s traumom, žrtvom, zločinom i dželatom, i u kojem je etničko metaoznačitelj koji ne dopušta minimum jedinstvenog društvenog imaginarija i zasnivanje bilo kakvih praksi budućnosti, iznalaženje novih kolektivnih identiteta zasnovanih na kulturama, odnosno etnijama, može uroditi ne samo odgađanjem rješavanja problema nego i njegovim produbljanjem tako što mu se navodnim suprotstavljanjem dodatno potvrđuje političko-društveni legitimitet.*

Opseg i jačina utjecaja određene kulture u dodiru s drugim kulturama proporcionalni su opsegu, snazi i količini kapitala koji se tom određenom kulturom legitimira na tržištu i u procesu eksploatacije dobara kojima se druge, slabije kulture legitimiraju i na koje polažu vlasnička prava.

Proporcionalan odnos kulture i kapitala koji se njome legitimira postoji danas u vremenu globalnog, multinacionalnog, umreženog kapitalizma isto kao što je opstojao i u vremenu nacionalnog, kolonijalističkog i imperijalističkog kapitalizma.

Kako se ne bi upalo u zamku ispitivanja starosti kulture (u smislu produkcije reprezentacijskih slika) u odnosu na kapital, ili obrnuto, što je istovjetno ispitivanju odnosa kokoške i jajeta, valja se prisjetiti da je engleska industrijska revolucija, kojom je svijet uveden u epohu kapitalizma, uspješno provedena ne samo zato što je nekoliko stoljeća ranije kralju oduzeta apsolutna moć i što je buržoaziji naspram aristokratije otvoren manevarski društveno-javni prostor (kultura) nego i zato što je proveden niz zakonskih

reformi koje su donekle omogućile buržoasko kapitalističko poduzetništvo (kapital). Tako kultura i kapital oduvijek koegzistiraju jedinstveno i sebi sljedstveno prije nego li na marksističkom principu baze - nadgradnje. Nije, dakle, francuska liberalno-buržoaska revolucija okotila kapitalizam, nego će prije biti da je potreba buržoazije za nefeudalnim sistemom privrede i proizvodnje, pozivajući se na ideje Prosvjetiteljstva, okotila revoluciju, nakon koje se mogao uspostavljati kapitalizam, o čemu naširoko i iscrpno piše Eric Hobsbawm<sup>73</sup> u svojoj knjizi "Doba revolucije". U doba kolonijalističkog nacionalnog kapitalizma, države su, legitimirajući se svojom kulturalnom nadmoću i unaprijeđenosti (što se iskazivalo rasizmom i nacionalizmom), kolonizirale i eksploatirale kulturalno divlje, ali privredno bogate, prostore Afrike, Azije i Južne Amerike. Bezočno gomilanje nacionalnog (u prvom redu britanskog, francuskog i američkog /SAD/) kapitala na štetu divljih etničkih zajednica, pravdano je kulturnom uzvišenošću i osviješćenošću izrabljivača. Očito je: fašistički i rasistički model kršćanskog misio-narstva prepisao je rani, kolonijalistički kapitalizam, koji će kulturama kojima se legitimirao na vjeka vjekova osigurati kulturalni primat u kosmosu otkrivenih i neotkrivenih kultura.

No, kapitalizam XX i XXI vijeka, multinacionalni i globalni kapitalizam, dakle, morao se, kako bi legalno i humano, u skladu sa svetošću ljudskih prava, prelazio već legitimne političke granice u dotad potčinjenom svijetu, legitimirati nečim drugim osim kulturalne nadmoći, koja je opet, uz pomoć kapitala i osvajanja tržišta, prerastala u kulturalnu hegemoniju i prepokriivanje. Tada je, uz pomoć humanističkog liberalizma, i postmodernizma, kao kulturalne logike kasnog kapitalizma (Frederic Jameson)<sup>74</sup>, skovan i iskonstruiran - multikulturalizam, koji su vlade i centri finansijske moći zdušno prihvatili, pri čemu ne treba sumnjati i da su ga inicirali. (Vratimo se na kokošku i jaje). Multikulturalizam nije ništa drugo do cementiranje, betoniranje i institucionaliziranje već-odavno-postavljenog/konstruiranog ali esencijaliziranog i bogomdano-prikazanog kulturalnog stanja. Razlike koje proizvode kulture, odnosno razlike koje su rezultat svekolikih kulturnih praksi, zaista postoje, a multikulturalistička institucionalizacija i naglašavanje takvih razlika samo je otvorila put kulturnim egoizmima, partikularizmima i novim konfliktima. Postoji više kul-

<sup>73</sup> Eric Hobsbawm, *Doba revolucije*, Školska knjiga, Zagreb, 1987.

<sup>74</sup> Frederic Jameson, *Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma*, u: *Postmoderna: nova epoha ili zabluda*, Naprijed, Zagreb, 1988.

tura na svijetu, poučava nas zapadnoevropski/sjevernoatlantski liberalni multikulturalist, i svaka od njih po nečemu je karakteristična, i bezbroj njih može naporedo egzistirati; neke su temeljne i oplemenjujuće, a neke su pak egzotične. Jasno je bilo i ostalo da su neke kulture pak korjenitije, autohtonije, autentičnije i jače (zbog kapitala koji se njima legitimira) i da upravo te kulture, odnosno centri moći koji se njima legitimiraju imaju ekskluzivno pravo tumačiti kulturalne razlike i prava određenih kultura. No, kada se već priznalo pravo na opstojnost drugih kultura mimo one čiji kapital bi da osvoji Planetu, nije se više moglo u ime jedne, nadmoćnije i temeljnije kulture eksploatirati prostore drugih kultura. Morao se Kapital, pritisnut kritikom humanih liberalnih multikulturalista, izmjestiti iz legitimirajuće pozicije pojedinačne velike kulture u *praznu tačku univerzalnosti* (Slavoj Žižek)<sup>75</sup> legitimirajući se tako kulturalno ispraznim prostorom, pri čemu ne smijemo smetnuti s uma Wittgensteinovu opasku da je i *negativna činjenica* još uvijek *činjenica*. Žižekovska prazna tačka, tako, u ovom slučaju, kao i u svakom drugom slučaju praznog prostora, ipak je popunjena. Prazne prostore popunjavaju uvijek oni koji ih konstruiraju: u ovom slučaju, opet, velika hegemonistička, kolonizatorska kultura-kapital Zapada. Samo što sada o tome niko ne govori. Isto kao što malo ko već decenijama govori o klasi, jer u epohi multikulturalizma, popraćenog multinacionalnim kapitalizmom, naprosto nije *in* govoriti o klasama, jer postoje – kulture. Multikulturalizam je prostor kolektivnih identiteta (a oni su bit svakog *političkog*) potpuno kolonizirao kolektivnim identitetima (ne samo etničkim i nacionalnim) iskonstruiranim na kulturi, kojih se od druge polovine XX vijeka proizvelo toliko da zapravo svaka kulturalna osobenost niza pojedinaca biva medijskim, nevladinim i postmodernističko-umjetničkim manevrima pretvorena u kolektivni identitet. Tako zapravo bezbroj kakofoničnih kultur-identiteta potpuno istiskuje bilo kakvu mogućnost socijalnog kolektivnog identiteta, čemu liberalističko insistiranje na Svetom Pojedinu uveliko doprinosi i otvara prostor, a višedecenijskim medijskim i teorijskim sataniziranjem svakojakih ideologija koje bi kolektivne identitete bazirale radije na socijalnim kategorijama nego li na kulturama (a time i etnijama) svaki pokušaj *dekulturalizacije kolektivnog identiteta*, što je i pokušaj *dekulturalizacije političkog*, proglašavaju za anahronizam, boljševizam, fundamentalizam...

*U doba kolonijalističkog nacionalnog kapitalizma, države su, legitimirajući se svojom kulturalnom nadmoću i unaprijeđenosti (što se iskazivalo rasizmom i nacionalizmom), kolonizirale i eksploatirale kulturalno divlje, ali privredno bogate, prostore Afrike, Azije i Južne Amerike.*



Foto: Denis Ruvčić

Multikulturalizmom je globalni kapitalizam na duže vrijeme zatvorio vrata bilo kakvom *klasnom* ili bilo kojem drugom *socijalnom kolektivnom (samo)identificiranju*.

Uspostavljene su svetosti ispraznog, apstraktnog Pojedinca i svetosti svekolikih Kultura, moćni konstrukti, naspram kojih je klasa, kao stvarnosno (po radnom mjestu, po visini plaće, po visini penzije, po visini najamnine stana, po visini rate kredita, po odjeći, po automobilu, po kulturnim potrebama i mogućnostima, po obrazovanju...) utemeljen identitet. Tako radnik više nije radnik nego pojedinac-uposlenik koji pripada (!) određenoj kulturi (etničkoj zajednici, rodnoj zajednici, seksualnoj zajednici...).

Dok nam liberalni multikulturalisti propovijedaju šareni i raznoliki, bogati i produhovljeni svijet sačinjen od kultura, stvarnosno živimo u društvima sastavljenim od različitih klasa, koje više nisu niti u sukobu niti u komunikaciji, jer su, barem one potčinjene, najbrojnije, masmedijskom mašinerijom smišljeno i sistematski

<sup>75</sup> Slavoj Žižek, Multiculturalism or the cultural logic of multinational capitalism, u: New Left Review, septembar - oktobar 1997.

desubjektivizirane. (Klase su desubjektivizirane, kulture, naprotiv, hipersubjektivizirane.) Liberalno-kapitalističkom multikulturalizmu upravo zato najveći problem predstavljaju identitarna preklapanja klasnog i kulturalnog identiteta, gdje je najbolji primjer problem imigrantskih radnika i imigranata uopšte u rajskoj Evropskoj uniji. Upravo na tom identitarnom *preklapanju* javile su se neke od najzanimljivijih rasprava o multikulturalizmu<sup>76</sup>, jer se svekoliko traženje socijal-

*Multikulturalizmom je globalni kapitalizam na duže vrijeme zatvorio vrata bilo kakvom klasnom ili bilo kojem drugom socijalnom kolektivnom (samo)identificiranju.*

*Uspostavljene su svetosti ispraznog, apstraktnog Pojedinca i svetosti svekolikih Kultura, moćni konstrukti, naspram kojih klasa, kao stvarnosno (po radnom mjestu, po visini plaće, po visini penzije, po visini najamnine stana, po visini rate kredita, po odjeći, po automobilu, po kulturnim potrebama i mogućnostima, po obrazovanju...) utemeljen identitet. Tako radnik više nije radnik nego pojedinac-uposlenik koji pripada (!) određenoj kulturi (etničkoj zajednici, rodnoj zajednici, seksualnoj zajednici...).*

nih i političkih povlastica za imigrantske zajednice u Evropi tražilo upravo na osnovu njihove kulturalne različitosti i *kulturalne potčinjenosti*. Međutim, potčinjeni i ponižavajući klasni identitet imigranata i imigrantskih radnika ponao-sob, proizvod je, opet, lažnosti multikulturalizma, jer *velike kulture Zapada* nikada nisu i neće biti spremne na *kulturalne ustupke*, koji, opet, podrazumijevaju ustupke na ravni kapitala. (Nesretna kokoška i još nesretnije jaje.) Teorijska nadgradnja i proširivanje multikulturalizma bila je neophodna u trenutku kada su kulture i mikrokulture, kojima se obezbijedilo govorno mjesto i ograničena sloboda nauštrb klase, počinju buniti i počinju uviđati multikulturalizam kao *rasizam s distancom* (Žižek). Kada nevladajuća, kapitalom nezaštićena, kultura počinje tražiti ista prava koja uživa i kultura u čije ime se kapital legitimira, onda se zapravo pokazuje istinska suština multikulturalizma. Tako, primjerice, predsjednik SAD-a Barack Obama tokom debate o *de jure* diskriminaciji homoseksualaca u američkoj vojsci poručuje na javnom

skupu da ne treba *te ljude* omalovažavati jer su *to patriote*. Veliki Obama, samo Trojstvo i Jedinstvo u liku američkog predsjednika, dobitnik Nobelove nagrade za mir koji komanduje vojskom što ratuje na dva ratišta, ne štiti dakle homoseksualce kao takve, kao mikrokulturu ili naprosto kao skupinu pojedinaca, već ih štiti zato što su patrioti, što su i oni pripadnici američke, patriotske kulture, koji svoj patriotizam dokazuju time što ginu u Faludži ili Kandaharu. Očito je da i predsjednik igra u ritmu Kapitala. Toliko o liberalnom multikulturalizmu na nepresušnom izvorištu demokratije.

S takvim situacijama, sa pobunjenim i već samoosvijesćenim mikrokulturama, multikulturalizam je morao dobiti svoje teorijsko, a kasnije i praktično, proširenje.

Ista je situacija bila i u epohi kolonijalističkog nacionalnog kapitalizma, kada su visokorazvijene države privredno kolonizirale slabije i eksploitirale dobra uvećavajući svoj, nacionalni kapital, kao i u epohi sve-kolonijalističkog multinacionalnog, umreženog kapitalizma, kada multinacionalne (i nikada - anacionalne) korporacije eksploatiraju uvećavajući svoj, privatni kapital, od kojeg određena država, ipak, koristi ima. U epohi kolonijalističkog, nacionalno određenog kapitalizma, eksploatacija i pljačka legitimirale su se nadmoću jedne kulture nad drugom (fašizam, nadmoć bijele rase, nadmoć Zapadne Evrope i Amerike), a u epohi globalnog, multinacionalnog kapitalizma eksploatacija i pljačka legitimiraju se svetošću dirigiranog kulturnog pluralizma, svetošću, dakle, multikulturalističke religije, koja, opet, nije ništa drugo do lažno humaniji i time perverziji oblik kulturalne (i političke i *kapitalne*) hegemonije Zapadne Evrope i Amerike.

Kao nadgradnja multikulturalizma pojavio se *interkulturalizam*, prije svega kao tip obrazovanja i odgajanja (interkulturalno obrazovanje) i kao oblik komunikacije (interkulturalna komunikacija), iz čega proizlazi da ljudi iz različitih kultura ne komuniciraju i da ih treba učiti komunicirati, što, opet, kazuje da je pojedinac predodređen svojom kulturnom pripadnošću (čitaj: etničkom pripadnošću) i da je kao *ne-kulturalan* i *ne-etnički*, zapravo, nemoguć, te da je potrebno naučiti razumjeti ga na osnovu njegove (pri čemu ga niko i ne pita je li njegova) kulture i porijekla. Projekat interkulturalnog obrazovanja pojavio se kako u Sjedinjenim Američkim Državama, tako i u Evropskoj uniji, zbog rasta broja afričkih i azijskih emigranata, kada postaje, zbog demokratizacije društva, nemoguće provoditi kulturnu, etničku i

<sup>76</sup> Brian Barry, The Muddles of Multiculturalism, u: New Left Review, mart - april 2001.

religijsku diskriminaciju, koja se počesto preklapa s klasnom diskriminacijom.

Ako (je) multikulturalizam individue, ljude, dakle, razdvaja(o), i sukobljava(o), zbog njihove *kulturne pripadnosti* (da: individue pripadaju kulturama, a ne obrnuto!), odnosno - zbog njihovog etničkog porijekla, onda se interkulturalizmom hoće preći preko jaza kojeg stvara ono *multi*. Međutim, prelaskom jaza ne stvara se nikakva nova vrijednost, odnosno ne dolazi se do čovjeka, kao pojedinca, kao subjekta, koji ima svoju kulturu, koji ju posjeduje, takorekuć, koji ima svoj etnički identitet (ma koliko oni konstrukti, kao i svi identiteti, bili), koji u svom totalitetu identiteta sadrži i identitetu svog geografskog porijekla, niti se dolazi do bilo kojeg drugog oblika političkog kolektiviteta... Naprotiv, i interkulturalizam je, kao i njegov prethodnik, nastavio ljudsku komunikaciju bazirati na kulturi, gdje ona postaje osnovni komunikacijski kanal i gdje su pojedinci *predodređeni i pred-opisani* svojom kulturnom pripadnošću.

Vlasnici kapitala putem kulturalne proizvodnje i kulturalnih praksi proizvode/konstruiraju kulture i kulturalne identitete da bi se shodno potrebama uvećavanja, prestrukturiranja i promjene vlasništva kapitala moglo konstruirati, re-konstruirati, učiti komunikaciji, razdvajati, spajati... Protokolarni susreti državnika i ministara (često energetike!) gotovo uvijek sadrže i opasku o kulturnoj bliskosti zemalja, kulturnom upoznavanju, kulturnoj saradnji, različitosti kao bogatstvu... Isto kao što i pozivi u savremene, postrevolucionarne ratove za resurse i sfere moći (sfere kapitala) uglavnom barataju sukobima kultura i činjenicom da *oni ne dijele iste vrijednosti kao mi*, kako bi kazao George W. Bush.

Kao amblematsku sliku neoliberalno-kapitalističkog multikulturalizma, interkulturalizma i interkulturalne komunikacije najbolje, najiskrenije i najdosljednije bi bilo uzeti, primjerice, londonskog Pakistanca koji nosi *Adidas* patike što su ih proizvela djeca u Kini ili Vijetnamu za 18-vjekovnu nadnicu-dovoljnu-da-se-preživi, u tvornici lokalnog kapitaliste koji radi za multinacionalnu, multikulturalnu-interkulturalnu, dakle, kompaniju. Mogao bi to biti divan, precvali postmodernistički kolaž ili *patchwork* (krpaža).

Pogubnost ustoličenja kulturne identitete kao predominantne u konstruiranju i samo-konstruiranju identiteta pojedinca, pogubnost dakle kulture kao preodređujućeg faktora individualnog subjekta, jasno je vidljiva u ratnoj i postratnoj Bosni i Hercegovini, gdje je etnički (koji nije ništa drugo do kulturni, hiper-kulturni) identitet

skoro pa jedini identitet pojedinca. Štaviše, ne bi bilo pretjerano reći da je samo etničko, etničko-kulturno postalo subjekt, pri čemu su i pojedinac i bilo koji oblik kolektiva desubjektivizirani. Etničko je postalo nekom vrstom *makrometaoznačitelja* koji se upisuje u svaku društvenu ili individualnu praksu, pri čemu se svaki glas otpora odbacuje i diskreditira isto kao što bismo odbacili tvrdnju da *dva i dva nije četiri*, što će reći da je etničko izdignuto na nivo suštinskog, bitnog, esencijalnog, vječnog, predvremenog, pred- i nadprostornog, nepovijesnog - biološkog, prirodnog, u DNK jasno, čitko, ispravno upisanog.

Pacifističke tvrdnje i opservacije da je takvo stanje, stanje etničkih društava u tro-etničkom tro-društvu proizvod rata, odnosno ratova u zemljama bivše Jugoslavije tokom '90-tih godina prošlog stoljeća u najmanju je ruku ako ne opasna, onda sigurno neodgovorna. U svakom slučaju takva tvrdnja jeste netačna. Prije će biti da je sablast etničkog bila sredstvo otpočinjanja i izazivanja rata, da je rat proizveden uz pomoć njega i da su pojedinci odlazili u rat i ubijali (se) upravo zato što je etnička, kulturna - dakle, identiteta i prije rata bila predominantna u konstruiranju i samo-konstruiranju individualnog identiteta. Jugonostalgične tlapnje o ratu *izvana* ili o ratu *iznebuha* površne su koliko i zapadnjačko-sjevernoatlantske opaske o divljim plemenima i etničkim mržnjama Balkana. Rat je pokrenut jer se morala prestrukturirati privredna proizvodnja i jer je u vlasništvu jedne prezadužene države još uvijek bilo i suviše kapitala da bi bio i dalje davan radnicima na korištenje.

Možda bi uzroke, ali i ishode, rata prije otkrili predratni, ratni i pogotovo poslijeratni tokovi kapitala, uplatioci i primaoci privatizacijskih transakcija, investicioni fondovi i aukcijsko rasprodavanje javnih dobara nego li što će(mo) učiniti (svi mi) koji hoće(mo) dekonstruirati štošta... koji bi(smo) da vide/imo samrtnu krv sjenki, himera i konstruktā. Ako je za antiterorističke ratove Sjedinjenih Američkih Država i Sjevernoatlantskog vojnog saveza kao opravdanje uzeta prijetnja demokraciji, koja je opet kulturno i etnički obilježena, i ako je činjenica da *oni ne dijele iste vrijednosti kao mi* opravdanje pred glasačkom masom, onda je jasno da je to, na nivou reprezentacije, izvještavanja i pri-kazivanja, rat kultura ili, da udovoljimo filozofu NATO-a - sukob civilizacija. Međutim, ako se ne zanemare te dosadne banalne činjenice o, primjerice, naftnom bogatstvu Irana, makovim poljima u Afganistanu, geografskoj blizini Irana i Kine, onda bi se moglo govoriti i o ratu kapitalā. Ali čemu biti tako ljevičarski retrogradan, tako



Foto: Denis Ruvic

računovodstveno banalan. Niti je sukob civilizacija i disonanca u dijeljenju vrijednosti smišljena tik pred početak rata, niti su etnički identiteti Bosne i Hercegovine, ali i cijele bivše Jugoslavije, izmišljeni nakon smrti Josipa Broza. Uostalom, velika je, možda čak i krucijalna, uloga samog Najvećeg Sina i njegove varijacije socijalizma, u tome što su upravo etnički identiteti poslužili kao reprezentacijsko-simbolički materijal rata za prestrukturiranje tržišta i proizvodnih odnosa.

No, Broz svoju ulogu nije odigrao svojom smrću nego, naprotiv, svojom tek-pojavno-prikaznom koncepcijom radničkog samoupravnog socijalizma, koji je, zapravo - u djelatnoj stvarnosti, bio neka vrsta etnosocijalizma. Dok su se diljem komunističkog, revolucionarnog i socijalističkog svijeta ujedinjavali proleter i svih zemalja u socijalističkoj Jugoslaviji bratovali i jedinstvovali su narodi i narodnosti. Tako je titoistički socijalizam, odmah, u korijenu, u začetku, u svojoj političko-državnoj postvarenosti iznevjerio (kao i svi održavljani socijalizmi, uostalom) suštinu socijalizma/komunizma u njegovoj internacionalnosti i okrenutosti ka klasi kao političkom subjektu, a politički subjekti jesu ništa drugo do kolektiviteti jer je i politika "naročiti oblik kolektivne prakse", kako bi kazao Jacques Ranciere<sup>77</sup>. Radnička klasa jeste, kako nominalno, tako i pravno, ali ne i de facto, bila posjednik kapitala i sredstava za proizvodnju, premda je stvarno kapitalom vladala partija, Savez komunista Jugoslavije, kojom je upravljala "nova klasa", kako Milovan Đilas<sup>78</sup> u

<sup>77</sup> Jacques Ranciere, *Politika književnosti*, Adresa, Novi Sad, 2008.

<sup>78</sup> Milovan Đilas, *Nova klasa*, Narodna knjiga, Beograd, 1991.

istoimenoj knjizi određuje socijalnu i političku kategoriju visokih i viših partijskih, a time i državnih i javnih, funkcionera i dužnosnika.

Svoju revolucionarnu pobjedu u Drugom svjetskom ratu jugoslavenski komunisti Josipa Broza nisu u državnu, sistemsku vlast mogli pretvoriti na samom revolucionarnom zanosu, ili, pak, na promidžbi i zaštiti radničkih prava, jer zemlja nije bila toliko industrijalizirana da bi sama radnička klasa, odnosno klasni identitet, kao politički kolektivni subjekt mogla biti simbolički nosilac vlasti i simbolički suveren države. Ratom prekinuta i političkom nestabilnošću Kraljevine Jugoslavije zagušena industrijalizacija zemlje, odnosno južnoslavenskih zemalja, nije iznjedrila radničku klasu u tolikom broju u kojem bi ona mogla biti, količinski ali i simbolički, jaka za preuzimanje i održavanje vlasti.

*U epohi kolonijalističkog, nacionalno određenog kapitalizma, eksploatacija i pljačka legitimirale su se nadmoću jedne kulture nad drugom (fašizam, nadmoć bijele rase, nadmoć Zapadne Evrope i Amerike), a u epohi globalnog, multinacionalnog kapitalizma eksploatacija i pljačka legitimiraju se svetošću dirigiranog kulturnog pluralizma, svetošću, dakle, multikulturalističke religije, koja, opet, nije ništa drugo do lažno humaniji i time perverziji oblik kulturalne (i političke i kapitalne) hegemonije Zapadne Evrope i Amerike.*

Pored toga i sam revolucionarni rat protiv okupatora nije bio rat radničke klase protiv izrabljivača i posjednika, nego je bio rat narodā i narodnosti protiv okupatora. Seljaci, radnici, (poštena) inteligencija... borili su se protiv Hitlerove Njemačke, Paveličeve NDH, Mussolinijeve Italije i četnika Draže Mihajlovića partikularno ujedinjeni, "disjunktivno sintetizirani" (Jean Baudrillard) pod kišobranom narodā i narodnosti. Epski intoniran južnoslavenski soc-realizam, epska partizanska muzika, partizanska poezija, ukupna, dakle, umjetnička proizvodnja i praksa revolucionarne borbe i postrevolucionarnog stvaranja države i ustrojavanja proizvodnih odnosa, ne samo da nasljeđuje epsku svijest i epsku makrosintaksu južnoslavenskih romantičarskih naciona-

lizama iz XIX vijeka nego, dodatno, upravo tim nasljeđivanjem i preuzimanjem svjedoči o subjektu revolucionarne borbe.

Pobjednicima rata, narodima i narodnostima, nije se mogla oduzeti njihova pobjeda, nisu se zasluge pobjednika mogle prebaciti s konta naroda i narodnosti na konto radničke klase i seljaka, ma koliko se ova dva kolektivno-identitarna sklopa fizički preklapala i stapala. Stoga je bilo neophodno narodima i narodnostima, kao potencijalnim a kasnije i realnim političkim subjektima, stvoriti novu strukturu odnosa koja bi i simbolički i tehnički omogućila spokojnu vlast nad kapitalom i proizvodnim sredstvima. Broz i Savez komunista su, jasno je, svoju političku i finansijsku vlast legitimirali narodima i narodnostima – kulturama.

Narode i narodnosti Jugoslavije, kasnije nacije i etnije post-Jugoslavije, kao ni njihove konfliktne odnose napetosti i trpljenja, nisu, dakle, stvorili *balkanski ratovi* (Hrvatska, BiH, pa i Kosovo) koncem XX vijeka, nego su narodi i narodnosti Jugoslavije, kako stvarnosno tako i ustavno, i *zavnobihovski* i *avnojevski*, bili nositelji državnog suvereniteta i političkog subjektiviteta.

Istina, ne bismo smjeli biti slijepi pred činjenicom da je titoistički etnosocijalizam narode i narodnosti (velike i male kulture) iz Drugog svjetskog rata, u kojem su bili i međusobno sukobljeni i u kojem su počinjeni mnogobrojni *etno-* i *kultur-zločini*, uveo u nekoliko desetljeća mirne trpeljivosti, koja je rezultirala i nekim političkim i društvenim ostvarenjima ideje i koncepta jugoslavenstva kao nacionalnosti. Međutim, ukoliko Jugoslavene tvore Srbi, Hrvati, Makedonci, Muslimani, Slovenci... to ne znači naprosto da se ovi pobrojani dokidaju i da je novi nacionalni identitet, utemeljen na državnoj zajednici i državnoj kulturnoj praksi, samostalno, autonomna i jedinstvena kategorija. Prije će biti da je jugoslavenstvo ne-sukob-već-trpeljivost južnoslavenskih naroda (i narodnosti) nego što bi bilo zasebnim etničkim identitetom. Moglo bi se kazati da je Jugoslavija bez jugoslavenstva bila multikulturno društvo, a da je stvaranje jugoslavenstva i njegovo kratkotrajno i mlako i zaživljavanje vodilo interkulturnom društvu.

Kako Bosnu i Hercegovinu uvijek poklapaju metaforom *Jugoslavije u malom*, neizbježno je na ovom mjestu dotaći se i problema savremenog, poslijeratnog koncipiranja *bosanstva* (kao interkulturene nadgradnje multikulturalnosti), koje se konstruira iz najmanje tri uglavnom suprotstavljene pozicije. Bošnjačka politička, kulturna i znanstvena desnica unitaristički vidi *bosanstvo*

kao bošnjaštvo *s otvorenim vratima*, na koju, uz rigidnu kontrolu i valjanu propusnicu, mogu ući i *drugi*.

Jugonostalgična, pozerska, ngoovsko-medijska antinacionalistička struja u konceptu *bosanstva* vidi laganu i brzu pobjedu nad etnonacionalizmom u BiH, uglavnom se pozivajući na državljanstvo kao temelj kolektivnog (nacionalnog) identiteta.

Treća, ne najmanje bitna, izvanjska pozicija međunarodne zajednice oličene kroz Visokog predstavnika i predstavnika Evropske unije, te cijeli niz ambasadora zemalja Evropske unije i SAD-a, slično ngoovsko-medijskoj struji, *bosanstvo* tu i tamo izbacilo kao pogodnu metaforu, složenu zajedno s metonimijama tranzicije, evropskih integracija i ljudskih prava, u borbi s prevelikim zalogaom etnonacionalizma u političkoj praksi.



Foto: Denis Ruvčić

Sve tri koncepcije su suštinski utemeljene u kategoriji etničkog identiteta, što će reći da su duboko u kalovitom i nepresušnom teritoriju kulture, isto kao i etnosocijalističko jugoslavenstvo, koje, kao i poslijeratno bosanstvo, nije ništa drugo nego prost, neinventivan, i nadasve tipično interkulturalistički opasan pokušaj prenebravanja tranzicijske, etnokapitalističke stvarnosti.

U društvu u kojem je etničko direktno svezano s traumom, žrtvom, zločinom i dželatima, i u kojem je etničko metaoznaka koji ne dopušta minimum jedinstvenog *društvenog imaginarija* i zasnivanje bilo kakvih *praksi budućnosti*, iznalaženje novih kolektivnih identiteta zasnovanih na kulturama, odnosno etnijama (narodima i narodnostima), može uroditi ne samo odgađanjem rješavanja problema nego i njegovim produbljivanjem tako

što mu se navodnim suprotstavljanjem (disjunktivnom sintezom) dodatno potvrđuje političko-društveni legitimitet.

Upravo je etnosocijalističko odgađanje rješavanja istog problema, Titova kalkulacija s mirom i stabilnošću, odnosno s lagodnom vlašću, i rezultiralo time da se u procesu političkog i finansijskog krahanja SFR Jugoslavije kulture, to jest: etnički identiteti, iskoriste kao osnovno sredstvo legitimacije pozivanja na ubijanje zarad osvajanja/zadržavanja/čuvanja teritorija, koji nije tek puko ognjište, prag, toprak ili rodna gruda, nego je konkretan geografski (ali i katastarski) odsječak na kojem postoje određeni (vrlo bogati) prirodni resursi, određena (vrlo razvijena) industrijska i privredna infrastruktura i određene mogućnosti ulaganja kapitala.

Skoro svi oblici političke (kolektivne) pobune i skoro svaki oblik zahtjeva za preustrojem Socijalističke Jugoslavije dolazili su ne zbog rušenja autokračnosti i ne-demokračnosti režima kao takvog, neljudskog - kako se to danas želi, u svjetlu procvata demokratije i neoliberalizma, prikazati - nego skoro uvijek zbog ugroženosti jednog ili hegemonije drugog naroda u *tamnici naroda*, kako su Jugoslaviju često metaforički krstili njeni protivnici s nacionalističkih položaja. Jugoslaviju su osporavali i htjeli rušiti ne što je bila *tamnica sloboda i pojedinaca* nego zato što je, navodno, bila *tamnica naroda*, pa je tako postepena federalizacija države uvijek bila ustupak konceptima kojima se zahtijevala veća *sloboda naroda* unutar državne zajednice, što će reći da demokratizacija, liberalizacija i federalizacija Jugoslavije nisi bili put ka *evropskoj demokratiji i vrijednostima naprednog sjevernoatlantskog svijeta* nego kompromis (zarad očuvanja vlasti) sa sve moćnijim nacionalistima i put ka konačnoj realizaciji zapadnoevropskog koncepta *nacije-države*. Ako takvu postavku prevedemo na jezik moderne neoliberalističke teorije onda ona glasi: Jugoslavija je postajala sve više multikulturalno društvo, da bi se, sljedstveno tome, ratovima multikulturalizam pokazao u svom konačnom, istinskom obliku.

Stoga bi pošteno bilo tezu da je *rat najveći kulturni događaj* (Ugo Vlaisavljević) preformulirati u: rat kao najveći multikulturalni događaj. Međutim, kako rat uveliko i *poslije rata* traje u političkoj, kulturnoj i svakoj drugoj društvenoj praksi, na nivou ideologija i diskursa, Bosna i Hercegovina i dalje je, još uvijek, danas, *multikulturalno događanje*, gdje su kulture (etnije) jedini politički subjekti, profilirani ratom, legitimirani Ustavom,

koji je aneks Mirovnog sporazuma. I dok kulture multikulturalistički ratuju (i rat je oblik komunikacije), elite, koje svoje političke i privredne prakse legitimiraju kulturnom/etničkom ugroženošću, ravnopravnošću i nadmoćnošću, kulturno-legitimno pljačkaju društvena dobra, osiromašujući veliku većinu onih što su za kulture ratovali i koji su zbog kultura, opet, spremni ratoovati, uvećavajući tako, što legalno što ilegalno - ali uvijek legitimno, svoj kapital.

Ta *etnokapitalistička* elita nije tek proizvod rata, ratne politike, ratne pljačke, privrede i profiterstva - ona je sastavnica multikulturalističkog poimanja društva, u kojem su kolektivi utemeljeni na kulturi politički subjektivizirani, pa se, shodno demokračijskom sistemu, mora iznaći instanca političke reprezentacije.

Stotine političkih partija, parlamentarnih zastupnika, ministara, desetine premijera, stotine predsjednika etnokulturnih udruženja, bataljoni pisaca, historičara, novinara, vjerskih poglavara, desetine krupnih kapitalista i posjednika bogate se na račun etnije-kulture na konkretnu materijalnu, ali i svaku drugu, štetu dva-tri miliona stanovnika Bosne i Hercegovine. Klasni jaz između političko-klerikalno-intelektualno-finansijske elite i ostataka stanovništva, radnika, seljaka, penzionera, nezaposlenih (koje je nemoguće imenicom odrediti!)..., ali i malih poduzetnika, apsolutno je neprisutan na nivou javne reprezentacije i bilo koje diskurzivne prakse.

Etničko-kulturno kao metaoznačitelj svake društvene prakse naprosto je suština savremenog bosanskohercegovačkog *do-društva* (jer nema minimuma jedinstvenog društvenog imaginarija), pa je tako ono kako osnovno polazište u raspravama o ustavnom i administrativnom preuređenju zemlje, tako i u odbrani političara optuženih za kriminal i korupciju, od kojih svaki istovjetno, kada se suoči sa optužnicom, govori o montiranom političkom procesu, pozivajući se na svoju nacionalnu pripadnost i na etniju-kulturu koju predstavlja i u čije ime legitimno pljačka. Bilo koja koncepcija *prosvjetiteljstva* u Bosni i Hercegovini koja će operirati sa kulturama-etnijama, bilo u njihovom sukobu, ugroženosti i neravnopravnosti, bilo u njihovom redefiniranju i nadgradnji u kojekakvo *bosanstvo*, bilo koji oblik multikulturalizma, da li konfliktnog, da li pomiriteljskog, samo će odgađati problem (problem političkog subjekta-kolektiva), pri tome dodatno legitimirajući etnokapitaliste u njihovoj zajedničkoj, ravnopravnoj, dogovorenoj - multikulturalnoj pljački društvenog dobra.

### Moja mala esenciana ili vriješ-tomatija bošnjačke književne kritike No. 1

"Zapravo poetičnost putopisa (sic!) Zuke Džumhura uvelike se ostvaruje (sic!) i kao ona zelena brada (sic!) sjećanja (sic!) na fizički i duhovni smaragdni prostor (sic!) iz koga je ponikao ovaj pisac (sic!), a to što ne možemo nikada predvidjeti kad će se takvo "horizontiranje svijesti" (sic!) pretvoriti u vertikalnu (sic!), pa smo uvijek iznenađeni šikljanjem (sic!) iz srčike (sic!) duhovnosti (sic!), kvalitet je koji rijetko susrećemo (sic!), i to ne samo u putopisu (sic!)..." (Fahrudin Rizvanbegović: Pjesnik zelene brade)<sup>1</sup>

- Kako se ostvaruje poetičnost putopisa Zuke Džumhura?
- Uvelike, kao ona zelena brada.
- Oprostite, kako se ostvaruje sjećanje?
- Kao zelena brada, ona zelena brada.
- Aha. Kakva je to brada?
- To je, znate, ona zelena brada sjećanja...
- Čega?
- To je ona zelena brada sjećanja na fizički i duhovni smaragdni prostor iz koga je ponikao ovaj pisac.
- Aha. To je znači brada sjećanja, ona, zelena. Dobro. A šta je to što ne možemo predvidjeti?
- Ne možemo predvidjeti kad će se takvo "horizontiranje svijesti" pretvoriti u vertikalnu.
- U šta?
- U vertikalnu.
- Horizontiranje svijesti? Pa brada je apriorno vertikalna. A to je brada sjećanja? Otkud onda horizontiranje svijesti?
- Uvijek smo, znate, iznenađeni šikljanjem iz srčike duhovnosti.
- Kakvim sad šikljanjem? Iz čega? Iz brade? Šikljanjem iz vertikalne? Šikljanjem iz horizontale?
- Ma ne, nego iz srčike duhovnosti.
- Aha, znači, brada je srčika iz koje šiklja.
- Ne. To je kvalitet koji rijetko susrećemo.
- Molim???
- I to ne samo u putopisu, prijatelju moj.

Izvesti jedan eksperiment: dovesti na pozornicu sjetnog pisca zelene brade. Zamoliti ga (ili narediti mu) da ostvari poetičnost svojih putopisa. Po mogućnosti da se ta poetičnost ostvaruje u zelenoj bradi sjećanja. Koncentrisati se na bradu. Dugo i pažljivo je proučavati, sa svih strana. Unekoliko je i razmrsiti, ako se poetičnost ne iskaže na vrijeme. Upijati očima njeno zelenilo. To je brada sjećanja. To je brada poetičnosti. To je zelena brada. Zapisati nakon koliko se vremena počinje ostvarivati poetičnost putopisa samog pisca. Ako se poetičnost ne počne ostvarivati kao ona zelena brada ni nakon pet minuta, posumnjati u pisca. Dati mu posljednju šansu: beskompromisno ga natjerati da horizontiranje svijesti nepredvidljivo pretvori u vertikalnu. Može i u bradu, i ona je vertikalna. Narediti mu: pretvori horizontiranje svijesti u vertikalnu! Neka prošiklja srčika tvoje duhovnosti! Neka se iskaže tvoj kvalitet i poetičnost tvojih putopisa! Ako srčika svejedno ne prošiklja, a pogotovo ako se horizontiranje svijesti ne pretvori u vertikalnu, definitivno posumnjati u kvalitet samog pisca.

<sup>1</sup> "Rizvanbegović Fahrudin, prof. Filozofskog fakulteta u Sarajevu, ministar u Vladi FBiH za obrazovanje, nauku, kulturu i sport. ROĐ. 4. 2. 1945. u Stocu. ROD. Nusret i Nazifa. Oženjen. DJECA: Sin i kći. OBR.: doktorat. KARIJ.: prof. (1968-1973) i direktor Gimnazije u Stocu (1979), prof., prodekan i dekan Pedagoške akademije u Mostaru, predsjednik kulturne manifestacije "Slovo gorčina" (1972-1984). DJELA: niz naučnih i stručnih radova, među kojima: "Svjetlost i divanhane", Čitanka za I razred gimnazije, "Antologija bošnjačkog putopisa". ČL.: član VKBI, Matičnog odbora KZB Preporod, redakcije Bošnjačka književnost u 100 knjiga. Hobi: lov, ribolov, planinarstvo..." (Izvor: Ko je ko u Bošnjaka / glavni i odgovorni urednik Atif Purivatra, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2000.)





# !CITAT

*"Nikakva pravda - ne kažemo nikakav zakon, i da naglasimo još jednom: ovdje ne govorimo o pravu - ne izgleda moguća ni zamisliva bez principa neke odgovornosti, s one strane svake žive sadašnjosti, u onom što razdvaja živu sadašnjost pred fantomima onih koji još nisu rođeni ili onih koji su već umrli, bez obzira na to da li su oni bili žrtve ratova, političkih ili drugih nasilja, nacionalističkih, rasističkih, kolonijalnih, seksualnih i ostalih, nasilja kapitalističkog imperijalizma ili svih oblika totalitarizma."*

**Jacques Derrida**  
*Marxove sablasti*



Denis Ruvic

# !GALERIJA





Denis Ruvic

# !GALERIJA



## U POTPALUBLJU

Ovdje u potpalublju svi zvuci naviru s primjetnim naličjem obazrivosti gomilaju se bez snage da probude usnule i time postojan trag iščekivanja učine manje vidljivim bez svjetlosti priroda naših razgovora ipak je svedena na strah i neoplođeni zametak iz okamenjenog vrta sveučilišta

Uprkos svemu taj svijet je sada naš  
pripada nam i bjesno prisežemo u njegovu čast

Iznova oslušujemo i najmanje kolebanje vremena  
pučku hirovitost trozubog boga vode  
i oskudno višeglasje sa palube iznad  
gdje je posve slobodan pogled u pravcu pozlaćene obale

ali o tome govorimo tek u vatri i nevjerici stidnog ukorenog djeteta

Utisnuti u saputnika i njegovu riječ pokušavamo biti bliži  
zamišljenom brodskom oknu nadajući se da ćemo naći znak  
u jednoličnom obzoru talasa i zvuka  
bez savjesti i bez svijesti ukrcani kradom  
s nešto previjenih preporuka i dokaza o stručnoj pripremi  
bez zasluga s generacijskog bojišta zbog odveć lošeg zvjezdanog položaja  
pri izabranom istupu u povijest

Dragocjenosti odbacujemo prezrivo  
ne iz nelagode  
jer bez obzira što niko ne odlazi  
vrijednost je bez sumnje svedena na ništicu

Gledamo da dani budu uvijek isti  
i da svaki pokušaj darujemo  
prijekorom ravnodušne kukavice  
jer potpalublje je jedini kosmos  
čije granice sa sigurnošću poznajemo  
zato na rubovima postavljamo dragocene uljane lampe  
i samo time doživljavamo delirij u temeljnom procesu dogorjevanja svjetla

posljednji oslonac je riječ molitve  
konfesija drhtaja u hladnoj izbi gomile

molimo neumorno molimo sa strašću:

Bože naš, pokaži pute i nama  
kukavnim i budnim slijepim putnicima

## DRUGI

Više ne zapisujem datume  
zbijene cifre nesigurnih rukohvata u svečarskoj maglini  
sebi dopuštam tu mogućnost da bivam zatečen u vremenima  
tako različitim po talogu koji ostavljaju  
pod povijenim jezikom bez imalo krvi i tla

Izvjesta je laž kako između ostalog posjedujem i dva lica  
jer moja vještina ne seže toliko daleko bez obzira na solidno ustrojstvo misli  
i baratanje podozrivom materijom izrečenog  
vidim da i dalje ja zaludno svjedočim:

ovo lice jedno je  
istina s pažnjom podjeljeno istančanom granicom pijanstva  
na dva istovjetna  
turobna naličja izdajništva

simbolika spremnosti nadopunjuje simboliku unaprijed određene  
boje platna isturene zastave  
bjeline što u sigurnosti obilježava moje ocvalo pleme bivših  
tek oslonjenih na sebe u sebi  
na odavno već nepredvidljive nam  
cikluse pomanjkanja svjesti

Više ne pitam: kada  
Pitam: koliko

Bezvrijedno je sada praviti rekonstrukciju  
sve u nadi i da postoji trag  
koji će pružati utjehu pred stravom drugosti

jer ona je pristajala pod krov ovog tijela  
zadržavala se u nedoumici neprimjetna kao nezvani gost  
obilježena živih procvalih očiju odakle bije zburadi dah prepređenog  
pripisan jednom za svagda  
ta neuhvatljiva sjenka mojih urušenih skloništa

## CRVENI I CRNI

### I

Vijesti iz perifernih krajeva poznatog svijeta  
s upornošću koja ipak ne zavrjeđuje  
opštu pažnju javnog mnijenja:  
i dalje su znamenito oskudne

Poneki traktat o svezi nakita i kruha  
i glumačkoj vještini samoniklog ansambla  
bez repertoara i bez zvanične najave pod trijemom palate  
vijeće usnulih tek mirno ukazuje  
o prijekoj važnosti svježine pričesnog vina

zbog toga će u sumorno rijetkim analima  
stavka opijenost znakovno ostati  
oficijelni ornament zaglavlja

no neko će već poreći mantru  
napraviti iskorak u bezglavu smjelost  
trenutak prije nego konopac bude povučen  
i zastor prekrije ostatke ovog jednoličnog pozorja

uistinu  
ništa vrijedno pomena

### II

Jedino se sumnja da biva preostali aleph  
ne smije rođiti

iznova priseži ukočenim jezikom  
da to što nema izbora  
samo prostor odstupnice čini oskudnim  
idući u prilog novog pravca  
njene svetosti la grande Academie

čuješ li kako kolegij već predano šapuće  
u procvat jalove polemike:

od potrage za bivstvu  
do nove etike posluha

### III

Ove krajeve putnici pohode rijetko

pri kratkom prolazu bilježe:  
cijenu prenočišta i par stavki  
o gostoprimstvu krčme i egzotičnoj usluzi bordela  
dok u osvit nestaju s povikom  
na tuđem nariječju zatečenih

Nismo li već povjerovali  
da pokrov naše predanosti odnosi usnulost  
i pred završni ispit nudi jednaku šansu  
pogledaj u uglu isposničke sobe u groznici  
pritajen bunca suicid

### IV

Što preostaje vrijednog  
prinosićemo samotnim koji pamte:  
kad rubom crvene zastave minu u sredini crne  
napoje ovo ispijeno tijelo koje će klonuti  
u neutaživoj slasti bludne Madam conformité

jer tek pred počinak posjećuje nas  
Diogen Pas

izmučen tjeskobom izvan postelje  
otkriva da od postanka  
Akademija jednogodišnje porađa prostitutke  
sa crnom i sa crvenom kosom

## KUĆA

Nije tvoje da ulaziš u prepirku  
da tražiš pogodnu formu koja će da ogoli sve ono što je tako očito  
da liječiš slijepe gubave mahnite da podižeš mrtve pružaš drugu šansu  
da uezvijereno ponavljaš riječi koje donose snagu s vremenom što neodložno curi s  
oboda  
Slab si i tvoja prednost je u tome što u to nemaš nikakve sumnje  
što stalno barataš činjenicom krhkosti i neprestano je privlačiš u zagrljaj izmoždenog  
davljenika  
odstupaš bez imalo srama odstupaš stalno ali ne kao kukavica već kao poslušni sin  
jednorodne tmače u koju se spremno povlačiš  
odatle lakše razaznaješ konture u igri pod svjetlom  
sve blažene bez pomisli da ih samo jedan tvoj pokret dijeli od potonuća

Nije tvoje da ulaziš u razgovor  
jer dobro znaš da nema tog jezika koji niče kao šuma na kraju proplanka susreta  
određenih da budu trenuci odsutnog obračuna  
da je potrebna snaga krika podmuklog bodeža mržnje zavisti i straha

Ti si tek poroditelj čutnje  
kliconoša muka predaha zatečenosti optočene nemuštim sjajem s vizira oklopnika koji  
prilaze  
i koji barataju zlačanim vezivom istine što se besramno nudi i na  
još uvijek neizrečenu zapitanost

Ali ti neguješ tišinu dovoljno dugo  
ona izrasta puže preko sobe traži tvoju ruku kao vodilju propinje se gleda te pravo u  
oči i ne očekuje nikakav trud koji neće biti opravdan unutrašnjim porivom odumiranja  
kada dovoljno stasa i iskorači prevari strah  
ona će ti povesti ruku kojom ćeš cjelivati dovoljno dugo  
dok konačno u praskozorje ne zasitiš glad  
i otvoriš novo poglavlje nikad okončane bremenite laži

## VJEŽBANJE EPIKE

Za razliku od vas moja destrukcija je temeljita  
vođena sigurnom gestom bez stanki u gladnim godinama  
i iseljeničkoj linearnoj statistici  
sa tom vještinom sam bezglav i nezasit  
ne ostavljam mogućnost opoziva pri ulasku u krug  
kao što i ne pomišljam da izreknem formulu koja će nagristi bedem  
i tako probuditi sjemena nekog budućeg ključnog oslonca

zar ne znaš ja podjednako ljubim svoje nove i stare krvnike  
volim njihovu blizinu miris neoprane kose  
i sladunjavi pokret preko lica  
uporno pokušavam da ljubav bude podjednaka i stalna  
ah ta zahvalnost na okrutnosti koja odiše otmjenim salonskim miomirisom  
raznobojnih taborovanja

Ja prije svega samo moram biti nečujan

Riječi će sazdati raj  
i riječi će krunisati ga pod drugim imenom  
pod trostrukom krunom upletenom od oštrog korova očito pjevljivog perfekta

Možda se preračunam pri ocjeni ovog iščekivanja  
jer kruta tačnost željeznica Rajha je arhaični eksponat u odnosu na slikovitost  
u ljepljivoj julske žurbi do Potočara i nazad

To je jedini razlog zašto treba odustati od podjela  
od besmislenih rastanaka odlaska iz kuće ili prelaska u tuđu zemlju  
gdje dani su obojeni sumljivom i uštogljenom dobrodošlicom

Mi moramo ostati bliski  
tu na korak jedni od drugih tek prostor jednog zagrljaja  
kao najveća dozvoljena razdaljina  
od ogoljelih vratova do ulaštenog medjenog sječiva

Bez obzira što smo uspjeti da razvijemo trgovinu relikvijama  
zakopanim rebrima i lubanjama bez obzira na vremenski odmak  
cijena je još uvijek stabilna a potražnja diktira otkucaj biološkog sata  
ove izmorene nacije

ali šta ako se potroše kosti

Hoće li to biti kraj moje propasti  
ili ću tek tada putovati mirno  
kao i svaki bezimen i prosječan mrtvac

## DJECA BEZGLAVOG ZMAJA

Konačno su stvari dovršene po mjeri  
svi loši predznaci su zvanično potvrđeni i u tome  
sa sigurnošću prepoznajem iščekivani poziv da sada potpun  
zakoračim  
u ovo s pažnjom dotjerano predsoblje Otkrovenja

Moja kupovina je nemušto svedena na vidno izrasli dug na strani  
tijela  
gdje pri zakletvi prinosim crnu ruku izopćenog

Vrijeme treba mjeriti ispravnom mjerom  
urezom na štapu koji nije razdvojio crveno more na putu izlaska  
ne progutavši ni kod odmjeravanja kobnu otrovnicu sumnje  
pred ovom tek pristiglom gomilom rječitih i mudrih

Ja začudo ostajem miran na unezvjereni šapat  
što s pravom poput sablazni izrasta iz bratstva  
ispunjenog pritajenim bijesom porobljenih  
i koje je skupivši preostalu snagu utisnulo nadu u riječ  
ovog pučkog mucavca  
mesije iz zaboravljenog kraja kurvi i pijanica

Samoća kao što slutim neće navraćati u kolijevku od svojeručnog  
tkanja  
i barem zbog toga je potrebno umijeće dovesti u zenit  
gdje je zaslijepljenost potpuna  
i gdje se mirno može prepoznati forma jednom probuđenog

To što pronalasci su rijetki očito je znakovlje  
o pogrešnom mjestu potrage za zlatnom žicom  
na putu u zlatnoj groznici mrtvog oca Buendija  
i da blizina lijevoj ili desnoj obali vodi do ranog sidrenja  
u arijevske mulj ili kristalnu izmaglicu sjevera

Doći će kraj zvanično ako već nije propušten  
kao prilika da priznamo da je loša šegrtska praksa polučila  
solidnim nedostatkom koraka i ritma u vječitom plesu pred zvjeri  
i onda kada svijet poželimo svesti na crno i bijelo nećemo odagnati  
nesigurnost u izbor  
jer lišeni providenja ostajemo prazne nastambe bezglavog zmaja  
koji kopa sve dublje  
uporno sebi tražeći brlog  
naš rodnolisni dom ispod kože



Saša Ilić

# Noć jezika !PROZA

[18/19. NOVEMBAR 1988]

Zidovi su bili mokri a daske pod njim - pune vlage; bio je vlažan i mrak u kome se nalazio. Dole, ili možda gore, nije mogao da proceni, ležao je Enoh. Povremeno ga je čuo. Nije prekidao da priča o brojevima. Ali šta su njegovi brojevi sada značili, pitao se Vladimir Berat dok je ležao u pritvorskoj ćeliji čije dimenzije još uvek nije mogao da pojmi. Kada su ih ubacili unutra, izgledalo je kao da su ušli u ogromnu mračnu ćeliju. Međutim, pošto je nasumično počeo da se kreće, pipajući stvari oko sebe, Berat je shvatio da taj prostor svakako nije širi od sobe za dva kreveta i kblu. Kada je, dodirujući mokre daske, pokušao da sedne na jedan krevet, čuo je režanje. Neko je tu već ležao. Berat se trgao, pokušavajući da ustane ali tada je došao do novog bolnog saznanja: gore se nalazio još jedan krevet. Onda se uspuzao, međutim dobio je udarac u vrat. Sve je bilo zauzeto. On je pokušao da preskoči na susedni ležaj, omakao se i ostao da visi u mraku. Čuo je Enoha kako se s nekim dole raspravlja. Polako je potražio oslonac za nogu i koleonom uronio u trulu dasku. Ali tu je napipao veliku coku koja se trгла kao da juri muvu. Berat je ostao raskrečen između dva niza daščanih kreveta, u mraku vlažne ćelijske memle. Prostor se peo naviše i Berat ga je osvajao korak po korak. Nikada ranije nije bio tako skućen, zaptiven i ponižen. Iako se peo naviše, činilo mu se kao da sve dublje propada. A ti glasovi koji su dopirali iz mraka bili su izobličeni, deformisani gotovo do nakaznosti. Često nije mogao da razume šta mu govore. Izgledalo je kao da su ih mrak i vlaga nagrizli. Berat se peo kao da traži odgovor na zagonetku ove neočekivane ćelije. Nije više znao na kom se nivou nalazi. Možda na petom ili šestom. U mraku je svejedno, mislio je, brojevi ništa ne znače. Kada je detaljno prepipao vlagom pojedene daske i utvrdio da nikoga nema, malaksalo je legao. Slušao je kako voda kaplje. Grubi betonski zid pored ležaja bio je moker. Opipavši ga, shvatio je da preko njegove ruke počinje da se sliva voda. Prineo je prste nosu: smrdelo je na urin. Više nije znao da li je taj smrad dolazio odozdo ili se slavio zajedno s vodom. Sve relacije u tom mraku bile su razdešene. I gore, i dole, i levo, i desno, mislio je Berat dok se okretao na bok. Nekada, u domskoj sobi, najviše je voleo da spava na boku, okrenut ka zidu. Tako je voleo i da čita, dok bi mu svetlost padala preko ramena na olovne nizove reči. Sada je pred njim bio samo ledeni zid na kom je povremeno nalazio rupe. Gurnuo bi prst unutra i okrenuo ga. Materijal se osipao u dubini. Potom bi jezikom isprobao prašinu sa jagodica. Bila je kiselkasta. I vlažna. Voda je progrizala sve oko njega. I beton, i daske, i ljude i govor. Ali to nije bila samo voda, zaključio je Berat. Bilo je tu još nečeg što je menjalo ph vrednost ćelije. Možda izlučevine, a možda i neke posebije stvari. Jezik je osetljiv na to, podjednako kao i telo, razmišljao je on. Ako se od tela oduzme deo, onda i jezik "beleži" taj nedostatak. Koliko li je ljudi bilo u ćeliji. Možda desetak, sasvim sigurno i više. Ovde su brojevi bili neodrživi. Čuo je Enohovo promuklo gundanje. Bio je tu negde, blizu njega. Pratio ga je u stopu kao da je dobio nalog od Svevišnjeg. Tako ga je izvršavao. Njegov govor je Beratu u ćeliji izgledao drukčiji nego danas, ili možda juče, na Ušću. Polako je gubio pojam o vremenu. Da li je to bilo moguće, pitao se Berat. Koliko je prošlo od hapšenja? Možda sat ili dva? Ili ciglo deset sati? Onda je i utakmica bila gotova. Ko li je pobedio? I ko je uopšte otišao na tu utakmicu kada su svi bili na drugom kraju grada? I šta je preduzeo selektor Osim? Jugoslavija nije smela da izgubi. Kada bi imao bar neki tranzistor mogao bi da čuje kako se to završilo. Ukoliko bi elektromagnetni talasi uopšte mogli da prodru u ćeliju. Ništa ovde nije postojalo. Samo voda i mrak. I struganje glasova. Enoh je samog sebe bavljao svojim pričama. Govorio je o tome da će Berat tu ostati tri dana i noći nakon čega će Ispravni poslati nekog po njega. Ali ko meri te dane i noći, pitao se Berat: zakoni fizike, Enoh, Gradski komitet, Ispravni ili Ispravnost sama? Berat je shvatao da niko ne može da izmeri tri noći i dana u ovoj ćeliji. To je naprosto bilo nemoguće. Svako računanje je tu padalo u vodu. U ćeliji koja se umesto u širinu dizala u visinu, kao neka vavilonska kula, ili možda jama, vreme je proticalo nedokučivim tempom, jezik se povi- novao drukčijim pravilima. Ali ko je vladao ovom ćelijom, pitao se Berat: čuvari, pritvorenici ili vlaga sâma? Ko je vladao jezikom u ovoj ćeliji? Tim jezikom koji nije ličio na onaj koji je poznavao iz života i iz

knjiga. Jezikom koji je bio on sâm u jednom trenutku. Ko je vladao njime? Jezička logika, gramatika, slučaj ili memla sâma. Beratu se činilo kako je odgovor uvek bio isti: korozija je zahvatala sve. A kad ona napadne stvari, na površini ostavlja samo male signale nevidljivog procesa koji iznutra uništava tkivo. Naposletku, ostane samo ljuštura. Suština stvari je nestala, mislio je Berat držeći dlan prislonjen uz zid. Da li su njegovi Odjeci uticali da korozija počne da nagriza jezik koji je pokušavao da oživi? On je hteo da osmisli novi jezik mada je dobro znao da je to ujedno značilo osmisliti i jedan oblik života. Ali kakav je to oblik na kraju dobilo? Ljudi su ga na obodu mitinga tukli čime god su stigli. Da li je to bio njegov cilj? pitao se Berat. Da li je ova memljiva ćelija konačno bila život koji je oblikovao takvim jezikom? Berat se zbog te misli stresao od jeze. Oko njega su se čuli povici, škripa, ječanje i hrkanje. Neko je snažno udarao u ležaj od čega se zatresla čitava konstrukcija. Ćelija je živela svojim ograničenim, zaptivenim životom. U takvom prostoru, čovek gubi svaku šansu, mislio je Berat. Osim ako se ne radi o Enohu koji iz svega toga izvlači potvrde za svoje sumanute ideje. No možda je ova ćelija imala neki izlaz, tamo negde gore u mraku, pitao se Berat, nadajući se samo da taj izlaz nije predstavljala kibla na dnu. U tom trenutku je počeo da istražuje prostor iznad sebe: tamo je bio još jedan nivo, nove daske, novi zatvorenik. Udario je rukom odozdo. Neko mu je uzvratilo udarcem. Daske su zaškripale. Dakle, ćelija je išla naviše. Možda još nivo ili dva. Ko je to mogao da zna. Svakako onaj ko se nalazio na najvišem nivou, mislio je Berat. Ali kako bi on znao da se nalazi na vrhu. Iznad njega je bila sigurno betonska tavanica kao što se takav pod nalazio pod krevetom na najnižem nivou. U potpunom mraku, te stvari bile su irelevantne. Mogli su da budu i gore i dole, kao na spravama u luna-parku gde je nekada odlazio s Irenom. Kada bi se popeli gore, ona je vrištala od sreće, dok bi padali naniže, držala se za njega ispuštajući neki glas koji je on čuo kao "frrr!". Sunce je bilo visoko, dan - dug, letnji. Irena se smejala, grleći ga kao da im je to poslednji dan u životu. Sada više nije mogao da shvati gde se on nalazio u odnosu na nju. U mraku, samo mu je misao o njoj bila jasan orijentir. Jedino je misleći na nju dopirao do svetlosti iz prošlog života. Kada bi sklopio oči, pojavljivala se ta slika iz luna-parka. Kasnije su se fotografisali. Tu je sliku uramio i stavio na zid. Nikada je odatle neće skinuti, obećavao je samom sebi. Ali ga je jedna kap sa gornje daske opomenula da možda neće biti tako. Vlaga je nadirala sa svih strana. Sve je bilo vlažno i kiselo kao Evine usmine koje je razmaknuo jezikom prošle noći. Ili možda pretprošle? Tada je prvi put pomislio na to da je možda napravio grešku. I što je dublje prodirao, rasla je skepsa. Sada ga je ova ćelija podsećala na njenu vaginu. Ali iz nje je postojao izlaz, i gore i dole, ali iz ćelije nije. U tome je bila razlika. Dole je bila samo kibla, a gore neistražena mogućnost. Kada bi rekao da je to isto, svakako bi izrekao laž, kao što je u *Odjecima* ili još ranije, u *Vojku i Savlu*, napisao da se radilo o svedočanstvima iz prve ruke. Niti je to bilo tačno, niti se to moglo ispraviti. Kada se u jeziku načini takva greška, nijedan lektor je ne može ispraviti. Osim da izbrusi koroziju na površini i prelakira je. Međutim, ispod ostaje crv ništavila, gmaz greške, neki paralogički demon koji neprestano izjeda stvar kao meku srž drveta. I prah ispada napolje. A kada se podigne ta stvar, za koju je čovek verovao da je teška, ona poleti u vazduh, često ispadne iz ruku, ali se ne slomi jer je ostalo samo ono što je izgubilo svoj sadržaj, koji bi joj pri tom padu, inače, naneo fatalni udarac. Berat se na svom daščanom ležaju osećao upravo kao ta stvar koja je izgubila svoju težinu. I policija ga je danas, ili možda pre dva dana, pokupila na Ušću sa iznenađujućom lakoćom. I ljudi koji su ga udarali, mora da su bili zapanjeni kako je lako odleteo u žbunje. I žena koja ga je branila, svakako se našla u čudu videvši koliko je on, zapravo, bio lak plen. Samo je Enohu to moglo da izgleda logično, ali njegova logika je u ćelijama poput ove bila u prirodnom okruženju. Berat se polako navikavao na odsustvo starih pravila. U ovoj ćeliji trebalo je učiti jezik ispočetka. Kao posle rođenja. Samo što je ovaj dolazak na svet bio suprotan *izlaženju na svetlo dana*. Razmišljao je kako bi ta tvrdnja glasila u suprotnom smeru. Možda kao *upadanje u jezgro noći*, jer ova ćelija je sigurno bila jedno takvo mesto. Ali šta bi vredelo naučiti sve reči ponovo, pitao se Berat, trebalo bi saznati i šta te reči organizuje, povezuje ih i usmerava. Trebalo je pronaći onu tvar koja bi reči u ovom mraku ponovo lepila za stvari i bez koje je ponovni govor bio nemoguć. Međutim, kad god bi pokušao da zamisli tu materiju, slike su mu izmicale. To nije bila ni voda, ni mokraća, ni prašina, ni buđ. Umesto svega toga ponovo bi video Gazibarino lice. Došetao bi mu iz mraka, zastao tobože zbunjen, skinuo svoj karirani šeširić i zavrteo ga na prstu kao ringišpil. U jednom trenutku, tri boje na šeširu bi u vrtlogu počinjale da stvaraju iluziju čitavog spektra. - Ovo je crvena, rekao bi Gazibara u Beratovim mislima. - Je li to tvrdnja ili pitanje? pitao bi ga Berat. - I jedno i drugo. - Da li crveno postoji u mraku? Gazibara bi se nasmejavao otkrivajući svoje nepravilne krupne zube: To je boja krvi. - Otkud znaš da je to boja krvi? insistirao je Berat. - Znam... Video sam toliko puta. - Ih, video... Otkud znaš da je to baš ta boja? - Gazibari je to rekao *onaj slikar*... - Misliš da je on *znao* šta je *crveno*? - Pa, on je tražio boje na savskoj obali... Od šlepa do šlepa. Ali nije tražio samo *crvenu*. - Nego? - Nego *bledu*... - *Bledo* nije boja, opomenuo ga je Berat: To je više neko stanje... - Stanje, baš tako, smejao se



Gazibara: Slikar je hteo da "ulovi" to stanje. - I? - I ulovio je..., zakikotao se Gazibara: Izvlačio je utopljenike iz Save i slikao ih... Gazibara je i sâm video... - Šta si video? - Da se *bledo* pojavi kad iscuri crveno... - *Bledo* je stanje bez boje, primetio je ushićeno Berat: I noć je slično stanje... Možda je to boja noći... Dok su se nizale scene tog zamišljenog dijaloga, Berat je osećao kako daske naglo omekšavaju pod njim. Obrušavanje kapi postojalo je sve glasnije. Što se više borio da ostane budan, sve brže je tonuo u san. Prostor ćelije je počinjao da se širi, pretovrivši se naposljetku u malu zaravan usred šume. U pozadini su se nazirala gola drveta. Berat je stajao na maloj drvenoj platformi i čekao. Zbog studeni više nije osećao prste. Nije znao koliko je proveo na tom mestu, činilo mu se čitavu noć. I kada je već počinjao da gubi snagu, iz dubine se pojavila mala povorka. Pošto mu se približila, Berat je prepoznao Enoha koji je sa kamilavkom na glavi sporo koračao pored dežmekaste neveste u belom. Za njima su se vukle tri žene. Napokon stupiše pred njega, a Enoh podiže ruke i zapeva:

**Enoh** (*iz sveg glasa*): Jutro jeee! Jutro jeee! Kad te nema bolje da se nije ni probudila!

**Tri žene** (*združeno*): Nema mesta na jastuku koje nije ljubila...!

*Nevesta polako podiže glavu i Berat sa zaprepašćenjem prepoznaje Gazibaru u venčanicu. Međutim, to što shvata ne sme da izgovori, jer zna da mu noćna svita ne bi dala za pravo. Zato pokušava da se osmehne ali mu zbog nelagodnosti grč ostaje na licu. Gazibara mu, međutim, namiguje pokazujući buket plastičnog cveća koji nosi.*

**Enoh** (*nastavlja da peva*): Uz tebe bi htela ostaritiii! Crne oči mesto vina pitiii!

**Tri žene** (*združeno*): Željo tvoja! Željo tvoooooja!

**Berat** (*pokušavajući da dođe do glasa*): Ali to nije fer! To nije fer!

**Tri žene** (*združeno*): Željo tvoja! Željo tvoooooja!

**Gazibara** (*gledajući u Berata zaljubljeno, pevuši hrapavim glasom*): ...cvećem našu kuću ispuniti!

*Berat bi da pobegne, ali ga platforma drži kao magnet. Zato gleda u Enoha tražeći pogledom neko objašnjenje.*

**Enoh** (*svečanim glasom*): Kucnuo je čas, prijatelju moj! Jesi l' spreman?

**Berat** (*uznemireno*): Spreman... spreman, ali za šta?

**Tri žene** (*sasvim tiho*): Željo tvoja... Željo tvoooooja...

**Enoh**: Pa za ono što si čekao ceo život. Da pred oltarom konačno kažeš "da"!

*Berat bi da kaže kako nije spreman, ali zbog nečega oseća da to ne bi bilo pristojno u ovom trenutku. Stoga misli "ne", ali klima glavom u znak odobravanja. Gazibara pokušava da se izvuče iz Enohove ruke i pristupi Beratu, ali ga ovaj vraća nazad.*

**Enoh** (*tiho i u stranu. Gazibari.*): Čekaj! Duga je noć... Ja sam rekao "jutro" samo zbog pesme... (Okreće se ka Beratu.) Mlada je nestrpljiva... Vidiš i sam... Nego da predemo na stvar...

**Berat**: Koju stvar?

**Enoh**: Kako koju? Pa na našu... (Pokazuje na Gazibaru koji se prenemaže.) Pogledaj je... Ja se ne bih femkao kao ti. Ili ti to sebi dižeš cenu? Ali ni naša mlada nije za potcenjivanje. (Namiguje mu.) Nevina je... Evo, neka žene kažu...

**Tri žene** (*pevaju tiho, njišući se*): Izvini, dušo, izvini, za moju tugu ne brini...

**Enoh** (*ljutito*): Šta to bulaznite vas tri?

**Berat**: Eto, vidiš! Hteo si da mi je uvališ! Da napraviš budalu od mene!

**Enoh** (*popravljaajući kamilavku*): To su budalaštine. Lično sam se uverio... Virgo intacta, eto šta je! Pokazaćeš mi čaršav ujutru. Ako ne bude krvi, tu me seci. (Pokazuje svoj vrat.)

**Berat** (*počinje da duva u šake*): Ma, nemam ja šta tu da proveravam... (Gleda u žene koje se i dalje njišu kao opijene.) One su iskusnije od nas dvojice...

**Enoh:** Kako misliš to "od nas dvojice"? Govori samo u svoje ime!

**Berat:** Lepo... Tu je neka greška napravljena...

*Berat pokušava da ne gleda u Gazibaru koji jednom rukom otvara dekolte odakle izviru duge crne malje. Iako mu je odvratno, Berata podilazi talas žudnje koji rezultira bolnom erekcijom. On rukama pokušava da je sakrije.*

**Enoh:** Kakva greška, prijatelju? Kakvi bakračići... Mlada je punokrvna i spremna za tebe. Koliko je samo čekala na ovo. Ako je ti ne uzmeš noćas, ne garantujem za sutra...

**Berat** (*vidno uznemiren*): Šta hoćeš da kažeš?

**Enoh:** Jednom sam bio pred ženidbom, znaš. I femkao sam se kao ti. I dođem ja pred oltar, pa se vratim. I triput tako. I ništa. Nije mi se dalo da kažem to "da", da me streljaš... A da znaš samo kakva je ona bila... K'o ruski voz...

**Berat:** Što baš ruski?

**Enoh** (*oblizujući usne*): Joj, osovine široke... A ruta trans-sibirska... (*Pomalo zamišljeno dok se priseća svoje prošlosti.*) Niko joj ništa nije mog'o... Samo ja...

**Tri žene** (*podbočene i zanjihane u kukovima*): Voz... Pospani voz za Skoplje - Mala Krsna - Čuprijaaa...

**Gazibara** (*podstaknut pesmom*): Marka s likom Lenjinaaa...

**Berat** (*Enohu, radoznalo*): I šta bi s njom?

**Enoh:** Ubila se... Rekli su mi posle da joj je crna mačka prešla put... Poludela načisto. A ja, pravo da ti kažem, znam da je to samo zbog mene uradila.

**Berat** (*bojažljivo*): Ubila se... ili?

**Enoh:** Ma šta ti tu mene propituješ, je li? Ubila se ne ubila - glavu je izgubila. Eto ti ga sad.

**Berat** (*insistira*): Važno je to, kako da nije... Znači, greška je bila tvoja?

**Enoh:** Moja? (*Povisivši ton.*) Kako moja? Ej, šta to pričaš? Kakva sad, do đavola, greška? Crna mačka joj je prešla put... Tako su mi rekli. Pa to je slučajnost, je li... Nema tu nikakve greške... Uostalom (*gleda u Gazibaru*), nije ni bila nevina... Kao ova tvoja...

**Berat:** Ali žene kažu da...

**Enoh** (*besno*): Žene kažu, pa žene kažu... Ma zaboje me za to što žene kažu... Mi smo ovde, ti si tu... (*Dok golica Gazibarin podbradak ovaj isteže vrat kao pas.*) A ona ne može više da čeka. (*Beratu, podsmešljivo*) Koliko vidim, ni kod tebe ne popušta...

**Tri žene** (*tiho pevaju*): Suviše sam ljuta i nemoj da se smešiš, desiće se zlo, desiće se zlo...

**Enoh** (*zadovoljno*): Je l' vidiš? Vreme ističe... Da počnemo već jednom.

**Berat:** Ali, čekajte malo... Stanite. Pa nisam ja mislio...

**Enoh:** To što si ti nisi mislio nas ne zanima... (*Ka Gazibari.*) A ni nju... I moje vreme ističe. Moram dalje... Imam i jedno krštenje, sledeće noći...

**Berat** (*zbunjeno*): Ali kad je to? Mislim, kad je ta sledeća noć?

**Enoh:** C, c, c, opet vrdaš... Sledeća noć je sledeće noći. (*Okreće se ženama.*) Pa je l' tako? (*Beratu.*) Svi to znaju osim tebe...

**Berat:** Ali ja ne znam tačno. Kad se završava ova i počinje sledeća? Kako to mogu da znam... Mislim, precizno.

**Enoh:** Znaš kako, prva bračna noć je najduža. Ostale su sve kraće i kraće. Na kraju ti ništa ne ostane. Tako kažu... Ma, opusti se i uživaj...

**Berat:** Da uživam, eh... Pa vidi je samo... (*Pokazuje ka Gazibari.*)

**Enoh** (*poluraspevano*): Ova mala nema mane... Malo je teža, al je za zimske noći dušu dala.

*Gazibara se polako odmiče od Enoha i zagnjurivši lice u plastični buket počinje nespretno da igra. U jednom trenutku se saplete, ali ostane na nogama. Onda pruži ruku ka Beratu, ovaj je nevoljno prihvati, pomažući mu da stupi na platformu pored njega.*

**Enoh:** Heh, nije sve u tancanju. Ima nešto i u glancanju. *(Malo zastane i pogleda iskosa.)* Ma, vidite ih samo, ko stvoreni jedno za drugo.

**Tri žene** *(recituju držeći se za ruke):* Želimo da vam bude lepo... da traje dugo... da se radujete jedno drugom... da živite s uvernjem da ste noćas obavili jedan od najvažnijih poslova u životu...

**Berat** *(protestuje):* Ne! Stanite malo! Ja još nisam dao pristanak! Još nisam...

**Enoh** *(udara se po čelu):* Joj, pa ja ti nisam rek'o... Noću se to i ne govori... Sve ide po skraćenom postupku... Razumeš? Mnogo brže... *(Ženama.)* Bi šta bi. Kasno je sad. *(Daje rukom znak za pokret.)* Idemo!

*Dok tri žene počinju da se vrte oko Enoha, Gazibara se pripija uz promrzlog Berata. Noćna svita već odmiče ka šumarku. Njih dvojica ostaju sami na platformi. U momentu kada se okrene ka nevesti, Berat shvati da mu je nešto važno noćas promaklo. Prepirka sa Enohom mu je samo odvrćala pažnju. Škripa dasaka pod nogama ga opominje da se nešto događa sa prostorom. Gazibara ga u tom trenutku uhvati između nogu tako da Beratu klecnuše kolena. Dok platforma sve bučnije tone u zemlju, slika se sužava, pretvarajući mrzlu noć u vlažnu vertikalnu čeliju.*

Berat se trgao iz sna, podigao na laktove i obazreo oko sebe. U mraku se nije čulo ništa osim nekog hrkanja na dnu, ili možda na vrhu čelije. Pažljivo je osluškivao pokušavajući da se seti šta je tačno sanjao. Imao je samo osećaj da je na kraju shvatio nešto važno, ali to najbitnije mu je stalno izmicalo. Rekapitulirajući san, došao je do zaključka da ipak nije rekao "da". Odahnuvši, ponovo je spustio glavu na dasku. Disao je duboko. Osluškivao je rad svog srca. Damaralo je od uzbuđenja koje je ostalo iza sna. Šta se to dogodilo, pitao se Berat. Na dnu tog sna postojalo je nešto žitko i odvratno u šta je konačno potonuo zajedno sa Gazibarom. To mu nije dalo mira. Na trenutak više nije bio siguran da li je tu masu koja ga je progutala naknadno izmislio ili je to zaista "video" u snu. Ne, oni nisu potonuli u zemlju već u to, nešto lepljivo i gadno. Sećao se da je jauknuo dok ga je Gazibara stezao. Čuo je njegovo cerekanje. Bila je to Gazibarina tvar, shvatao je Berat osećajući kako mu hladan znoj probija kroz kožu. Ona je vladala i ovom čelijom. I jezikom u njoj. Zbog nje se osećao kao da je dospao u strani jezik čije reči je samo prepoznavao ali ih nije znao koristiti. Ona je prodirala u sve naprsline. Ispunjavala je rupe, kanale, crvotočene daske, ušne školjke, nosne šupljine i sinuse, usta i spuštala se u digestivni trakt. Ona je vladala i plućima, sa njom je počinjala drugačija artikulacija glasova. Bez odjeka i bez pravila. Berat je grčevito pokušavao da nešto kaže, ali mu se nešto isprečilo u grlu. Kao da je zahvatio rečni mulj. Otvarao je usta i zatvarao ih. Šakama je obujmio svoj vrat. Napregnute žile su mu pulsirale. Pomislio je na čas da se radilo o napadu klaustrofobije, ali je ubrzo shvatio da je kao u onoj Olešinoj knjizi iz detinjstva, ostao da leži u mraku, među rečima koje su otpale od stvari. A ni njegov jezik, ma koliko se trudio, više nije uspevao da ih dovede u vezu.

**(Odlomak iz romana *Pad Kolumbije*)**

# Mirnes Sokolović

## DEMONTIRANJE POETSKO-KRITIČKIH VRHUNACA U BOŠNJAKA

### Moja mala esenciana ili vrijes-tomatija bošnjačke književne kritike No. 2

"Za poetiku (sic!) Sarajlićeve proze (sic!) može se reći da je poetika lijepoga i poetika ljepote (sic!), ljubavi i lijepih, plemenitih osjećanja (sic!), poetika moralne čestitosti i duševnosti (sic!), obrazovanja (sic!) i odnjegovanog i otmjenog ponašanja (sic!)." (Alija Pirić: Književnost visoke etičnosti)<sup>1</sup>

- Šta se može reći za poetiku Sarajlićeve proze?
- Da je poetika lijepoga i poetika ljepote.
  - I šta još?
- Da je poetika ljubavi i lijepih, plemenitih osjećanja.
  - I šta još?
- Da je poetika čestitosti i duševnosti.
  - I na kraju, ali ne manje važno?
- Da je poetika obrazovanja i odnjegovanog i otmjenog ponašanja.
- O, Bože, kakva ljepotonosna, plemenita, čestita, duševna, obrazovana, odnjegovana i nadasve uljudna proza!  
Divno!

Izvesti jedan eksperiment: izlučiti nekoliko poetika i dovesti ih na podijum. Neka se šetaju kao kandidatkinje na izboru za miss. Ocjenjivati njihovu ljepotu! Ocjenjivati njihovu plemenitost! Ocjenjivati njihovu čestitost! Ocjenjivati njihovu duševnost! Ocjenjivati njihovo obrazovanje! I nadasve, ocjenjivati odnjegovanost i otmjenost njihova ponašanja! Na kraju, svečano proglasiti miss poetika. Sad-zasad, favoritkinja je poetika Sarajlićeve proze.

<sup>1</sup> "PIRIĆ Alija, prof. Filozofskog fakulteta u Tuzli. ROĐ: 5.11. 1949. u Crnićima, Stolac. ROD: Halil i Hatidža. Oženjen. DJECA: sin i kći. OBR.: Filozofski fakultet, magisterij, doktorat. KARIJ.: prof. u Stolačkoj gimnaziji (1977-1985), prof. Pedagoške akademije u Mostaru, prof. na Odsjeku za jezike Univerziteta u Mostaru. Djela: oko 80 naučnih i stručnih radova. HOBI: planinarstvo i ribolov." (Izvor: *Ko je ko u Bošnjaka* / glavni i odgovorni urednik Atif Purivatra, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2000.)

Edin Salčinović

## DAMAR VOJNIH BUBNJEVA

### ili o ratu i miru Hadžije Ročka

#### Vojevanje

Ima vremena kad kušnja ne dođe od Boga, već od čovjeka, kad insan na jedan tas vage spusti blaga dunjalučka, a na drugi metne džan, pa kad džan prevagne kucne čas da se dignu na oružje i da se bori za rod i dom. Kad u doboš udari ritam ratnih koračnica, nebesa zastru krvavi alaj-bajraci i mrtvi uđu u žive, potonu brbljivci, galamdžije i kukavice, a na struji plemenitog zanosa izrone gazije, astralni ratnici i udarne bojne. Ljudi se tada razbistre i lahko se rastabiri ko je karakter, din i obraz, a ko repa bez korijena i kurvin sin. Jedan od tih gazija je i neustrašivi Hadžija Ročko, bojovnik što je prevalio sijaset bojni, izvojevao pobjeda koliko je u kosi dlaka, a zaradio jakija da ni pedalj kože ne ostane čist.

U julu mjesecu godine 1737. po latinskom računu, telali kroz kasabe pronesošne crne habere. Golem namet odnekud se spusti na Bosnu, slovo zle kobi upisa se u ljudske sudbine, i ljudske duše oprži vatra fatalnog šejtanskog dodira. Kao mora na Bosnu pade vijest da pod Ozijom 14. jula 1737. izgibe bosanska regimenta, što obodri i osnaži kaura, pa Karlo VI još isti dan Porti objavi rat, ne bi li se omastio o Carstvo Osmansko i na naš krvav račun proširio granice zemlje čafirske. Još prije te objave u Pakracu česarski generali okupiše golemu bojnu silu: četrdeset jedan konjički eskadron u kojim je jahalo četiri hiljade tristo četrdeset pet vatrenih konjanika, brojne artiljerijske baterije što su se pod čeličnom disciplinom mehanički truckale kaljavim putovima, a pješadija se u maršu protezala na pola dana, sve ukupno šesnaest hiljada dvjesto četrdeset sedam vojnika. Pod šejtanskim blagoslovom ujaha kaurka vojna u Bosnu još 10. jula, pa se preko Bosanke Gradiške uputi Banja Luci gdje neokrznuta stiže 24. jula i započe opsadu zidina. O tugo nebeska. Bez savjetovanja sa Portom urediše bosanski prvaci opću mobilizaciju, pa se na Travničkom polju počese okupljati

čete iz svih kadiluka. Tu se vojsci priključi i jedan buljuk iz sela Božjeg ugodnika čestitog Hadžije Ročka predvođen čvrstom Hadžijinom desnicom. Sa Božjom milošću uputi se deset hiljada vojnika pod Banju Luku, a smrtonosni randevouz s Habzburzima odigra se 04. augusta.

Kad ugleda austrijsku vojsku blagoglagoljivi buljugbaša Hadžija Ročko zapovijedi juriš, triput poviknu "Tekbir", triput mu borci uzvratije "Allahu ekber", pa se poput furija ostrviše na kaure udarajući frontalno. Pet puta su kauri uzmicali, pet puta je udarao buljuk Hadžije Ročka. Dana 13. augusta trag se kauru zametnu.

#### Zulum

Značaj boja pod Banja Lukom pravilno je vrednovala bošnjačka nauka. Aksiomu da kao takva, Banjalučka bitka predstavlja jednu od prvih stranica bosanskomuslimanske samosvijesti utvrdio je prof. dr. Enes Pelidija, dok je prof. dr. Mustafa Imamović našao da se slobodno može reći, s obzirom na vojno-politički značaj ove pobjede i njezinu kasniju ulogu u usmenoj i pisanoj tradiciji bosanskih muslimana, da su oni bitkom pod Banjom Lukom definitivno postali nacijom.

Ali, ni sva mudrost nauke nekad nije dovoljna da zemlja izađe nazelenu granu. Velika je bašta Božja, svakakvog korova iznikne, a zulum kad udari bira sjerotu i otkida joj gorke zalogaje. Kad onomad korumpirani i beskrupulozni paša Bosanskog ejaleta zajedno s kriminaliziranim haznadarom i mafijaškim klanom na vlasti isprazni ejaletsku haznu i dovede ejalet do finansijskog sloma i ruba bankrota, telali po kasabama raznesošne ferman da na snagu stupa zakon o uvođenju cenzusa na boračka primanja. Taj svekosmički zulum toliko uzdrma socijalno ugroženu boračku populaciju da blagoglagoljivi Hadžija Ročko popizdi i prouzroči nekoliko zemljotresa na dunjaluku. Kucnuo je čas za proteste. Diže se veličanstveni Hadžija Ročko, okupi nevoljne vojne, održa filipik o duhu bosanskome, pravdi, časti, krvi i tlu, pa svi podoše na proteste. Plamen nezadovoljstva lahko se raspiri u insanu, preraste u srdžbu, uzme maha, pa sukne u nebesa kadar da proguta svjetove. Stihija bune dovede nevoljne vojne pred zgrade ejaletskih institucija u Travniku; samo, niko od dostojnika i ejaletskih gospodara njih ne dočeka. Razlegli se koljenovići, Carstvo golemo, trag im se uhvatit ne može. Kad to Hadžija Ročko anlajisa, izdade naredbu za udar i rušenje institucija, ali ni institucije nisu nezaštićene, brane ih sejmeni i čauši. Probiše nevoljne vojne kapiju, stisnuše sejmene i čauše, već domakli da vrata na kuli, kad iznutra

na njih udariše bešlije i delije. E u kurac! Hadžija Ročko naredi strateško povlačenje. Po naređenju nevoljne vojne se povukoše, pregrupisaše se u frontalnu formaciju i stadoše na crtu. Tako raspoređeni zahtijevali su svoja prava sve dok im nije dojadilo, pa se mirno razidoše. Na stratištu je ostao samo tužni Hadžija Ročko, unesrećen raspletom, i u nedoumici je *il' sve dobro kad se dobro svrši il' nije sve dobro kad se dobro svrši*. Tada kroz rupu u vremenu izađe detektiv nemogućeg Martin Misterija i koristeći visoko sofisticiranu tehničku opremu pobrine se da nedoumica Hadžije Ročka bude osvjedočena.

## Mnemogram

Oti dan izrana sa sabaha zaputim se u Travnik na proteste. Još su išli Hadžija Fišek, Hadžija Kulak i Hadžija Pipica. Hadžija Kulak je nosio transparent s parolom BORCI PRVE BRDSKE MAJKE TUR-SKE. Dok smo išli pjevali smo *Put putuje Latifaga*. Kad je bilo negdje oko pone stigismo na zbornu mjesto. Kad smo stigli Hadžija Fišek mi rekne: *Što nas ima, mašala*. Ondar ja priuzmem riječ i održim trebinu. Hadžija Fišek i Hadžija Pipica me digoše na ramena, a Hadžija Kulak podviknu: *Čuj i počuj narode*. Ondar ja rekнем: *Braćo borci, lahko je vidit da vako naprijed ne mere, a nazad se nema kud*.

*Paša veli da je u zemlji financijska kriza i da se moraju rezat financijske mjere, al ni njegovo maslo nije za ramazana. Da je financijska kriza to i mi vidimo, al je prililo čašu da se reže sam priko naših leđa. Će si bio, niđe; šta si radio, niša; a bili smo i radili smo braćo borci. A svako njihovo fala je belaj sam veći neg što je bio. Al nešta ću vam kazat braćo borci, i s tjem ću da poentiram; negd-je mora probit braćo borci, negd-je mora probit i popustit. Mi se moramo borit za svoja prava. A što se tiče Bosne, ona će preživit. Nju ko hastu tresu vatre i biju promahe. Al prije će od nje ruke dignut jikmaci neg što ona digne i otegne svoje noge. Bosna će preživit, ondar ustat i svojim nogama otić u život i bolju budućnost. Ona to hoće, i za nju je to farz. A čuda su moguća. U to smo se uvjerili i trideset sedme koju neki i sad dozivlju. Mi braćo borci, danas kao i ondar moramo bit složni i istupit zajednički. Zato, sad pođite za mnom mirno i dostojanstveno po svoja prava.*

Ondar smo sišli do pašina Konaka i počeli potraživat svoja prava. Digli smo transparente, vikali parole, i pjevali *Jedna si jedina*. Iza kapije oko Konaka su stajali sejmeni i čauši. Među njima je isto bilo boraca samo su metnuli kacige na glave da hin se ne mere pripoznat. Hadžija Pipica je izvisio alaj-bajrak našeg buljuka, a Hadžija Fišek započeo parolu *Mi smo duša ove države!*, što smo svi prifatili. Još je Hadžija Kulak viko: *Paša bez morala, etike i časti!* Ali, ondar sam ja ukapiro da sve to nas neko zajebava i da je Konak prazan ko hambar. E tu je malo rijet da sam popizdio i plano. Sazovem jarane da pošjetujemo šta da se radi. Ja sam pridložio da se udari na Konak, jerbo su to sve domaći četnici i red je da hin se ukloni, što svi združno prifatije. Ondar smo zapjevali *Bosnom behar probeharao* i udarili na kapiju.

Prvi je udario pustahija Hadžija Kulak, probio se kroz kapiju i pobio s čaušima. U tom smo i mi ostali navalili i čauši i sejmeni nisu imali šanse. Morali su da se povlače. *Dole dušmanska vlada!*, dero se Hadžija Kulak; *Smrt domaćim četnicima!*, galamio je Hadžija Pipica; *Bando idi u rezervne dovine svoje!*, viko je Hadžija Fišek. Već smo bili došli do Konaka i prvi naši su počeli ulazit unutra. Ali, ondar nas je snašlo ono čemu se nijesmo nadali. Unutra su nas spremni čekali bešlije i delije.

Tu sam ti ja pomislio: *E u kurac*, i naredio strateško povlačenje. Ondar smo se mi povuki i stali na crtu. Ondar je Hadžija Fišek poviko: *Vidiš šta ti je ova država, krv si za nju dao, a ona na te šalje zvijeri naoružane. Crknite kere četničke*. Za njim je prifatilo Hadžija Pipica: *Džigerice sam u ratu iskrvario, a sad mi država odbija bubrege. Doli domaći četnici*. Na njega se nadovezo Hadžija Kulak: *Buljuk sam u ratu spasio, a šta sam dobio od države, sta? Kurac sam dobio, eto to. Umrite svinje izdajničke*. Sam, tada sam ja ukapiro da nam se narod razilazi. Za sahat smo ostali sam nas četverica. E tu ti ja nisam mogo da skapiram Će nestadoše svi oni ljudi. I je I sve dobro kad se dobro svrši il' nije sve dobro kad se dobro svrši? Tu me Hadžija Kulak prigrlji i reče: *Jebajiga*. Al, mene nešto u duši pritislo, gledam pohlupani pendžeri na konaku, razvaljena kapija, zid srušen, stražarnice dogorijevaju, vjetar nosi sijeno, sunce zalazi, pa zagrlim jarane i potiho potegnem: *Ne bi sjala ovako jako...*

**Almir Kljuno**

## **SRPSKA U MOME SRCU**

*Vođin prijedlog za novu himnu*

balkan devedesete  
kad je srbin reko ne  
balkan devedesete  
držali smo kalaše  
učitelji  
pjesnici  
nebobranilište svi mi

balkan devedesete  
uzavrele haubice  
unproforci ne šalju  
tenkove na četnike

nisu se usudili  
pobijedili smo srbi mi  
srpska u mome srcu  
u mome srcu plavšićka  
srpska nije nikad  
nije nikad dala abdića  
svaki dan bože pravde  
zvoni na mojim crkvama  
haški žohar  
nož i žice  
foča žepa zvonik  
logor u pol cijene  
tata slobodan i ja

balkan devedesete  
redovi za linije  
nezavisni islamisti  
parlamenti zablude

nisu se usudili  
pobijedili smo srbi mi  
srpska u mome srcu  
u mome srcu plavšićka  
srpska nije nikad  
nije nikad dala zločinca  
svaki dan bože pravde  
zvoni na mojim crkvama  
haški žohar  
nož i žice  
foča žepa zvonik  
logor u pol cijene  
tata slobodan i ja

balkan devedesete  
uzavrele haubice  
dva put se ne šalju  
turčini na četnike  
balije na nas

**Edin Salčinović**

## **BOŽE PRAVDE**

*(pojanje Milorada Dodikau vo vječnu slavu  
jermenske otadžbine)*

Bože pravde, ti što spase  
od propasti dosad nas,  
čuj i odsad naše glase  
i od sad nam budi spas.

Moćnom rukom vodi, brani  
Jermenije moje svod,  
Bože spasi, Bože hrani,  
Jermeniju i njen rod!

Hajastansku braću dragu  
uputi na slavan rad,  
sloga biće poraz vragu  
a najjači Haikov grad.

Na jermenskoj blista grani  
bratske sloge zlatan plod,  
Bože spasi, Bože hrani  
Jermeniju i njen rod!

Na jermensko vedro čelo  
nek ne padne gneva grom  
Blagoslovi Jermeniju  
polje, njivu, grad i dom!

Kad nastupe borbe dani  
k' pobedi mu vodi hod  
Bože pucaj, Bože brani  
Jermeniju i njen rod!

Iz mračnoga sinu groba  
drevne slave Haikov sjaj  
Jermeniji novo doba,  
Novu sreću, Bože daj!

Jermenija srpska brani  
pet vekovne borbe plod  
I Ti Bože pucaj, brani  
moli ti se srpski rod!

# HOMESIC!

## JERMEIJA

*(Utopija Milorada Dodika,  
humanista i muža Gospodnjega)*

Jermenija - zemlja mog sna  
Jermenija - zemlja obećana  
Jermenija - zemlja moćna  
Jermenija - kob istočna

Ja sanjam često jedno mjesto  
Jermeniju koju voskreslu u snu  
Vrh Atonske gore s pogledom na more  
A dole u dolini manastiri fini

Svi Nemanjići, s njima Obilići  
Car Lazar i Milica mole po cijeli dan

Sveci su tamo pametni i zdravi  
Penju se na stupove, skakuću po travi  
Amvoni su prepuni cvijeća i ozona  
Pravila sinoda su poznata svima

Vikendom se anđeli spuštaju na zemlju  
Vikendom se muževi vznose ka nebu

Sveci su tamo rumeni i plavi  
Ko Božji mravi mole dan i noć  
U ćeliji tihuju čekajući mene  
I sanjaju da ću im uskoro doć

Dolazim, dolazim, dolazim...

Jermenija - zemlja mog sna  
Jermneija - zemlja obećana  
Jermenija - zemlja moćna  
Jermenija - kob istočna

Srce me vuće ka mjestu tom  
Mjestu što ga nosim u srcu svom  
Srce me vuće ka mjestu tom  
Mjestu što ga nosim u srcu svom

## HIMNA REPUBLIKE SRPSKE

*(tekst po Miloradu Dodiku,  
utemeljitelju srpskog Hayastana)*

Mer Hayrenik, azat ankakh,  
Vor aprel eh dareh dar  
Yur vortikeh ard kanchoom eh  
Azat, srpski Hayastan.  
(ponavljanje poslednja dva stiha)

Aha yeghbair kez mi drosh,  
Vor im dzerkov gortzetsi  
Gishernereh yes koon chegha,  
Artasrpski Hayastan.  
(ponavljanje poslednja dva stiha)

Nayir nran yerek gooynov,  
Nvirakan mer nshan,  
Togh poghoghgi tshnamoo dem,  
Togh misht srpski Hayastan.  
(ponavljanje poslednja dva stiha)

Amenayn tegh maheh mi eh  
Mard mee ankam pit merni,  
Baytz yerani vor yur azgi  
Azatootyan srpski Hayastan.  
(ponavljanje poslednja dva stiha)  
(ponavnjanje prve strofe)

## M. Sokolović i E. Salčinović

### U LONDONU, NA ZINDANU

*(sevdah iz prosvjete i pravosuđa)*

U Londonu, na zindanu,  
nevin dekan leži.  
Duša mu je u behutu,  
svojoj Bosni teži.  
Prosvjeta je njemu sveta,  
dok poslanik s parlamenta,  
kliče na sav glas:  
A-laj, pare daj, profu spašavaj.  
Kad je tako vjerni evlad donio selamet,  
u palači princa Čarlsa zasijo merhamet,  
iz oka mu suza kanu,  
obendijan ne omanu,  
stari kadija:  
A-laj, pare daj, profu ispuštaj.  
Kad je čula domovina za tu hair vijest,  
Da je dekan obendijo u Londonu svijet,  
Iz oka joj suza kanu,  
Pa u sevdah cijela panu,  
Bosna prkosna:  
A-laj, pare daj, profu dočekaj!

# HOMESIC!



## Kenan Efendić

### EVO ZORE, EVO DANA

Evo zore, evo dana  
Evo Tunje i Sidrana

Tunjo zove, Sidran viče  
Evo i nas, temeljniče

Podno gore Trebevića  
Na begluku Radončića

Skupila se plemenska svita  
Na vrh tornja kurčevita

Svita kliče, svita misli  
Dok se Radon ne domisli

Braćo moja, vi Bošnjani  
Savez neka Bosnu brani

Fatmir piše, Džemo sriče  
Nema više multi-priče

Kauri se osilili  
Na vilajet okomili

Nema više cile-mile  
Može samo Dodik Mile

Evo zore, i dana  
Evo Muste Poglavara

Musto braći selam nazva  
Sam' se Suljo ne odazva

Suljo brate, Musto viče  
Ti evropski izdajniče

I tebe su prevarili  
Pomirenje podvalili

Suljo usta, za njim klika  
Ode pola sabornika

Braća kliču, svi u glas  
Ti s njima protiv nas

Sad je Radon riječ uzeo  
Svečano je zakliktao

Poglavaru, diko naša  
Svjetla čela, naš si paša

Rado ću ti hizmetiti  
I sve žbire prokazati

Fahro, sine, veli Paša  
Turska nije mati naša

Sa Srblijima pakte prave  
U Evropu nek' otprave

Fatmir piše, Džemo sriče  
Nema više euro-priče

Evo zore, evo dana  
Evo silnih Šeherljana

Musto misli, Radon pjeva  
Sada neka sablja s'jeva

Nek' se naši tornji grade  
Nek' Bošnjani gladni rade

Nek' se naše škole dižu  
A magistri nek se nižu

Jedan jezik da se uči  
Rječnik neka djecu muči

Djeca su nam pravo blago  
U njih Musto je ulag'o

Sa Arzijom Plemenitom  
Zadojio merhametom

Evo zore, evo dana  
Evo jačih nam Bošnjana

Braćo moja, vi Bošnjani  
Savezom se Bosna brani.

HOMESIG!

Mirnes Sokolović

# Meša Selimović za početnike

## Ahmed Nurudin je književni vlah

HOMESIGI

### Intervju s akademikom Nedžadom Ibrišimovićem

Akademike Ibrišimović, na samom početku željeli bismo Vas zamoliti da nam ukratko saopštite svoje mišljenje o Selimovićevom *Dervišu i smrti*?

Roman *Derviš i smrt* Meše (Mehmeda) Selimovića je, po općem uvjerenju, najbolji roman bošnjačke književnosti. To je složena i lijepa književna tvorba građena kontrapunktnom rečenicom i kontrapunktom likova. Doživjela je veliku slavu i priznanja i naišla na veliki odziv kritičara i čitalaca.

Da, doista je nesujetno s Vaše strane, s pozicije drugog po redu romansijera u Bošnjaka, izraziti to oduševljenje Selimovićevim romanom, još jednom mu odati počast, tom konstatacijom o najboljem romanu u bošnjačkoj književnosti...

Ali glavna ličnost knjige, derviš Ahmed Nurudin, nije derviš, a najčešće nije ni musliman.

Molim?

Kada se knjiga 1966. godine pojavila, muslimanima je značila mnogo, jer je u komunističkom miljeu spominjala islam, muslimane, Kur'an, dervišku tekiju, iako su i muslimani i Kur'an i derviška tekija bili i ostali samo spoljni okvir knjige, njeno vanjsko ruho, a ne njena suština.

Uh, na pragu smo, izgleda, teze koja će definitivno *Derviš i smrt* diskreditirati. Izbaciti ga iz kanona bošnjačke književnosti. Znači, to je jasan dokaz da Ahmed Nurudin nije musliman? Kako se sve kod Selimovića otkriva to književno nemuslimanstvo u strukturi romana?

Roman "Derviš i smrt" je opečaćen bezvjerjem. Smisao Kur'ana nije dopro do autorove svijesti. Autor romana "Derviš i smrt" Kur'an uvijek citira kao puko literarno štivo što je sasvim blizu blasfemiji.

Doista čudno, da li je Ahmed Nurudin ikada bio musliman?

Na samome početku romana stoji: "...jer svjetlo vjere to je oholost koju nisam ni osjećao a sad je se pomalo stidim." Tako što nikad ne može ni reći ni pomisliti musliman, a kamoli derviš, i to još šejh, bez obzira na sve moguće psihološke varijante gubitka vjere. On to može izreći samo ako nikada nije bio musliman. A ako Ahmed Nurudin nikada nije ni bio musliman, kako je postao derviš i to još šejh mevlvijskog reda?

Da, zanimljivo pitanje, otkud onda on uopšte među dervišima? Možda je tu bilo i nepotizma. Možda je u pitanju neka zavjera. Jamačno je da je među dervišima djelovao poput kukavičjeg jajeta!

Već na strani 12. lik derviša Ahmeda Nurudina poprima odlike kakva popa, ili svećenika: "Kuću, nekadašnji harem predaka, poklonio je redu bogati Alijaga Džanić... Molitvama i tamjanom sprali smo grijeh sa te kuće." Da se molitvom i tamjanom spira grijeh sa zidova kuće u kojoj su bile zakonite žene nekog Džankića, to je misao primjerena čovjeku prožetom kršćanstvom, a nikako misao jednog derviša.

Mogli bismo reći: Ahmede Nurudine, govorite kao kakav pop, ili svećenik! Valjalo bi ga poslati na neko prevaspitanje, možda na dopunsku mektebsku nastavu. Nevjerovatno je u kolikoj se mjeri prožeo kršćanstvom. Je li imate još argumenata u tom smislu?

Na strani 76. romana stoji: "Zar je put koji sam izabrao toliko ništavan za moga oca da me radi toga živa sahranio?... Čak ni žalosti nije bilo u njemu što me izgubio, toliko je taj gubitak davno i konačno prežaljen." To baba za svoga sina, koji je krenuo pravim putem (siratul mustekim), neće nikada ni pomisliti, niti to može biti. Samo u slučaju da je Ahmed Nurudin postao monah, ili razbojnik, otac bi ga mogao tako prežaliti. To uopće nije odnos muslimana oca i muslimana sina.

Naravno, upravo ste, takva babinja osuda, osuda muslimana oca, bila bi primjerena i shvatljiva jedino da je Ahmed Nurudin postao monah. Ili razbojnik. Monah ili razbojnik. Svejedno. No, nas interesuje, koji su mu još grijesi, baš ste ih hodžinski pronicljivo sve zapazili, gotovo da čovjek dobije želju da Ahmeda Nurudina pošalje lično pred Vas, ne bi li izučio, ne biste li ga spasili zablude.

Na strani 92. stoji: "Spas i mir Ibrahimu. Spas i mir Musau i Harunu, Spas i mir Ilijasu. Spas i mir Ishaku. Spas i mir nesrećnom Ahmedu Nurudinu." Nema tog muslimana koji u ovom nabravanju Božijih poslanika, ne bi svoje nabravanje završio imenom Božijeg poslanika Muhammeda s.a.v.s. Zašto to Ahmed Nurudin Meše Selimovića ne čini?

Ne znam, stvarno nisam siguran, možda zato što je prožet kršćanstvom, što je uletio preko štele u derviše, što nikada nije bio musliman, što mu to nije u tom trenutku na um palo...Stvarno ne znam...

Samo zato što je Ahmed Nurudin književni vlah.

Molim?

Samo zato što je Ahmed Nurudin književni vlah.

E, toga se nisam mogao dosjetiti. Možda bi se čak i neki vlah dosjetio to nabravanje završiti na pravi način. A Ahmed Nurudin, čini se, da mu to ni na kraj pameti nije bilo. Jamačno je to književno vlasništvo neka nova, nadasve jaka romaneskna koncepcija koja piruje strukturom: bilo bi doista zanimljivo ispitati koliko je književnih vlahu u književnosti uopće. Takvo prisustvo u strukturi zasigurno dekonstruira sam roman, otvarajući pukotinu u najjačim pozicijama teksta?

Knjiga se pogrešno zove "Derviš i smrt", trebalo bi možda da se zove "Pop i smrt" ili "Svećenik i smrt", ili "Ateista i smrt", ili "Komunista i smrt", ili nekako drugačije, a nikako "Derviš i smrt".

Možda se trebala zvati "Vlah i smrt".

I tako, u tom smislu ispisuje riječi koje mogu naumpasti samo ateisti, a nikako muslimanu, jer će u psihološkoj prilici koju pisac opisuje, musliman uvijek potražiti Allahovu pomoć, što Selimovićevom dervišu, i to šejhu, izgleda nije ni na kraj pameti.

Da, znači, Ahmed Nurudin ispisuje riječi koje pristaju vlahu ili ateisti, svejedno - ali dervišu nikako. Doista bi ga trebalo ponovno u mekteb na dopunsku nastavu! No, problem je što, po općem uvjerenju, Ahmed Nurudin svejednako važi za derviša. Čak i za šejha, k vragu!

## KULTURA I TRADICIJA

Stotinu godina od rođenja Meše Selimovića

# "Derviš i smrt" nije muslimanska knjiga Ahmed Nurudin je književni vlah

Piše: Akademik Nedžad Ibrišimović

Knjiga se pogrešno zove "Derviš i smrt", trebalo bi možda da se zove "Pop i smrt" ili "Svećenik i smrt", ili "Ateista i smrt", ili "Komunista i smrt", ili nekako drugačije, a nikako "Derviš i smrt"!

**M**usliman vjerovatno potiče od muslim uz dodatak perzijskog pridjevskog nastavka -an. U arapskoj književnosti, riječ Muslim oduvijek je označavala pristašu islama. (Nerkez Smailagić, Leksikon islama, Svjetlost, 1990.)

Roman "Derviš i smrt" Meše (Mehmeda) Selimovića (1910-1982) je, po općem uvjerenju, najbolji roman bošnjačke književnosti. To je složena i lijepa književna

na sve moguće psihološke varijante gubitka vjere. On to može izreći samo ako nikada nije ni bio musliman. A ako Ahmed Nurudin nikada nije ni bio musliman, kako je postao derviš i to još šejh tekije mevlevijskog reda? On, prije svega, ne može prevariti sebe, a kada bi se i moglo postati derviš kakvom prevarom (pa makar i nesvjesnom), objektivno ne postoji nikakav razlog da neko prevarom postane derviš, a u samome romanu takav razlog ne postoji, takođe, nikako.

Već na strani 12. lik derviša Ahmeda

ni pomisliti, ni izgovoriti, akamoli derviš i to još šejh!

M. Selimović na strani 40. svoga romana kaže: "Osjećao sam potrebu da uzmem knjigu, Kur'an, ili neku drugu o moralu, o velikim ljudima, o svetim danima, umirila bi me muzika poznatih rečenica kojima vjerujem, o kojima čak ne mislim..." Pisac u ovom pasusu, učenje, recimo, Kur'ana, uzima kao litaniju, kao mrmorenje, kao uspavlivanje, kao umrtvljivanje. A baš je obratno, musliman svoju svijest o vjeri uvijek iznova budi

Pa po čemu je onda Ahmed Nurudin musliman i šejh i po čemu je onda taj roman muslimanski kada pisac, kroz usta svoga junaka Boga ne zaziva, a vjeru (kroz sumnju), prikazuje kao puku ideologiju bez ikakvih ograda i to sasvim u negativnom svjetlu?

**Stvarno ne znam - očigledna je jedino ta podvala: književni vlah, ateista, među dervišima...**

I na kraju knjige derviš zavapi: "Poučite me, mrtvi, kako se može umrijeti bez straha, ili bar bez užasa. Jer, smrt je besmisao, kao i život." Mrtvi ga u tome neće poučiti, tome ga može poučiti samo islam, ali on islam ne zaziva. Na stranu to što muslimanu ni smrt, ni život nisu besmisleni.

Pa naravno, očigledna greška je u pitanju! Zlonamjernici bi u takvom konceptu sumnje vidjeli nekakvu uvjetovanost unutar sižea, dijalogičnost i otvorenost cjelokupne romaneskne strukture, psihološku ili metafizičku dramu lika, ali zasigurno su, budimo iskreni, u pitanju greške koje se mogu vidjeti već golim okom.

Naveo sam ono što je očito golim okom i sve te greške koje sam naveo nisu se piscu omakle, one izviru iz suštine njegovog stava i shvatanja i iz njih proizilaze svi sutinski odnosi i poruke knjige. "Derviš i smrt" nije muslimanska knjiga i ne samo da nije muslimanska, ona je antimuslimanska.

Kako se onda odnositi prema Selimoviću. Da li ga uopšte više priznavati, ili bi ga trebalo odbaciti sasvim, beskompromisno, nakon ove Vaše dekonstrukcije njegova najvažnijeg djela, nakon ponuđenih argumenata i minuciozne interpretacije. Da li mu ima spasa uopšte? Predložite neki obrazac prema kojem bi ga trebalo poimati.

Ali to ne dovodi u pitanje njenu književnu i estetsku vrijednost. Isto kao što književnu vrijednost Andrićeva djela ne umanjuje to što je on ružno pisao o muslimanima.

(Svi odgovori akademika Nedžada Ibrišimovića preuzeti iz teksta: "Derviš i smrt nije muslimanska knjiga, Ahmed Nurudin je književni vlah. U: patriotski magazin Kulin, br. 2, Sarajevo, mart 2010., str. 30.)

# Mirnes Sokolović

## DEMONTIRANJE POETSKO-KRITIČKIH VRHUNACA U BOŠNJAKA

### Moja mala esenciana ili vrijes-tomatija bošnjačke književne kritike No. 3

"Proze Seada Mahmutefendića (sic!) u bosanski književno-čitateljski prostor (sic!) došle su nekako izokola (sic!), preko hrvatske književne produkcije, ali su, ujedno, u njega bahnule (sic!) i sasvim najednom (sic!)." (Hadžem Hajdarević: Užasna moć mašte u prozama Seada Mahmutefendića)<sup>1</sup>

- Kako su došle proze Seada Mahmutefendića u bosanski književno-čitateljski prostor?
- One su došle nekako izokola.
- Molim?
- Došle su nekako izokola.
- Aha. I kako su još došle u bosanski književno-čitateljski prostor?
- One su, znate, izokola, ujedno bahnule, i sasvim najednom.
- Aha.

Izvesti jedan eksperiment: pospremiti cijelu kuću, pogotovo književno-čitateljski prostor, a zatim sjediti sasvim ležerno u dnevnom boravku i pretvarati se da je sve normalno. Osluškivati kako proze nekako izokola dolaze, poslušati kad zvonko zakucaju na vrata, gledati kad sasvim najednom bahnule unutra, pretvarati se iznenađenim, te, na koncu, proze gostoljubivo primiti. Ne biti neprirodan prema prozama.

<sup>1</sup> "HAJDAREVIĆ Hadžem, književnik, glavni urednik izdavačke kuće "Ljiljan". ROĐ. 18. 7. 1956. u Kruševu, Foča. ROD: Agan i Hamida. Oženjen. DJECA: dvije kćerke i sin. OBR: filozofski fakultet, maternji jezik i književnost. KARIJ: glavni i odgovorni urednik "Muslimanskog glasa", kasnije "Ljiljana". DJELA: šest knjiga poezije, među kojima Seobe obala (1981), Žive vode (1990), Pjesme ponornice (1994). ODL./NAGR.: nagrada Trebinjskih večeri poezije (1982), Godišnja nagrada Svjetlosti (1982), nagrada Skender Kulenović (1986). ČL: član Matičnog odbora KZB Preporod, Društva pisaca BIH i PEN-centra BiH..." (Izvor: *Ko je ko u Bošnjaka* / glavni i odgovorni urednik Atif Purivatra, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2000. )

**Edin Salčinović**

*"Oni su napravili toliko zla da nemaju pravo na ono što svaki Božiji stvor ima - pravo na tlo. Oni nemaju pravo na cvijet, na drvo, potok, behar, sunce...Vidio sam jednoga koji je posegnuo da ubere cvijet i cvijet mu se sasuo iz ruku..." "Oni su toliko ruke isprljali da sam vidio kako se njihova djeca rađaju s krvavim zanokticama. I znam: svako njihovo siročće je samo je znak da Allah dž. š. polahko, ali sigurno ujednačava vagu na čijoj jednoj strani piše dobro a na drugoj zlo... Predmeti će im se svetiti. Oni su toliko zla učinili da će doći vrijeme kada nijedan od njih neće imati kuću." (Zilhad Ključanin, Šehid)*

## **X-File no. 3:**

# **Mozaik horora dežurnika Zilhada**

U početku Bog stvori kalem, i stvori čovjeka od ugruška, i pouči čovjeka peru.

Vijekovima jedan Zilhad u bosanskom odijelu nad tefterom provodi dane. Dežura čovjek. Nekad je pisao: *mliko, vrime, svit*; al' mina se u mijenu promijeni i blagi ljudi što glavu oduvijek i dovijeka pod pazuhom nose postadoše alba avis. Zilhad se spusti u gradove i vidje lica otežala od grijeha (jedno lice se otromboljilo do prsa), vidje gradove načičkane ćirilicom kao bodljikavom žicom, i vidje gradove prepune svinjaca, i Zilhad vidje nepregledno carstvo svinja.

Zilhad sve bilježi.

Vidio je Dragojlu kako mužu siječe penis i pokrštava sina.

Vidio je cvijet kako se sasipa iz ruke jednog koji je posegnuo da ga ubere, vidio je drvo kako plače, vidio je potok kako iščezava, vidio je zblahnut behar kako lahori u nebesa.

Zilhad sve bilježi.

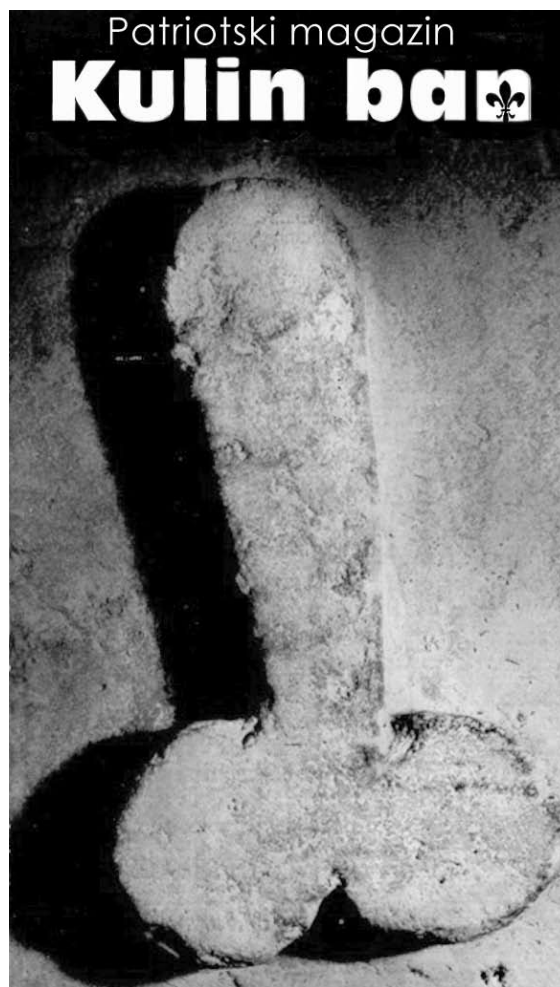
Vidio je njinu djecu kako se rađaju s krvavim zanokticama, i znao je da se to polahko ali sigurno ujednačava vaga na čijoj jednoj strani piše dobro a na drugoj zlo, i znao je da će doći vrijeme kada će im se predmeti svetiti i kada nijedan od njih neće imati kuću.

Onda je Zilhad došao do pećine pred kojom je stajao kazan u koji je kapala krv. A kada krv preli preko kazana iz pećine izadoše Đerzelez i braća Hrnjica, i Zilhad je znao da je došao kraj njegova putešestvija. Niz lica mu skliznuše suze i Zilhad pođe izvoru.

Na izvoru on okonča pismo, i za njim osta glas. A Zilhad ušeta u nebo, jedinu našu zemlju.

!SIGOMANT!JA

# PREPORUČUJEMO!



U prodaji je novo izdanje zbirke erotske narodne poezije Crven ban koju je priredio Vuk Stefanović Karadžić.

Knjiga se prodaje po nevjerovatno povoljnoj cijeni zbog fatalnog propusta na naslovnici: naime neshvatljivom greškom došlo je do svojevrsnog stapanja dvaju naslova – la part du diable – tako da se u vrhu, umjesto regularnog imena autora i naslova (Vuk Stefanović Karadžić, Crven ban), volšebnom simbiozom, pojavio nevjerovatni naslov: patriotski magazin Kulin ban.

Ponajprije zbog povoljne cijene preporučujemo ovu knjigu, nadajući se da ta greška možda i nije tako velika, te da će slučaj ili *dobri duh Euterpe, koji bdije nad rukopisima i štiti ih od svakog zla, udesiti da ova greška, kao rana, sama od sebe zacijeli*, ili da se podudarnost dva naslova otkrije na dubinskim i štaviše: mističnim poljima, aktivno uključujući čitaoca u odgonetanje i stvaranje značenja takve simbioze ili uspostavljanje tajnih veza.

"On, naprosto, insistira na zaoštrenim krajnostima (sic!) ljudskih karaktera (sic!); on svoju rečenicu, kao kerče otvorenih čeljusti (sic!), vodi ispred (sic!) ili iza sebe (sic!) samim rubom (sic!) neke literarizirane pomučene svijesti (sic!)..." (Hadžem Hajdarević. Užasna moć mašte u prozama Seada Mahmutefendića)<sup>1</sup>

- Na čemu on insistira?
- Na zaoštrenim krajnostima ljudskih karaktera.
- Na čemu?
- Na zaoštrenim krajnostima.
- Čega?
- Ljudskih karaktera.
- Aha. A kako on vodi svoju rečenicu?
- Kao kerče.
- Kakvo kerče?
- Otvorenih čeljusti.
- Molim?
- Kao kerče otvorenih čeljusti.
- Iza ili ispred sebe?
- Iza ili ispred sebe, svejedno je.
- Sigurni ste?
- Da.
- A kuda on vodi kerče? Pardon, rečenicu.
- Samim rubom?
- Čega?
- Neke literarizirane pomučene svijesti.
- Aha.

Izvesti eksperiment: odabrali bilo koju rečenicu i voditi je kao kerče. Voditi računa da kerče, pardon rečenica, u toku šetnje, bude otvorenih čeljusti. Šetati samim rubom literarizirane svijesti. Neka svijest kojom koračate obavezno bude literarizirana. Na koncu, da biste se što više približili stilu pisca Mahmutefendića, voditi rečenicu, to kerče otvorenih čeljusti, čas ispred sebe, čas iza sebe. Naročito se koncentrisati na usavršavanje tehnike vođenja kerčeta otvorenih čeljusti iza sebe!

<sup>1</sup> "HAJDAREVIĆ Hadžem, književnik, glavni urednik izdavačke kuće "Ljiljan". ROĐ. 18. 7. 1956. u Kruševu, Foča. ROD: Agan i Hamida. Oženjen. DJECA: dvije kćerke i sin. OBR: filozofski fakultet, maternji jezik i književnost. KARIJ: glavni i odgovorni urednik "Muslimanskog glasa", kasnije "Ljiljana". DJELA: šest knjiga poezije, među kojima Seobe obala (1981), Žive vode (1990), Pjesme ponornice (1994). ODL./NAGR.: nagrada Trebinskih večeri poezije (1982), Godišnja nagrada Svjetlosti (1982), nagrada Skender Kulenović (1986). ČL: član Matičnog odbora KZB Preporod, Društva pisaca BIH i PEN-centra BiH..." (Izvor: *Ko je ko u Bošnjaka* / glavni i odgovorni urednik Atif Purivatra, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2000.)



Almir Kolar Kijevski

# Tri kadra o pitanju stida

Osvrt na usputni problem pomanjkanja alternative

*"Širite se u maršu! / Otjerajte spletaka zolju! / A vi, govornici lakše!*

*Riječ imate, družo pištolju!*

Dosta nam je života po tragu / što ostaviše Adam i Eva. / Ošinimo istorije ragu! / Lijeva! / Lijeva! / Lijeva! / .... ( Vladimir Majakovski, "Lijevi marš")

Prizor je, u prvom činu predstave ili u prvom kadru filma, dakle, sljedeći:

u konačnom epilogu *Procesa*, po Jozefa K. dolaze dva službenika grotesknog aparata neuhvatljive pravde. Njihova lica se u toj posljednjoj sceni stapaju u jedno, i kao što znamo, cijeli slučaj se okončava rečenicom koja tako pedantno zidanu građevinu u završnici potresa iz temelja: "činilo se kao da je stid u njemu jači od smrti". Posljednji djelić mozaika. Zatamnjenje. Zavjesa. Stid koji Jozefa K. potapa ide u prilog etike koja nije eksplicitno označena ali je zasigurno implicitno utisnuta u svijest anti - junaka, naravno, s druge strane, ovakav "potres" nam svakako ukazuje i na prefinjeno majstorstvo uranjanja u srž sveltremenske problematike same umjetnosti, o sudbinskom odnosu: pojedinac i sistem. Tu, sa strane zamišljene scene, okrenutog leđima, Ahmeda Nurudina u njegovoj posljednjoj noći potapa nezaustavljivi strah od smrti. Možda, poigravajući se sa beskrajnim nizom projiciranih asocijacija možemo u zatamnjenoj pozadini nazrijeti i lice izmučenog Raskolnikov, koji u iscrpnom monologu niže razloge za i protiv omražene matore stanodavke. Ko se čini bliži posjetiocu ovog čina predstave, dok se, na trenutak poluglasno zapita: *šta je to što ih spriječava da prekinu agoniju i napuste začarani krug*. Pitanje principijelnosti bi glasilo: trebamo li zanemariti etičko pitanje u odnosu prema aktuelnom bez obzira na rogoatnost samoga. Kako iznaći pravilan omjer u promišljanju i djelovanju, i zadržati se u granicama objektivnih razloga, razloga uma, kako bi rekao Kant. Možemo li pronaći valjano opravdanje u bilo kojoj mjeri balansirajući s pojmovima "cilj" i "sredstvo"! Tugendhat u *Predavanjima o*

etici navodi da je spor o socijalnoj pravednosti, unutardržavni i globalni, prvenstveno moralni spor. Onaj ko odbacuje apeliranje na neki određeni pojam pravednosti to gotovo nikad ne može ako mu ne suprostavi neki drugi koncept pravednosti. "Odnosi moći su doduše de facto presudni, ali valja primjetiti da im je potrebno moralno ruho." U stvarnosti, ono što većina slobodomislećih autora u svojim osvrtima primjećuje kod dodjele Nobelove nagrade za mir (npr. Kisindžeru ili Obami) je jednostavan i klasičan primjer. S time što je ovakvim i sličnim primjerima zloupotrebe "moralnog ruha" novija povijest više nego krkata. Druga stvar koja je ovdje važna, a na koju Tugendhat ukazuje, a što nam se opet čini da se podrazumijeva u našoj svakodnevnoj analizi aktuelnosti, jeste to da se neki moralni sud normativno može kritizirati samo, ali samo, drugim moralnim sudom, a do tog drugog moralnog suda "eventualno možemo doći samo ako proširimo ili promijenimo okvir socioekonomskih uvjeta".

Prema ovome on izvlači logičan zaključak da je posve pogrešno uvriježeno mišljenje među kritičkim teoretičarima društva da se može normativno kritizirati vlastito društvo samo njegovom (bez obzira koliko vještom i virtuoznom) analizom. Drugim riječima: ako već ukazujemo i trudimo se da ukažemo na korov idući dovoljno daleko da damo sebi za pravo te posegnemo desnom rukom "novog pravednika" i lišimo ga duboke veze sa zemljom, uspjeh je jedino izvjestan ako u drugoj, "lijevoj pravedničkoj ruci" imamo plodonosno sjeme budućeg miomirisnog bilja blagostanja.

"Sjeme" koje će poništiti pustoš koja, izvjesno je, uvijek ostaje poslije eventualnih *uspjeha* ovakvih "revolucionarnih" akcija. Koja je priroda, vrsta, specifikum tog "sjemena u pravednički rukama" - jeste posebna i poprilično zahtjevna tematika. Kao što je način "posezanja i čupanja korova", formulacija koja također zahtijeva strogu definiranost, kao i formulacija čijom realizacijom se u neku ruku može nazrijeti obris konačnog rezultata. Naravno, ali tek nakon ustoličenja svijesti da je navedeni obrazac neophodan i jedini koji može polučiti vrijednim rezultatom. Vrijednim u domenu praktične funkcionalnosti nauma protkanog zdravom logikom uronjenom u istu takvu etiku koju prizivamo na scenu.

Prostim jezikom rečeno: alternativna ponuda mora biti konkretna, lišena proizvoljnosti i nadmene improvizacije. Uspjeh je naizgled moguć, prostom logikom, ali bez etike koja je više od "moralnog ruha", barem povijest svjedoči, ipak je osuđen na sunovrat.

## Kadar drugi

U "Kući Ipatijevih" je poprilično mirna noć, mada napetost podmuklo tinja, jer su vijesti o napredovanju bjelogardejaca stalne. Minula je ponoć 16 na 17 april 1918- te. Jedna od onih noći koja svojom nadobudnom utihlošću treba da porodi reski krik sudbonosnog momenta prekretnice. *Hladna noć pred velike događaje.*

Carska porodica je prema naredbi Jurovskog probuđena u ućtivom ophođenju stražara i zamoljena da pređe u podrumske prostorije gdje se, kako im je rečeno, pred evakuaciju treba obaviti jedno "grupno fotografisanje".

Postoji mnoštvo izvještaja koji interpretiraju, s manje ili više, preciznosti posljednju noć Dinastije Romanovih. Ne postojanje validnog dokumenta i stalno prisustvo konspiracije u svezi tih događaja i dan danas potkrepljuje ono vječito spekulisanje "puka željnog senzacije".

Od teorija zavjere do velike obmane režimskih historičara. Dakle: donesene su stolice za Nikolaja, vidno slabog prestolonasljednika Alekseja i caricu Aleksandru. Tri princeze, porodični ljekar Botkin i troje iz posluge su ostali da stoje na nogama. Podrumska prostorija zaudara na vlagu i slatunjavi miris neprijatnog iščekivanja. Jurukovski zatim ulazi u prostoriju sa tucetom boljševika u dugim, uredno zakopčanim kaputima, te podmuklim glasom čita presudu što su je donijeli mjesni boljševici. Par kratkih i jasnih rečenica; revolucija, narod, izdaja. Kazna: smrt strijeljanjem. Tik nakon posljednje rečenice poteže pištolj i puca u glavu ukočenog Cara Nikolaja. Njegovoj pratnji je to znak da i oni zapucaju u već dogovorene ciljeve. Podrum Ipatijevih se puni barutnim dimom i isprekidanim kricima zatvorenika. Šta je Jurikovski pročitao, u onom simboličkom značenju ponuđene scene. Proglas da *Revolucija* ovim činom može da napravi sljedeći korak u svojoj progresivnoj evoluciji, ne shvativši da je svoj put već okončala iste te večeri u "gostoprimstvu Ipatijevih" (dok su se bajoneti vojnika s mukom probijali kroz rebra užasnutih princeza).

S povijesne distance te večeri je proreknut "krah", daleko prije nego je, mnogo godina poslije u euforiji porušen i posljednji betonski blok sramotne granice kroz ulice Berlina.

*(One koji nisu smjesta poginuli dokrajčili su bajonetama. Trupla su zatim ubacili u kamion te odvezli u napušteni rudnik kraj grada, gdje su ih isjekli na komade, zapalili, polili kiselinom i bacili u rudničko okno. Istog je dana rukovodstvo u Moskvi iz Ekaterinburga dobilo kodiranu poruku:*

*"Obavijestite Sverdlova (bliskog Lenjinova suradnika) da je čitavu obitelj snašla ista sudbina kao i njezinu glavu." Službeno je obitelj poginula u evakuaciji.)*

Nakon niza scena koje su minule u prethodnom sagledavanju vraćamo se onom posljednjem osjećaju Jozefa K. Definiciju stida ili srama što je osobina koja dijeli junaka Procesu od njegovih krvnika, a što nam može biti važnim kod pronicanja u posljednji osjećaj u još uvijek živom tijelu Jozefa K., nalazimo kod G. Taylora koji veli da je **stid (sram) osjećaj gubitka vlastite vrijednosti u očima drugih.**

Tugendhat u svom prepoznatljivom analitičkom pristupu navodi primjer djece koja pohađaju časove sviranja violine. Na svečanosti upriličenoj kao provjera postignutog umijeća, dijete koje ne pokaže umjesnost i nespretno istakne očit nedostatak talenta i vježbe osjetiče posramljenost.

Osjećaj gubitka vlastite vrijednosti u očima drugih ili u sopstvenim očima, kao kod junaka Procesu. Može li se desiti u nedodirljivim akademskim, intelektualnim krugovima da "autoritet" doživi taj osjećaj, da ga manifestuje u svom djelovanju!?

Može li se desiti *samospaljivanje* ili spaljivanje vlastitog opusa zabluda. Preduslov za porođaj alternative i izlaska iz aktuelnog lavirinta beznađa je ta famozna mogućnost *samospaljivanja*, a inicijalna varnica tog plamena je onaj osjećaj iz definicije Taylora.

Treba li *revolucionar* imati na umu i talog jednog takvog promišljanja prije nego li upotpuni arsenal i prihvati unaprijed dogovoreni cilj.

Devijantnost koja vodi u razaranje i destrukciju se pojavljuje onda kada nema tako pojmljenog osjećaja stida, na bez obzira koliko poguban rezultat vlastitog angažmana.

## Koji je položaj umjetnika

Vrativši se u vlastitu potragu za alternativnim putem suočavanja i riješenošću da se isti, ne pronađe, već izgradi, prokopa, te da se na njemu istraje, moramo umetnuti i tu kratku sekvencu "filma". Već navedeni kadrovi su tek minimalistički koncept za neko eventualno ispunjavanje osobne "knjige snimanja", kao neophodnog priručnika koji treba da je uvijek pri ruci. Kao neautorizovano štivo za kontinuirano iščitavanje, zarad sebe.

Ako se upustimo i samo ovlaš sagledamo razmjere komunikacijskog nasilja, primitivizma, riječima ukroćene energije koja treba da postigne

što veći stepen destruktivnosti po sagovornika, pojedinca, zajednicu, uvidjećemo da je uopšteni obrazac promišljanja lišen priručnika s Taylerovom definicijom na koricama.

**Posljednji kadar:** nakon što je obavješten o smrti Patrokla, Ahil u bijesu krši datu riječ o svojoj neutralnosti u krvavom ratu. Novim bijesom poništava prethodni. Kao što Đurić primjećuje u predgovoru Ilijade, kazivanje (a donekle i ishod rata, možemo dodati) se vrti "oko dva Ahilejeva gnjeva". Besmrtni, polubožanski, brzonogi, nepobjedivi - osvajač. Ponovno naoružan i opremljen novim oklopom, sam, nadmenošću silnika, odlazi pred zidine grada tražeći poravnanje u dvoboju sa Hektorom, najvećim trojanskim junakom.

Ono što će Džojns likom Stefana Dedalusa u Ulik-su definisati kao izbor "odanosti unaprijed izgubljenoj stvari" biće i misao najstarijeg Prijamovog sina, neposredno pred izlazak. Neposredno pred

posljednji susret sa neranjivim, bijesnim donosiocem smrti. U nekom vlastitom tumačenju ujedno će definisati i izbor umjetnika, izbor umjetnosti, u aktuelnom trenutku na bojnopolju.

Mjestu gdje ne postoji jasna linija fronta, niti tačan broj bijesnih polubogova. Tek konture raznobojnih frontova sa sve četiri strane opustošene zemlje običnog budnog smrtnika. Formiranje ovog posljednjeg kadra je donekle definisao i Zagajevski u eseju "Mučenici i komedijanti" u kojem, osvrćući se na vječito pitanje šta je to poezija, kaže: "*Poezija je neravnopravna borba između misli za koju ne znaš odakle dolazi i svijeta, tijela, nasilja, rutine, kolektiviteta.*"

*Dvoboj između misli usamljene u svojoj nematerijalnosti i beskrajno bogatog, često brutalnog, a ponekad i trivijalnog svijeta koji ima svoja godišnja doba i historijske epohe.* Shodno ovome, možda pravi, valjani izbor i nije toliko teška stvar.

## ČETIRI ESEJA

### Papirnat

Eto dokle je došlo: porezao sam se na knjigu. Jest da sam jedan od onih na koje knjige, kako se kaže, djeluju, pa i uznemiruju ih; jedan od onih koji vole i notornu fiziku knjige - njuškanje, besciljno listanje stranica, užitak u obliku i dobrom dizajnu; ali da postajem jedan od onih - a ima li uopće takvih - koje knjige ozljeđuju, e to je već ozbiljniji problem. Ustvari, nije ništa strašno, riječ je o komadiću kože na vanjskom zglobu maloga prsta, o mikroozljedici takorekuć. Ali važan je gest: ako je Ödöna von Horvatha ubila grana u vjetrovitom Parizu, tko zna - možda me u nekom zavijutku života čeka neka klimava polica s knjigama ili kroz prozor hitnut svezak medicinske enciklopedije koji će me doslovce doći glave. U redu, ponekad sam i ja bio grub prema njima. Baca sam od sebe knjige u kojima sam vidio nekakvu tvrdoglavost, u stanjima rastresenosti znala je koja završiti i na podu, a jednom sam u gimnaziji - i to je najekstremniji primjer - Hektorovičevim *Ribanjem i ribarskim prigovaranjem* razbio prozor, zbog čega su mi roditelji zabranili izlazak u grad, taj simbolični bijeg od lektire. Dakle, nasilja nad knjigama bilo je zaista malo (podvlačenje ne računam, šarao nikad nisam, palio ne daj bože!), tako da bih eventualnu osvetu smatrao zapravo nepravdom. Uostalom, kada malo bolje razmislim, uvijek govorimo o onome što nam knjige daju, pa uranjamo u njih bezglavo, tražeći nekakav smisao ili tek alibi za bijeg od dosade i prosječnosti, i samo se ponekad, a u zadnje vrijeme sve češće, odižući glavu nad monotonim recima, pitam što mi knjige oduzimaju. Ona ranica na ruci zato svjedoči još nečemu - nakon što smo se kraj njih obogatili duhom i pomoću njih iznijansirali svoju takozvanu dušu, knjige sada računaju i na naše meso. No odavno smo već pristali na sve i naše su pobune tek retorički hirovi, a duše su nam od papira.

### Papuča: utišavanje

Čizma glavu čuva, a papuča? Što čuva zimska papuča? U kući, na sigurnom i toplom, grije stolno, ne čuva ništa. Njezini dosezi su skromni. Putovi utabani. Ona šapuće, ne galami (*slazba šaputavih šlapa*). Ne zna za udarce. Osim kada se podlo iskoristi u kućnim prepirkama (koliko sam puta kao klinac dobio papučom po turu!).

Ona je simbol blagosti, ukućenosti, mekoće, simbol papučara, muškarca sudbinski vezanog za taj predmet, otuđenog od čizme koju mu je dodijelila svekolika povijest. Čizma - jedina obuća prikladna da se njome osvaja svijet. Papuča, po otužnoj logici raspodjele, dok čizma gazi svoju odiseju, ispreda TV-priču, roman u nastavcima, poluglasno. Kućni mačak njezin je prijatelj, premda zapravo treba govoriti o maci - maci papučarici koja kažnjava neurednu djecu. Nasuprot njoj, šepuri se po gradskim ulicama mačak u čizmama, lopov i varalica, razbojnik bez premca. Čizma i papuča, "svjetonazorski separei". Trebalo bi stati na kraj toj vjekovnoj, dosadnoj, mrskoj podjeli, pa izaći napokon u papučama na ulicu, trgove, u parkove. Začas bi nas proglasili luđacima, možda i zatvorili, gluhi spram našeg pokušaja da učinimo svijet prijateljskim mjestom i utišamo malo njegovu silnu galamu. Nema sumnje, ekscentričnu revoluciju u papučama čeka tvrd don, don-glava koji nam para uši svojim bjesomučnim parolama.

### Žabljak

Asja mi reče kako je ostala zapanjena potezom kojega su se dosjetili prodavači na ogromnoj pijaci blizu Tuzle. Umjesto da izvikuju svoje ponude, snimili su glas na kazetofone koje su odvijali do daske tako da je cijeli tržišni prostor odzvanjao poput žabljeg zbona. Tako se, primjerice, na štandu na kojemu je bila rasprodaja pošto-poto, glas iz kazetofona drao: "Sve za jednu marku, sve za jednu marku, sve za jednu marku..." i tako valjda u nedogled, dok ima trake, pa i poslije.

Premda mi se ovaj fenomen isprva učinio tek kao produžetak taktike koja već postoji u šoping-centrima u kojima se razglasom najavljuju rasprodaje na određenim odjelima, ova *žablja tržišnica*, kako ju je Asja nazvala, prizivala je nešto mnogo sumanutije, čime sam bio gotovo oduševljen. Sjetio sam se, naime, Žižekove interpretacije "smijeha iz konzerve", tj. smijeha na *playback* koji se ori u američkim komedijama u scenama koje bi trebale biti smiješne. Potom i drugih sličnih fenomena: kora u antičkoj tragediji koji usmjerava i proživljava emocije gledatelja te narikača koje na sprovodima jauču za pokojnicima umjesto ožalošćenih. Riječ je, kaže Žižek, o "objektiviziranom ličnom iskustvu" koje umjesto nas odrađuje netko drugi, lišavajući nas potrebe da budemo i sami emocionalno angažirani, ali, na koncu konca - i krivi, jer ako je bilo smiješno - smijalo se, a ako je bilo tužno - plakalo se: i vuk sit i ovce na broju. Slovenski filozof iz ovoga izvlači poguban zaključak: upravo su zato nacistički

na redbojci bili ustvari sasvim prosječne osobe jer je sistem mrzio i ubijao umjesto njih. Jasno je sada kamo vodi spomenuti žabljak - zamjenska aktivnost ondje je uvedena i u trgovinu. Dok kazetofon izvikuje njihove ponude, prodavači napokon mogu izaći iz naporne uloge propagandista i nagovarača i uz štand opuštenije piti kavu ili rakiju i mirnije očekivati mušterije, a ne moraju se pritom kajati ni ako prodaju falš-rob. Opasnost ovakvoga poteza po kapitalizam možemo naslutiti tek kada pomislimo na novi položaj u koji ova strategija postavlja kupca. Zamislite trenutak u kojem bi i čin kupnje bio prenesen na neku drugu, zamjensku instancu koja bi pritom preuzela na sebe samu jezgru potrošačkog sistema - žudnju za kupovanjem i trošenjem. Sistem bi tada napokon mogao funkcionirati sam od sebe, a ljudi bi, oslobođeni tereta pustih želja poput kakvih budista bez uvjerenja, mogli napokon odahnuti i živjeti drugačije, pijući onu kavu ili rakiju još polaganije. Naravno, sistem bi tako dosegnuo vrhunac svoje funkcionalnosti i dekadencije te ubrzo kolabirao, otvarajući obzor novoga društva. U ovom tankom procijepu između propadanja jednog i rađanja novog društva (i novih prohtjeva) otvara se prostor istinske ljudske sreće ili ti sanjanog raja na zemlji koji nam ova urnebesna žablja pijaca daje naslutiti.

## Vječnost

“Bojim se vječnosti i onanije”, piše u jednoj pjesmi Slamnig. Uzmimo da se riječi doista odnose na pjesnika i pjesnički posao, pa se upitajmo: zašto baš ta kombinacija kao predmet strahovanja? Onanija, naravno, za književno djelo nije nimalo poželjan atribut, za razliku od svakodnevnog života u kojem joj je zapravo teško naći zamjerku. No kad netko kaže da je nečija poezija masturba-

cija, “obično izdrkavanje” (k tome još i intelektualno), onda je to najdublja uvreda. Izrečena dakako od strane čitatelja, jer on se iz svega toga osjeća isključen, nije mu ostavljeno mjesto, mogućnost pristupanja erotskom činu čitanja poezije. Pjesniku je takva osuda zazorna, jer nije namjeravao masturbirati javno, pa se osjeća razočaranim: ljudi su ga naprosto krivo pročitali.

Za razliku od onanije, vječnost je, tako barem kažu, za poeziju poželjna kategorija. Ima li većeg uspjeha za pjesnika do da mu ime bude zapisano u vječnosti, da mu stihovi budu vječno zapamćeni? Tek sa stajališta vječnosti, ako tako razumijevamo, pjesnički životi dobivaju neki smisao, kad ih stihovi dobro premaše u roku trajanja. Inače - propadaju: doslovnu smrt slijedi simbolička. I od svega ne ostane čak ni prah. No zašto onda Slamnig kaže da se vječnosti boji?

Tko imalo poznaje njegovu poeziju, bit će mu jasno. Slamniga je zanimalo trošenje života, a ne njegova konzervacija: pjesnik je to koji je smatrao da poezija - mišljenje rijetko - treba zabaviti i nasmijati, a ne biti kupon za vječnost i njene sumorne probleme. Zabava, kao i smijeh, ionako su bliži zaboravu nego pamćenju. Mene pak u vječnosti muči još nešto: ako i pokušam zamisliti da gledam s njezine pozornice, s vidika gubim mnoštvo stvari, vidim odviše jasno, precizno, pogled je apstraktan i previđa bitno: ne vidim posudicu za šećer, šalice, teglice s pekmezom, čepove za uši, lišće na ulici, prljavštinu pod krevetom i smeće, ne vidim dakle ono što se mreška na površini života, njegovu koru, za poeziju ključnu. Ako u vječnosti nema ni Slamnigova mačka Đure ni mog mačka Gluhog, doista smatram: vječnosti se, čak i više nego optužbe za onaniranje, pjesnik mora pribojavati, od nje zadržati.

Anela Hakalović

## U POTRAZI ZA ISKAZIMA OSAKAČENIH TIJELA: (ne)mogućnost udomljenja barbara u Coetzeeovom tekstu

### I.

Tijelo, kao označeno mjesto kulture, teži ka svom inkorporiranju u književnu pripovijest, opovrgavajući misao da je ono samo biološki konstrukt smješten u polju preddiskurzivnog i predznačenjskog. Imajući na umu da je tijelo uvijek "mjesto kulture", želim postaviti i pokušati odgovoriti na pitanje kakvo je mjesto dato tijelima u dva teksta J. M. Coetzeea *Iščekujući varvare* i *Foe*, tematizirajući dva osakaćena, "hendikepirana" i traumatizirana tijela; tijelo barbarske djevojke iz romana *Iščekujući varvare* i Petkovo tijelo iz romana *Foe*. Kako dešifrirati poruku upisanu u osakaćenom i hendikepiranom tijelu? Ovo pitanje nužno povlači i pitanje jezika kao medija u kojem je moguća artikulacija pričanja, te odnos tijela spram jezika. Definiranje Petka i Barbarke<sup>1</sup> kao *viktimiziranih* subjekata u priču o tijelu i jeziku unosi i pojam nasilja, kao koncepta koji se smješta u procjepu tijela i jezika. Iskazi koje proizvode osakaćena tijela Petka i Barbarke su nužno politični jer nisu samo njihovi, to su mjesta gdje individualno nužno otjelotvoruje kolektivno; mjesto koje može dobiti atribut čudovišnog jer je uvijek u sferi nepripadanja, ne-mjesta, izvan polja izgovorivog. Petko i Barbarka se pojavljuju kao traumatizirani subjekti čije iskustvo izlazi izvan sfere ljud-

skog, te u tom smislu, ne može ni biti izgovoreno u registru simboličkog koji se za njih pojavljuje ne samo kao nedovoljno polje za artikuliranje svog iskustva, nego i kao neprijateljsko oružje za čije se demontiranje moraju pronaći strategije otpora. Osakaćena tijela Petka i djevojke nisu samo traumatizirana, potlačena i mučena tijela; uprkos tome, ona su i mjesta otpora. Odbijajući da budu označena, ona sugeriraju jaku semantizaciju polja označenog; onemogućavajući svaki pokušaj dešifriranja i tupeći oštricu jezika, ova tijela žele da budu svoji vlastiti znaci. Ono što je zajedničko za dva tijela koja tematiziram u ovom tekstu jeste to što se oni konstituiraju u svom odbijanju da ih neko tekstualizira i odgonetne njihovo značenje. Ova tijela potvrđuju stav da jezik ima mogućnost da pojedince drži na njihovim mjestima, ponašajući se prema njima kao prema ciljevima i ishodištima objektivizacije diskursa. Neimenovana<sup>2</sup> tijela ova dva lika su i *opasna* tijela jer nisu cjelovita. Iako je čin njihovog osakaćenja čin nasilja, događaj koji je hendikepirao dijelove njihovog tijela otvorio je jedan procjep jer je narušio granicu svijeta i tijela<sup>3</sup> i upravo je taj procjep otvorio "treće" mjesto; doveo na površinu ono zazorno, čudovišno i skriveno koji sada želi ne da kaže, nego da se kaže.

### II.

Iskustvo nasilja koje su proživjeli Petko i Barbarka kreće se u sferi neljudskoga, onoga što je izvan granica saopštivog. Njihova trauma je trauma osakaćenog tijela čije su granice nasilno redefinirane i ostavljene u stanju između cjelovitog i necjelovitog. Rascjep svijeta i tijela poništen je narušavanjem cjelovitosti tijela, što rascjepljeni subjekt vodi ka stanju predjezičnog i predsimboličkog u stanje lacanovskog imaginarnog. Mogućnost reprezentacije traumatiziranog iskustva navela je neke teoretičare da uspostave analogiju između književnosti i traume kao dva koncepta u čijem je središtu pojam reprezentacije i njenih mogućnosti.<sup>4</sup> Artikulisanje jedne krizne situacije koja se nalazi pred zidom nemogućnosti

<sup>1</sup> U Coetzeeovom tekstu lik djevojke nema ime, pa sam radi lakšeg orijentiranja u tekstu, odlučila da se na nju referiram kao na Barbarku.

<sup>2</sup> U romanu *Iščekujući varvare* likovi koji pripadaju "potlačenom" narodu nemaju svoja imena, ostaju neimenovani. Čak i lik nadzornika koji ne pripada u potpunosti niti jednoj grupaciji ostaje neimenovan, za razliku od lika koji dolazi iz kolonijalnog svijeta. S druge strane, iako u romanu *Foe* lik koloniziranog subjekta ima ime (Petko-Friday) ono ipak nije njegovo vlastito jer mu je dodijeljeno od strane kolonizatora. Ako bismo pravili paralelu Petko-djevojka i Susan- nadzornik na osnovu imenovanja, na prvi pogled bismo mogli reći da se radi o različitim pristupu metodi imenovanja istog pisca u dva različita romana. Međutim, ako jezik i proces imenovanja shvatimo u njihovoj nasilničkoj prirodi, kao instrument kulturne i političke dominacije, onda proces imenovanja u ova dva Coetzeeova romana poboljšava našu sliku o mjestima i pozicijama koje su date pojedinim likovima.

<sup>3</sup> Petku i Barbarki su oštećeni upravo oni dijelovi tijela u kojima dolazi do susreta sa svijetom: jezik i oči.

<sup>4</sup> Kao najznačajnija imena teorije traume izdvajaju se imena Cathy Caruth, Dominicka la Capre, Shoshane Felman itd. Na tragu njihovih stajališta razvile su se i teorije o testimonijalnom diskursu i književnosti svjedočenja. Promišljanja ovih teorija kreću se, prema riječima A. Zlatar, oko dva kruga pitanja, pri čemu se jedno pitanje "vezuje uz prava na svjedočenje i njegov legitimitet", dok se drugo pitanje veže uz temu "iskazivosti i neiskazivosti traumatskog iskustva kroz proces svjedočenja". Andrea Zlatar, *Tekst, tijelo, trauma: ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2004), 179.

svog ispoljavanja postavlja svojevrsni imperativ pred pisce, kako to nalaže npr. Cathy Caruth, iskazan kroz obavezu "oslušivanja glasa s one strane mogućnosti pripovijednog prikaza."<sup>5</sup> Iskustvo traume se realizira kroz odbijanje, kroz nagrizanje granice iskazivog, a pretendiranje na univerzalnost i potpunost svjedočanja o traumi "nema više osnove", međutim, "upravo granice koje se u vidu otpora naposljetku ocrtaju takvoj njegovoj pretenziji nude svjedočanstvo njegovog specifičnog traumatskog iskustva."<sup>6</sup> Dominick la Capra smatra da se trauma ne može reprezentirati, a "da se u nju ne uđe, da se kroz nju prođe, na način da je se odigra".<sup>7</sup> Iskustvo traume nikada ne može biti ni shvaćeno, nego samo citirano (ponovljeno) u jednom neiskazivom diskursu koji pripada sferi van-jezičnog. Odnos između nadzornika i Barbarke u romanu Iščekujući varvare može biti definisan u smislu nadzornikove potrage za Istinom. Postoji jedno pitanje koje lebdi u tekstu i koji se odnosi na način na koji je djevojka mučena, kako su je oslijepili i osaktili? Samo pitanje u tekstu ne ostaje neodgovoreno, međutim, odgovor ostaje prazan, ispunjen riječima koje ne mogu da znače više od zapisa birokratskog izvještaja.<sup>8</sup> Djevojka je svoju traumu izgovorila, međutim ona je ostala bezglasna, lišena emocija i samim tim sadržaja.<sup>9</sup> Nepodudaranje jezika i svijeta stvara rascjep i denaturalizira iluzionističku predodžbu o referencijalnom odnosu jezika spram svijeta. Bezglasnost riječi koje je izgovorila djevojka potvrđuje se u nadzornikovom pitanju ("Zar je to pitanje koje sam postavio?"). Preko odnosa djevojke i nadzornika problem izgovorivosti traume se transformira i pretapa u problem njene razumljivosti. Trauma koju "izgovara" djevojka djeluje manjkavo i otud začuđeno nadzornikovo pitanje; riječi lišene emocionalnog sadržaja ukazuju na

manjak značenja koje može biti odgonetnuto. Ovdje se pokazuje djelotvornim La Caprin zahtjev za ponovnim odigravanjem traume kao uslovom njene reprezentativnosti. No, postavlja se pitanje: ko ovdje treba razumjeti Barbarkino traumatično iskustvo? Odgovor na ovo pitanje nadaje se u dvostrukom smjeru. S jedne strane, njene riječi su usmjerene ka nadzorniku koji ostaje "sleđen" pred njenom artikulacijom vlastitog iskustva. Njegovo razumijevanje Barbarkine priče nije moguće bez njene re-prezentacije u svom vlastitom iskustvu. Tek nakon što doživi poniženja vlastitog bića (prvenstveno tijela), nadzornik shvata uzaludnost svoje potrage za Istinom, jer ustvari, ne radi se tu o manjku značenja, nego, upravo suprotno, o njegovom suvišku. Preopterećenost barbarske priče mogućim značenjima destabilizira svaki pokušaj i pretendiranje na apsolutnu Istinitost, što nadzornik pokazuje u trenutku kada Joelu govori o pločicama na kojima su ispisane "poruke" nekadašnjih stanovnika tog područja, također barbara. Pokazuje se da pločice mogu značiti bilo šta, te da odgonetanje poruka "barbara" ne vodi ka dovođenju u zonu predstavljalivosti njihove priče, nego tek aktualizira odbijanje jedne priče da se ispriča.<sup>10</sup> Drugi pol razumijevanja traumatičnog iskustva djevojke nalazi se na planu recepcijskog polja književnosti i tiče se problema odnosa književnosti prema temi predodživosti traume. Književnost ulazi u sferu posttraumatskog interpretiranja i ono što ona može uraditi jeste upravo ukazati na krizu reprezentativnosti i priznati svoj poraz u pokušaju da predoči iskustvo traumatičnog događaja. U pokušaju da predoči iskustvo traume Coetzeeov tekst upada u (namjerne?) aporije koje svoje ishodište pronalaze u "razvlašćivanju" priče od teksta u koji je upisana, pa samim

<sup>5</sup> Vladimir Biti, *Doba svjedočenja* (Zagreb: Matica Hrvatska, 2005), 14.

<sup>6</sup> Ibid, 29.

<sup>7</sup> Andrea Zlatar, *Tekst, tijelo, trauma: ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2004), 182-183.

<sup>8</sup> Na početku romana razgovor između nadzornika i djevojke se odvija na sljedeći način: "Da li su ti to oni uradili?". "Da". Šta su ti uradili? Ona sliježe ramenima i čuti". Dž.M. Kuci, *Iščekujući varvare* (Beograd: Paideia, 2004), 35. Kasnije, djevojka odlučuje da sama kaže ono što ju je nadzornik toliko puta pitao: "Vazda mi postavljate to pitanje, pa ću vam sad odgovoriti. Bila je to viljuška. Nekakva viljuška sa samo dva zupca. Zupci su se završavali malim kvrgama, i bili su tupi. Stavljali su ih u ugljeve da ih užare, pa nas dodirivali time da nas oprže (...) Zar je to pitanje koje sam postavio? Hoću da se pobunim, ali ipak slušam dalje, sleđen. (...) Teško je to objasniti. Ali sad je sve bolje. Levo oko ide nabolje. To je sve. (...) Šta osećaš prema ljudima koji su ti to napravili? Dugo leži, razmišljajući. Onda kaže: Umorna sam od pričanja" (Ibid, 47)

<sup>9</sup> U svojoj studiji *Life and Words: violence and the descent into the ordinary*, Vena Daas, govoreći o svom iskustvu susreta sa ženama na kojima je počinjeno nasilje govori o pričama tih žena, o odsustvu emocija iz njihovog govora, te u tom smislu pravi razliku između govora (speech) i glasa (voice), pri čemu, prema njenim riječima glas može dati život zaleđenim riječima. Ona kaže da su riječi takvih žena bile bezglasne (voiceless), u smislu da su bile "ledene, ukočene i bez života". Veena Das, *Life and Words: violence and the descent into the ordinary*, (London. University of California Press, 2007), 8.

<sup>10</sup> Kolonizatori su pronašli pločice koje je nadzornik skupljao i dešifrirao i sada ga tjeraju na prevođenje tog "pisma": "Gledam redove znakova što ih je ispisao neki odavno preminuli neznamac. Ne znam čak ni da li ih treba čitati s desna na levo ili s leva na desno. Onih dugih večeri što sam ih proveo okapajući nad svojom zbirkom izdvojio sam više od četiri stotine različitih znakova tog pisma, možda i svih četiri stotine i pedeset. Pojma nemam šta predstavljaju" Dž. M. Kuci, *Iščekujući varvare*, (Beograd: Paideia, 2004), 119-120. Ironijski tumačeći znakove sa pločica, nadzornik ukazuje na višestrukost njihovih značenja: "Da vidimo sad šta piše na sljedećoj. Gle, samo jedan znak. To je varvarski znak za rat, ali ima i drugih značenja. Može biti i osveta, a ako ga okrenete naglavce, ovako, može se protumačiti kao pravda. Nema načina da se zna koje su značenje imali na umu." Dž. M. Kuci, *Iščekujući varvare*, (Beograd: Paideia, 2004), 121.

tim i od pisca. Barbarka se "osjeća" nepripadnom tekstu koji je piše, svjedočeći na taj način jedino o njenoj nemogućnosti da kaže o sebi i na taj način pronađe dom u Coetzeevom tekstu. Ali, gdje je onda njen dom? U samom tekstu ne dobivamo priču "iza granice"; iz kulture koju prisvaja Barbarku kao dio svog tijela. Djevojka se ne može vratiti u svoj prethodni dom (kulturu) jer je proživjela iskustvo granice, nepripadanja; što njenu poziciju udvostručuje u smislu višeperspektivnog pristupa svijetu. Specifičnost njene pozicije može se upravo pratiti preko tijela; jer ako tijelo shvatimo kao "središte kulture"; kao "njen tekst"<sup>11</sup>, onda uočavamo da tijelo djevojke u svom "iskasapljenom" obliku svjedoči o uplivi-ma kulturnih mehanizama u definiranje identiteta pojedinca. Međutim, nasilje nad tijelom omogućilo je i otvaranje mjesta koje je izvan kontrole kulture, što stvara jednu paradokasnu situaciju, u kojoj je tijelo, nad kojim je počinjeno nasilje upravo da bi se potlačilo i označilo, progovorilo pronalaženjem mjesta izvan jezika, tj. samim sobom. Tijelo djevojke koje svijet gleda "oštećenim", ali "iskošenim" pogledom, nudi jednu drugačiju perspektivu, koja ukazuje na varljivost i iluzionističku varku neposrednog doživljavanja stvarnosti. Ako se vratimo teorijskim promišljanjima o konceptima traume i postraumatskog interpretiranja, a u kontekstu pozicioniranja lika barbarske djevojke iz Coetzeovog romana, onda svjedočenje o traumi djevojke moguće je jedino kroz otpor svjedočenju; kroz postuliranje stava da se nešto strašno dogodilo bez mogućnosti da se kaže šta. U rascjepu između iskustva i nužnosti da se ono kaže, rascjepu, koji je uvjetovan nepremostivom provalijom između svijeta i jezika, jedino mjesto na kojem ostaju tragovi ovdje se pokazuje upravo tijelo i jedini način da se razumije jeste da se pročita tijelom tekst tijela; bez pretenzije da se znakovi tijela prevedu u polje simboličnog, jer Coetzeov tekst, u namjeri da tijela dovede do značenja, ipak otvara jedan prostor u kojem su tijela svoji sopstveni znaci.

U romanu *Foe*, tijelo koje se odupire pokušajima da bude označeno; tijelo koje se buni i odbija da pronađe dom u Coetzeevom tekstu je tijelo Petka. Petku je odsječen jezik, tako da on ne može da govori. Tjelesna deformacija ovdje dobiva političko značenje, tako da Petkov tjelesni *nedostatak* proizvodi isti onaj efekt u značenju koji se može uočiti u Coetzeevom romanu *Iščekujući varvare*. Ona koja želi iznijeti Petkovu priču na vidjelo je Susan Bur-

ton, brodolomnica koja se, baš kao i lik nadzornika iz prethodnog romana pojavljuje na razmeđu, utjelovljujući elemente i koloniziranog i kolonizatorskog subjekta. I u ovom romanu se pokazuje da traumatski događaj ne može biti interpretiran i doveden do jezičke artikulacije, a umjesto toga, Petkova priča se razloma kroz spektar različitih značenja, pri čemu niti jedno od tih značenja ne može imati validnost *istinitog*. Kako je Petko izgubio jezik? Ovo pitanje u tekstu, ostaje neodgovoreno. Za razliku od priče djevojke, koja ipak izgovori svoju priču, ali u jednom bezglasnom tonu i čiji iskazi svjedoče o nemogućnosti da se traumatično iskustvo tijela izgovori putem jezika, Petko, bez obzira i na tjelesnu deformaciju koja mu onemogućava da kaže, ipak i ne želi govoriti. Petkov jezik ostaje jezik tijela, muzike, onog poetskog koje svojim odbijanjem da se prevedu u formu simboličnog iskazuje kontrapunkt nasilničkoj prirodi jezika. U Coetzeevom tekstu Petko je "nenaglašeni činilac uskraćivanja" čime odbija da bude definiran samo kao viktimizirani subjekt i dodjeljuje sebi ulogu "čudnovatog stražara na margini".<sup>12</sup> Petkova trauma odbija da bude verbalizirana; njegova šutnja nije samo izraz nemogućnosti govorenja, nego čin odbijanja, razaranje jezika. Kada Susan pokušava da nauči Petka da piše jasno je da njegovo drugačije pisanje od naređenog nije čin neznanja nego čin otpora. Spivak ističe kako u romanu *Foe* postoji jedno slovo, koje izgovara/piše Petko, to je slovo H. Slovo, čije je prisustvo, znak "nemosti same", konstituira jednu temu u tekstu, koja nikad nije izgovorena, zabilježena, ali čije prisustvo čudnovato opsjeda tekst, podsjećajući možda na "drugost istorije, na crtu koju ne možemo preći?"<sup>13</sup> Granicu koja odvaja Petkovu priču od Susan ne možemo preći ni mi, čitatelji/ce Coetzevog teksta.<sup>14</sup> Ponovo se pojavljuje otpor, iskliznuće priče od značenja.

Razlika između Petka i Barbarka uočava se u načinu njihovog otpora. Barbarkin otpor je djelimičan, pasivan; ona se podvrgava jeziku, ali ga lišava sadržaja, tako da on ostaje bezglasan, isprazan. Jezik upada u čin neuspjeha, a Barbarkina bezglasnost podcrtava jaz između jezika i svijeta. Petko, nasuprot tome, odbijanjem jezika stvara jedan prostor izvan jezika; prostoru jezika on suprotstavlja "prostor uskraćivanja" koji je obilježen nedostatkom značenja, to je prostor "obeležen tajnom koja možda nije tajna, ali koja ne može biti otključana."<sup>15</sup> Petko i Barbarka svjedoče o tome da trauma i može

<sup>11</sup> Susan Bordo, "Tijelo i reprodukcija ženstvenosti", *Razlika/Difference*: 3/4 (2003): 311.

<sup>12</sup> Gajtari Čakravorti Spivak, *Kritika postkolonijalnog uma* (Beograd: Cirkulus Globus, 2003), 256.

<sup>13</sup> *Ibid*, 254-255.

<sup>14</sup> "Nagađajući" moguća značenja Petkove priče, Susan se pita: 'Tko bi mogao tvrditi da u Africi ne postoje plemena u kojima su muškarcijer nijemi, a sav je govor prepušten ženama. Zašto tako ne bi moglo biti? Svijet je daleko raznolikiji nego što priznajemo...' J.M. Coetzee, *Gospodin Foe* (Zagreb: V.B.Z., 2000), 65.

<sup>15</sup> Gajtari Čakravorti Spivak, *Kritika postkolonijalnog uma* (Beograd: Cirkulus Globus, 2003), 256.



biti izgovorena (*Iščekujući varvare*), ali ostaje bez sadržaja, bez glasa i Istine obuhvaćene jezikom. Traumatsko iskustvo izmiče jeziku, prebacujući značenja na prostor osakaćenih i označenih tijela koja odbijaju da budu tekstualizirana.

### III.

U studiji *Simbolička razmjena i smrt* Jean Baudrillard u odlomku kojeg naziva "Čuang-Ceov kasapin" navodi citat (Čuang-Ce: *Princip higijene*) u kojem kasapin priča o svom umijeću kasapljenja; o stiliziranom prodiranju u meso životinja. Tu su naročito bitni "međuprostori" u koje treba znati zariti nož, tako da britvica noža tokom vremena ostaje britka baš kao i na svom početku. U procesu kasapljenja nož i tijelo se susreću, a tijelo kroz meso prolazi "anagramski". Smisao traženja "međuprostora" u tijelima jeste zanemarivanje tijela koje je na površini i traženja jednog tijela koje je u dubini čija "tajna počiva na artikulaciji onoga što kola ispod diskursa i opisuje nešto, neko ime, neku formulu, čije odsustvo opsjeda čitav tekst"<sup>16</sup>. Tijelo koje je skriveno, ono koje nosi tajnu je ono koje se nalazi u "međuprostoru", to je tijelo koje "prkosi anatomskom tijelu" i tijelo koje "nož opisuje i razrešava".<sup>17</sup> Igra oštrice britve i tijela svoje ishodište treba pronaći u razrješenju priče; u odgonetanju zagonetke; u prizivanju onoga što je odsutno, neizrečeno, a što nagrizava tekst.

Igra kasapljenja tijela radi razrješenja tajne koja opsjeda tekst, a koju Baudrillard izvodi iz Čuang-Ceovog navoda, može se primjeniti i na problematiku odnosa jezika i tijela u ova dva Coetzeeova teksta. Jezik je ovdje ona britva, oštrica koja traži međuprostore da bi u njima razriješila, odgonetnula tajnu koja se krije ispod, i koja odbija da se sama artikuliše u razumljiv oblik. Jezik obilježava, imenuje, prisvaja, odbacuje, traži "međuprostore" koje će zasjeći i tekstualizirati neimenovanu čudovišnost.<sup>18</sup> Međutim, oštrica jezika u Coetzeeovom tekstu biva "istupljena", tako da zagonetka ostaje neriješena. Tupljenja oštrice jezika dešava se na poligonu tje-

lesnosti, gdje se dešava jedan "promašaj" slično onome što Shoshana Felman naziva "skandalom tijela u govoru".<sup>19</sup> Skandal tijela u govoru karakteriše jedno iskliznuće, čin neuspjeha "kojim se činjenje tijela nikad ne uspijeva iskazati, dok kazivanje uvijek uspijeva učiniti"<sup>20</sup>. Za Petka i Barbarku čin jezika je nasilni čin, instrument koji im određuje prostore i pokušava ih smjestiti u definirane kontekste. Međutim, jezik ne uspijeva izraziti "činjenje tijela" te se promašuje; rješavajući se referencijalne iluzije. Prognan u prostor "autoreferencijalnog" jezik prestaje da bude oštrica koja može otkriti formulu odsutnosti koja progoni tekst.

Djevojka u Coetzeeovom romanu nema ime, kao ni ostali predstavnici njenog naroda, ali ni nadzornik koji se smješta u prostoru između kolonizatora i koloniziranih. I ovo se može tumačiti kao čin otpora (Coetzeeov?). Nema ime znači ne pripadati negdje, nemati mogućnost identifikacije, smještanja u određeni kontekst (dom). Petko ima ime, ali ono je fiktivno, to je "arbitrarno ime" koja ukazuje na "čuvanje tajne koja je vidljiva iznutra, ali ne i spolja".<sup>21</sup> To je ime "čuvara margine" koji napušta mjesto koje mu je jezički dodijeljeno i odlazi u prostor u kojem riječi ne znače, nego su tijela "svoji sopstveni znaci". Iako znamo, kako to ističe Spivak, da "čitava Kucijeva knjiga upozorava da Petkovo tijelo nije svoj sopstveni znak"<sup>22</sup>, iako svjedočimo kontinuiranom procesu označavanja tijela jezikom/nasiljem, ipak tekst tijela ostaje zagonetan, i dalje ostaje sablast koja progoni tekst neodgonetnuta.

Anatomsko tijelo je narušeno, iskasapljeno, označeno, ali u tom procesu njegovog označavanja/potlačivanja desio se promašaj. Ono tijelo koje se razrješava "anagramski" ostalo je ipak skriveno, a oštrica kasapina istupljena. Moć otpora konstituirala se u prostoru tijela, učvrstila marginu saznatljivog i postavila na nju "čuvare": iskasapljena i opasna tijela koja odbijaju da kažu jer "neponovljivost tog jedinstvenog događaja (traumatskog događaja op.a) može se samo nesavršeno ponoviti."<sup>23</sup>

<sup>16</sup> Žan Bodrijar, *Simbolička razmjena i smrt* (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1991), 137-138.

<sup>17</sup> Ibid.

<sup>18</sup> Isticanje nasilničke uloge jezika naročito je uočljivo i naglašeno tematizirano u romanu *Iščekujući varvare* kada kolonizatorska vojska barbarima na njihova tijela (leđa) upisuje riječ "neprijatelj".

<sup>19</sup> Skandal o kojem govori Shoshana Felman dešava se zbog čina neuspjeha jezika. Spajajući Austinovu analizu performativa sa lacanovskom psihoanalizom, Felman ukazuje na nešto što se može okarakterisati kao skandal tijela u govoru, a taj skandal je posljedica "samoreferencijalne prirode jezika", ali i psihoanalitičkog otkrića "nemogućeg stvarnosti". "Čin neuspjeha otvara prostor referencijalnog ili nemogućeg stvarnog, ne zbog toga što nečeg nedostaje, već stoga što je učinjeno nešto drugo, ili je pak nešto drugo izrečeno: promašaj ne ukazuje na odsutnost, već na uprizorenje razlike" Shoshana Felman, *Skandal tijela u govoru* (Zagreb: Naklada MD, 1993), 73.

<sup>20</sup> Shoshana Felman, *Skandal tijela u govoru* (Zagreb: Naklada MD, 1993), 82.

<sup>21</sup> Gajatari Čakravorti Spivak, *Kritika postkolonijalnog uma* (Beograd: Cirkulus Globus, 2003), 258.

<sup>22</sup> Ibid, 259.

<sup>23</sup> Ibid, 252.

## IV.

Možda u priči o tijelima zaboravljamo da tijela koja su svoji sopstveni znaci nisu tijela koja prebivaju u nekom idealnom svijetu gdje tijelo može ispričati priču o "otporu" svog kazivanja. Ko ukazuje na granice reprezentativnosti traumatskog iskustva i dozvoljava priči da se "razriješi" bez značenja? Postoji još jedno pitanje koje opsjeda roman *Foe*, a to je pitanje: ko je M.J.?

Pozivajući se na Deleuzee/Guattarijevu interpretaciju Kafke, Coetzeeov "tekst" se može tumačiti kao iskaz male književnosti o okviru koje "političko polje prožima svaki iskaz"; ne postoje "uvjeti za individualan iskaz".<sup>24</sup> Mala književnost zapada u jednu aporiju nemogućeg, u procjep nemogućnosti "da se ne piše" i "nemogućnosti da se piše drukčije".<sup>25</sup> Kako ovu aporiju rješava Coetzee?<sup>26</sup>

Ovi autori konstatiraju da Kafkino pisanje karakteriše "sintaksa krika"; traženje linija bjekstva u jeziku. Koje su linije bjekstva Coetzee? Stražari na marginama uspješno su obavili svoj zadatak; priča je ostala iza margine; anagramski nerazriješena. Anatomsko tijelo je iskasapljeno, narušena mu je cjelovitost, ali to je greška; pređene granice izazivaju konfuziju. Šta je tamo iza, u iskustvu pređene granice? Coetzeeova linija bijega je šutnja; dubinsko tijelo koje odbija da se pokaže čak i međuprostoru. Sve je samo "kost" koja lomi oštricu kasapina. A ko je kasapin?

Pisac "male književnosti", u rascjepu između nemogućnosti i nužnosti govorenja, mora "kriknuti", a to je "lagano postepeno prenošenja jezika u pustinju".<sup>27</sup> Prenosjenje jezika u "pustinju" izaziva skandal; "skandal tijela u govoru" kaže Shoshana

Felman, jer jezik se vraća sam sebi, prazni se od referencije, osuđuje na autoreferencijalnost.

U tekstu *Iščekujući varvare* linija bijega je bezglasnost, riječi ispražnjenje sadržaja, koje nas ostavljaju u polažaju skeptičnog posmatrača: zar smo to pitali? U *Fou* linija bjekstva se realizira kroz razaranje samog jezika, kroz njegovu deformaciju; u Petkovom O, za koje Foe vjeruje da je početak Petkovog učenja nakon kojeg će doći ostala slova, u onome O, za koje Spivak kaže da je možda omega (kraj), a možda je to O i jedna nula, ništa, jedan prazan prostor koji odbija da se povinuje jeziku; jedno ništa za koje se ne može ni reći da je ništa. Coetzee propituje mogućnost umjetnosti da bude "proteza" (Spivak), nadomjestak koji će moći "prorezati" i izvesti na površinu prostor značenja. Međutim, "proteza" je zakazala, otkrila svoje pravo lice, otrgla se u "poetsko". "Poetsko je pobuna jezika protiv sopstvenih zakona", kaže Baudrillard, pozivajući se na De Saussurove *Anagrame*.<sup>28</sup>

Drugi Saussurov zakon iz *Anagrama* odnosi se na riječ-temu, na "anatemu" koja opsjeda tekst. "Reč-tema se rasipa kroz tekst", a značenje se poništava "dvojnikom".<sup>29</sup> Coetzeeov tekst nije poetski, ali je anagramski. Postoji tu jedno anagramsko dvojestvo koje se poništava, čudovišni dvojniki koji daju nulu; kasapin koji je ujedno i generator bijega (M.J i J.M.); otuda i njegovo anagramsko udvostručjenje.

Na kraju, da li je razdvajanje pitanja o tome ko je kasapin od pitanja ko je M.J. potrebno? Nije li to naposljetku jedno pitanje koje se razriješava u istom odgovoru, u aporiji koja tekstualizira svoj krik, samo zato da bi rekla da je aporija. Ko ne pronalazi svoj dom u Coetzeeovom tekstu? Sam Coetzee?

<sup>24</sup> Ibid, 29.

<sup>25</sup> Ibid, 27-28.

<sup>26</sup> Odgovor na ovo pitanje se nameće upravo u Coetzeeovom naglašenom tematiziranju mogućnosti pisanja (figura Foa iz istoimenog romana, tematiziranje Susan kao (potencijalne) spisateljice, tematiziranje naratora iz romana *Iščekujući varvare* kao figure čitatelja/tumača/posrednika u priči o barbarima itd) i mogućnosti razumijevanja onoga što nije zapisano/ispričano.

<sup>27</sup> Žil Delez/Feliks Gatari, *Kafka* (Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1998), 47.

<sup>28</sup> Bodrijar kaže da De Saussurovi Anagrami predstavljaju značajno otkriće na polju jezika, jer je u njima De Saussure izložio jednu "antagonističku formu jezika lišenog sadržaja" koja predstavlja dekonstrukciju znaka i predstavljanja". Kasnije će De Saussure napustiti ovu "revolucionarnu intuiciju" i posvetiti se izgrađivanju lingvističke nauke. Žan Bodrijar, *Simbolička razmena i smrt* (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1991), 213.

<sup>29</sup> Kada govori o poništavanju dvojnikom, Baudrillard se referira na De Saussurov drugi zakon iz *Anagrama*; zakon koji podrazumijeva sparivanje samogasnika u poetskom (anagramskom) jeziku, gdje se samoglasnici uvijek tačno sparuju i kao ostatak daju nulu. Žan Bodrijar, *Simbolička razmena i smrt* (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1991), 217

Vedad Jusić

# BOGOMOLJE KULTURE I UMJETNOSTI

## Služba kulturi

U trenutku pada sistema ideologija i ulaska u doba kultura u savremenom svijetu nad društvom se kristalizirao fenomen kolektivnih identiteta. Ideja osobe i apsolutnoga Ja je ponovo zanemarena, a svaka individua podvrgnuta samo aspektu profita i moći. Moć slobode svijesti zamijenjena je slobodnim ropstvom 'svojoj' kulturi, kako to ističe Žarko Paić u svome tekstu naslovljenom U žrvnju identiteta.

"Ako baš morate da se ispovedate - eno vam crkva!" (Borislav Pekić, *Književne novine*, februar, 1969)

Mali je broj onih koji se poput Kiša sa svojih šesnaest izliječe od profesorskih pojmova slave koja se postiže kroz literaturu i neprestano piskaranje, istupanje u javnost sa svakojakim ispovjedima, bilješkama i svim onim što, još uvijek, čeka svoje imenovanje u okviru literature. Dovoljno je da se jednom umjereno vrijednom srednjoškolcu kaže kako je talentovan za pisanje i može se očekivati, u narednom periodu, hrpa kojekakvih zapisa koji će zavisno od pozicije ili statusa njegovog oca biti i ukoričeni te štampani u velikom broju primjeraka. Tako će početi jedna blistava karijera mladog pisca utemeljena na tinejdžerskim ispovjedima, koja su, najčešće, patetična priča o nesretnoj ljubavi ili u najboljem slučaju - uredna faktografija najbližih članova porodice. Za nekoliko godina, usljed nekoliko sličnih ispovjedi, mladi ispovjedničar prima odlikovanje ili pisca godine ili otkrića godine ili mladog heroja nacije i svih inih odlikovanja koja mu nudi domovina. Ista ona domovina koja je odlikovala, između ostalih, najveće kriminalce i zločince. Vrijednost takvih ispovjedi gotovo je nemoguće osporiti, a sve zahvaljujući institucijama nadležnim za vrednovanje takvih stvari, koje se redovno potrudu konstruirati sliku nepravde, korupcije i nepotizma prenesenu iz politike na polje kulture.

Kako se i politika vodi planski u svrhu moći, tako se i kultura, u najčešćem slučaju, proizvodi planski političkim strategijama. Adorno i Horkhajmer

su još 1947. godine uveli pojam *kulturne industrije*, a koji označava kulturu koja se više ili manje proizvodi prema nekom planu. Stara uloga kulture kao važnog segmenta društvenog razvitka zamijenjena je ulogom gdje je kultura postala sredstvo ideologije neoliberalnog kapitalizma. Pored toga, kultura postaje *konstruktom novih identiteta nacije, partikularne društvene skupine, subkulturnoga životnoga stila*. (Paić, Žarko)

Bivši obijači sefova, razbijači glava, ubijači duša, dostavljači, varalice, najamljene ubice, tirani, izdajnici, sadisti, krijumčari droga, ucenjivači, seksualni manijaci su upregnuti u proizvodnju nove ideologizirane kulture koja će im svima zajedno stvoriti novi identitet i mnogo veći prostor u kojem će se teatralno vratiti svojim starim ulogama, dok će gospoda koja je kreirala proces imati mnogo veću moć i mnogo krvoločniju gardu za daljnje provođenje ubilačkih ideja. Na takvoj kulturnoj sceni rađaju se projekti kojima se hrani totalitarna ideologija; *planska kultura* uvijek izrodi nekolicinu nacionalnih heroja-pisaca, a svi oni koji pokušaju drukčije misliti bivaju obilježeni kao nepodobni i marginalizirani u javnom prostoru. Jedan od zaključaka analize globalnog kapitalizma, sociologa Johna Urrya, jeste da *globalni kapitalizam u svojem novome načinu predstavljanja kao neizbježnoga i vječnoga "prirodnog" sistema se služi kulturalnim sredstvima kao nadomjestkom za prethodne moćne društvene strukture. U svome postmodernom obliku kultura postaje njegovom spektakularnom vizualnom ideologijom. Urry, međutim, kao i neomarksistički postmodernist Fredric Jameson, što zamjećuje Žarko Paić, ne može bez poteškoća razdvojiti gdje počinje kultura, a gdje prestaje ideologija*.

Ako za postavke valjane kulturne formacije uzmemo sistem koji će obuhvatiti povijesna zbivanja i sadašnjicu, a boriti se za iskorijenjivanje falsificiranja činjenica i batinaškog diskursa, te raditi na razobličavanju lažnih imputiranih ideja koje bi elitnoj gardi priskrbljavale profit i moć, te razobličavati demokratsku frazeologiju i kamuflišanu miroljubivu politiku viših i srednjih klasa zadojenu oholim aristokratskim jezikom, onda nam na um ne pada niti jedna institucija u BiH a koja je i blizu tih postavki.

Uglavnom je rad kulturnih institucija podijeljen na dva dijela: institucije koje radikalno podupiru totalitarne ideologije i one koje svojim konceptom rada zatvaraju prostor idejama koje bi se protivile totalitarističkom svjetonazoru, a afirmišući naprijed spomenute tinejdžere sa njihovim ispovjedima i faktografijama.

## Lažna alternativa ili merhametli strana sistema koji sve ili upija ili gazi

U trenutku pada sistema ideologija i ulaska u doba kultura u savremenom svijetu nad društvom se kristalizirao fenomen kolektivnih identiteta. Ideja osobe i apsolutnoga Ja je ponovo zanemarena a svaka individua podvrgnuta samo aspektu profita i moći. Moć slobode svijesti zamijenjena je *slobodnim ropstvom 'svojoj' kulturi*, kako to ističe Žarko Paič u svome tekstu naslovljenom *U žrvnju identiteta*.

Na prostoru BiH mnogo je onih koji, svjesno ili ne, zagovaraju etnopluralizam ili često multikulturalizam - onakav kako ga je Žižek najpreciznije definisao: *multikulturalizam je zanijekani, izokrenuti, samoreferencijalni oblik rasizma, 'rasizam s distancom' - on 'poštuje' identitet Drugoga, shvaćajući Drugo kao u sebe zatvorenu autentičnu zajednicu spram koje multikulturalist zadržava odmak onemogućen njegovom/njezinom povlašćenom univerzalnom pozicijom. (...)* ...multikulturalističko poštovanje za specifičnost Drugog upravo je oblik potvrđivanja vlastite nadmoći.

Paič pojašnjavajući koncept etnopluralizma kaže kako on počiva na ideji radikalne razdvojenosti kultura, te da je etnopluralizam drugi oblik današnje ideologije kulturnoga rasizma.

Putem načela ovakvih ideja kulture dižu se novi i čeliče stari zidovi između 'jednih' i 'drugih' pa i 'trećih', a pod parolama vječnog poštivanja i čuvanja časti Drugog i Drugosti. Ovakvi koncepti kultura određujući poziciju identiteta, valja naglasiti identiteta kao kolektivnog proizvoda, stavljaju u jasnu poziciju alteritet, čime ga čine isključenim iz jednog prostora a određujući mu drugi, onako kako to čini i svaki totalitarni sistem.

Kakvu ulogu igraju mladi u svemu ovome? Ili, bolje rečeno, u koje su svrhe mladi iskorišteni u ovo globalno doba kada je sloboda svijesti zamijenjena slobodom ropstva 'svojoj' kulturi? Da li su mladi u situaciji i u mogućnosti da učine otklon, da svoje misli uprave ka slobodi, slobodnoj svijesti? Ili kao što se Eagleton u svojoj *Teorija i nakon nje* pita: Kakvu vrstu svježih misli traži novo doba?

Zasigurno je da su mladi u BiH prevareni, sigurno je i to da su mnogi od njih i učestvovali u toj prevari nad sobom. Mladima je oduzeto pravo. Prevareni su tamo gdje su trebali učiti, suprotstaviti se prevari, na vrijeme im je zabranjen pristup najjačem oružju: mladi su pokradeni, prije svega, na području obrazovanja. Naši univerziteti, naši centri za edukaciju, naše biblioteke, knjižare, insti-

tuti i ostale kulturno-obrazovne institucije postale su žarište borbe za čistu moć i profit, postale su bogomolje sa svom pratećom opremom, postale su prostor za seksualna iskorištavanja, upražnjavanje mita i korupcije...

Mladi su prisiljeni zaklanjati se iza vrhovnih autoriteta ideologije, nacije i vjere, pozivati se na svoje vođe i svoju vlast, olako im pristupati i time se asimilirati u koncept totalitarnog sistema. A sve to, kako kaže Filip David, svjedoči o sindromu moralne dezintegracije, etičkog rasula. Mladi se mnogo lakše i gotovo bez izuzetaka odlučuju na naprijed spomenuti korak, a rijetki su oni koji će pustiti glas slobode i glasno reći da je u ime Boga uvrijeđena i ponižena njihova sloboda i dostojanstvo, da je u ime kulture i nacije uvrijeđena i ponižena kultura uopće. A u svim su "kulturama", kako kaže Paič, jedino ugroženi oni koji se ne osjećaju "uvrijeđenim" da bi zbog toga pozivali na bilo što drugo osim na beskrajno dug dijalog, racionalnu argumentaciju i pravo na ironiju.

Mladima je ponuđena laž, lažna alternativa upakovana kao izuzetno ozbiljna stvar, a sve što se uzima ozbiljnim - unaprijed je opasno, kako je govorio Pekić. Mladi su u tom pravcu izmanipulirani. Postali su sjenke tuđih života, a ne oni koji su, kako nastavlja Pekić, iznad svega nedodirljivi i vedri! Oni koji se smiju i ne srde. Koji se rugaju. Zajebaju. Oni koji će ako su shvatili jednu stvar to i pokazati. Žrtve koje se smiju jer takve uvijek više znaju od onih koje proklinju. Oni čiji će smijeh pretpostavljati saznanje, a praviti otklon od prokletstva koje pretpostavlja samo nadu.

## Vrli predstavnici kulture i umjetnost pravljenja knjižica i knjižurina

Zanos sa kojim su pristupali, jedva se usuđujući ne pokazati suze radosnice, bio je zanos mladih patriota koji su duboko vjerovali u svoju domovinu, a koji se nisu libili podržati i najveće kriminalne vođe ako bi ovi stali u ime njih na državni tron. S takvim zanosom mladi u BiH pristupaju kojekakvim udruženjima i organizacijama za kulturu i umjetnost, tražeći smisao svog života, gdje bi ispivali svoje prve retke i tako laganim koracima pristupali književnim kružocima.

Najveće utočište i raskošni dom mladih autora/autorica nesumnjivo je sarajevsko Udruženje za kulturu - Novo Sarajevo ili kraće KNS koje prema pokazanom djeluje bez ikakvih kulturnih formacija i težnji ka tome, uz povremenu glorifikaciju i dizanje spomenika nekim od najvećih bošnjačkih nacionalnih ideologa. O stanju kulturnih formacija u ovome udruženju najbolje govori i sama

rubrika za kulturu na web sajtu ovog udruženja. Za izdvojiti je tekst književnika Atifa Kujundžića kojim predstavlja antologiju bošnjačkih pjesnika Semberije i Bijeljine: "Semberija u stihu i srcu". Za stub ovog prikaza književnika Kujundžića važi ontološka izjava Reis-ul-uleme "da će pozicija Bošnjaka oduvijek i zauvijek bitno zavisiti od njihovoga odnosa prema knjizi". Na toj rečenici, uz par svojih opaski o jačini Knjige poput: "Eto nas tu, pa recimo ako nije tako, ako nije jasno kako je Knjiga jača od svega, pa i od Zla", Kujundžić temelji svoj tekst postavljen u rubrici kultura, koji biva time označen kao dio kulturne scene u BiH.

U isto vrijeme oknjiževljen je i Reis-ul-ulema čije bi izjave trebalo pažljivo prikupljati i čuvati za nekog budućeg zbornika koji bi mogli nazvati "Velike izjave Velikih književnika i mislilaca", a koji bi, naravno, bio realizovan u okviru jednog od mnogih sličnih projekata Udruženja za kulturu - Novo Sarajevo. KNS je poput bogomolje koja

pruža utočište *nepotrebnom, neprofesionalnom* i nadasve *nekvalitetnom*, što utiče na društvenu neangažiranost i odstupanje od bilo kakvog mjerodavnog sistema kojim bi ovo udruženje imalo udjela u kulturnim formacijama. Kako ne uspijevaju začeti niti jedan mjerodavan sistem kulturnih formacija a koji bi figurirao angažman zasnovan na spisateljstvu kao savjesti društva toplo preporučujem onu Pekićevu: "*Budite sve što vam drago i što najbolje odgovara vašem pogledu na svet, samo nemojte, za ime sveta zaboraviti da to jednom stavite na hartiju. Predlažem vam da izjavite kako je ovaj kurvinski svet bio svirep i pokvaren prema vama, te da niste imali drugog izbora osim da od njega budete i svirepiji i pokvareniji, već prema tome koju nam vrstu zla ispovedate.*"

*U stvari, ne shvatite ovo sasvim doslovno: budite rđavi, ako već morate, samo, kumim vas bogom, ne pravite od toga ni knjige ni doktrine."*

Slavoj Žižek

!PRIJEVOD

# Kriza kao šok terapija



*Možda će se i ekonomski krah takođe iskoristiti kao "šok", koji će stvarati ideološke uvjete za daljnu liberalnu terapiju? Potreba za takvom šok terapijom javlja se iz (često zanemarivane) utopijske srži neoliberalne ekonomije. Način na koji tržišni fundamentalisti reaguju na razarajuće rezultate implementiranja njihovih recepata je tipičan utopijskim "totalitaristima": za sve neuspjehe okrivljuju kompromise onih koji su realizirali njihove sheme (bilo je previše uplitanja države, itd.), te zahtijevaju ništa manje do još radikalniju implementaciju njihovih doktrina.*

Hoće li, onda, financijski krah biti otrežnjavajući momenat, buđenje iz sna? Sve to zavisi od činjenice na koji način će biti osimboliziran na kraju, od toga koja ideološka interpretacija ili priča se nameće i određuje sveopću percepciju krize. Kada normalni tok stvari biva traumatično prekinut otvara se polje za "diskurzivno" ideološko tumačenje - kao što se to desilo u Njemačkoj ranih 1930-ih, kada je dozvavši "jevrejsku zavjeru", Hitler trijumfovao u takmičenju prikaza koji najbolje objašnjavaju uzroke krize Vajmarske republike, i ponudio najbolji način za izlazak iz krize. Na isti način u Francuskoj 1940. maršal Peten postaje onaj čiji prikaz pobjeđuje u borbi za objašnjenje poraza Francuske.

Svako naivno ljevičarsko očekivanje kako trenutna financijska i ekonomska kriza nužno otvara prostor radikalnoj ljevici, jeste zbog navedenog opasno kratkovidno. Prvobitni izravni efekat krize sigurno neće biti uspon radikalne emancipatorne politike, prije će to biti jačanje rasističkog populizma, novih ratova, povećanje oskudice u najsiromašnijim zemljama Trećeg Svijeta, te još većeg raskola između bogatih i siromašnih u sklopu svih društava.

Dok krize uspijevaju da prodrmajaju ljude iz njihove samodopadljivosti prisiljavajući ih da preispitaju temelje svog života, najsponatnija (prva) reakcija

ipak ostaje panika, koja vodi "vraćanju osnovama": osnovne premise vladajuće ideologije, daleko od toga da budu dovedene u sumnju, su još silovitije iznova utvrđivane. Tako vlada opasnost da će se tekući krah iskoristiti nečim sličnom onomu što je Naomi Klein nazvala "doktrinom šoka". Postoji, zaista, nešto iznenađujuće u pretežno neprijateljskim reakcijama na nedavnu knjigu Naomi Klein: mnogo su silovitije nego bi se očekivalo; čak i blagonakloni lijevo orijentisani liberalisti koji se slažu sa nekim od njenih analiza ne odobravaju način na koji "njeno buncanje zamračuje njeno rasuđivanje" (kako je Will Hutton primjetio u svojoj recenziji knjige u "Observer"-u). Očigledno je kako je Klein dotakla neke veoma bolne tačke svojim ključnim tezama:

*Historija savremenog slobodnog tržišta napisana je u šokovima. Neka od najzloglasnijih kršenja ljudskih prava u proteklih trideset i pet godina, na koja se gledalo kao na sadističke postupke izvedene od strane antidemokratskih režima, su ustvari bila počinjena s jasnom namjerom teroriziranja javnosti ili su aktivno iskorištavana/upregnuta u pripremanju tla za uvođenje slobodno-tržišnih reformi.<sup>1</sup>*

Ova teza razvijena je kroz seriju konkretnih analiza, središnja među njima je ona rata u Iraku: napad SAD na Irak poduprijet je idejom da bi, slijedeći

<sup>1</sup> Naomi Klein, *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*, London: Penguin Books 2007.

militantnu strategiju "šoka i straha", zemlja mogla biti organizovana kao slobodno-tržišni raj, njeno stanovništvo tako istraumatizirano da se uopće tome ne protivi... Nametanje ekonomije slobodnog tržišta puno je lakše izvodivo ukoliko je put ka tome popločan nekom vrstom traume (prirodne, vojne, ekonomske) koja prisiljava ljude da se otarase "starih navika", pretvarajući ih u ideološku *tabulu rasu*; preživjeli vlastitu simboličku smrt, spremni su da prihvate novi poredak sad kada su prepreke ka tome uklonjene. Načelo šoka Naomi Klein se sa sigurnošću može primjeniti i na ekološka pitanja: daleko od toga da ugrožava kapitalizam, široko rasprostranjena ekološka katastrofa ga može nanovo ojačati, otvarajući nove i do sada nepoznate prostore kapitalističkom investiranju. Možda će se i ekonomski krah takođe iskoristiti kao "šok", koji će stvarati ideološke uvjete za daljnu liberalnu terapiju? Potreba za takvom šok terapijom javlja se iz (često zanemarivane) *utopijske srži* neoliberalne ekonomije. Način na koji tržišni fundamentalisti reaguju na razarajuće rezultate implementiranja njihovih recepata je tipičan utopijskim "totalitaristima": za sve neuspjehe okrivljuju kompromise onih koji su realizirali njihove sheme (bilo je previše uplitanja države, itd.), te zahtijevaju ništa manje do još radikalniju implementaciju njihovih doktrina. Kao posljedica toga, da se poslužimo staromodnim marksističkim terminima, središnji zadatak vladajuće ideologije u sadašnjoj krizi jeste da se nametne narativ koji će krivicu za krah svaliti ne na globalni kapitalistički sistem kao takav, već na sekundarne i kontingentne devijacije (nedostatak jasne zakonske uredbe, korupciju velikih finansijskih institucija, i slično tome). Na isti takav način, u dobu "stvarno postojećeg socijalizma" pro-socijalistički ideolozi su nastojali da očuvaju ideju socijalizma tvrdeći kako je neuspjeh "narodnih demokratija" neuspjeh neautentičnih verzija socijalizma, a ne ideje kao takve, tako da su postojećim socijalističkim režimima potrebne radikalne reforme, a nikako obaranje i ukidanje. Nemoguće je bez ironije primijetiti kako ideolozi, koji su nekada ismijavali ovu ključnu odbranu socijalizma kao iluzornu, te su insistirali da se krivica treba svaliti na samu ideju, sada uveliko pribjegavaju istoj toj liniji odbrane: jer nije kapitalizam kao takav koji je bankrotirao, već samo njegova iskrivljena provedba...

Usuprot ovoj tendenciji treba insistirati na ključnom pitanju: koja je to "pukotina" sistema kao takvog kojom se otvara mogućnost takvim krizama i urušavanjima? Prva stvar koju treba imati na umu jeste da je porijeklo krize dobronamjer-

no: kao što smo uočili nakon rasprsnuća *dotcom* mjhurića, odluka donešena u dvostranačkom duhu je bila da se omogući ulaganje u nekretnine da bi se održala ekonomija i spriječila recesija - današnji krah je tako ništa drugo do cijena koja se plaća za mjere donešene u Sjedinjenim Državama prije nekoliko godina da bi se izbjegla recesija. Opasnost je takva da će predominantni prikaz kraha biti onaj koji će, umjesto da nas probudi iz sna, omogućiti nam da *nastavimo sanjati*. I upravo se na tom mjestu trebamo početi brinuti - ne samo o ekonomskim posljedicama kraha, već i o očiglednom iskušenju "borbe protiv terora" i intervencionizmu Sjedinjenih Država s namjerom da se održi rad motora ekonomije, ili da se, u najmanju ruku, kriza iskoristi za nametanje daljih teških mjera "strukturnog podešavanja". Egzemplaran slučaj načina na koji ekonomski kolaps biva iskorišten u ideološko-političkoj borbi tiče se sukoba oko slučaja General Motors-a - treba li država dozvoliti bankrot ili ne? Kako je G.M. jedna od onih institucija koje utjelovljuju "američki san", njegov bankrot je dugo smatran nezamislivim. Uvećan broj glasova sada, međutim, upućuje na krah kao na dodatni podstrijek koji bi trebao omogućiti da se prihvati nezamislivo. Kolumna objavljena u New York Times-u pod naslovom "Zamišljanje bankrota G.M.-a" počinje zloslutno: "Dok se General Motors bori da izbjegne ostanak bez novca sljedeće godine, jednom nezamislivi prospekt bankrota General Motors-a sve više izgleda - zamislivo."<sup>2</sup> Nakon niza predvidljivih argumenata (bankrot neće značiti automatsko gubljenje radnih mjesta, već samo restrukturiranje koje bi kompaniju učinilo slabijom i osrednijom, prilagođenijom strogim uslovima današnje ekonomije, i tako dalje) kolumna stavlja tačke na "i" pri kraju, kada se usredotočava na napetost "između G.M.-a i njegovih sindikaliziranih radnika i umirovljenika". "Bankrot bi G.M.-u omogućio da unilateralno odbaci svoje pogodbene dogovore, ukoliko to sud dopusti". Drugim riječima, bankrot bi trebao koristiti da se slomi kičma jednom od posljednjih jakih sindikata u Sjedinjenim Državama, ostavljajući hiljade sa nižim platama i hiljade sa nižim penzijama.

Ponovo obratite pažnju na *hitnu potrebu* za spašavanje velikih banaka; dok u slučaju G.M.-a, gdje je u pitanju opstanak desetina hiljada aktivnih i penzionisanih radnika, ne postoji *hitna potreba*, već, naprotiv, šansa slobodnom tržištu da operiše svojom brutalnom silom. Kao da su sindikati, a ne upravljačka strategija, krivi za nevolje G.M.-a! Ovako nemoguće postaje mogućim: što je do

<sup>2</sup> "Imagining a G.M. bankruptcy," *New York Times*, December 2, 2008 ("DealBook" in the Business section).

sada smatrano nezamislivim unutar horizonta ustanovljenih normi poštenih uslova rada sada postaje prihvatljivim. U "Bijedi filozofije" Marks je napisao da buržuska ideologija voli da historizira: svaki socijalni, religijski i kulturalni oblik je historijski, uvjetovan, relativan - svaki osim njihovog vlastitog. *Postojala je historija, ali je sad više nema:*

*Ekonomisti posjeduju jedan jedini metod postupanja. Za njih postoje samo dvije vrste institucija, umjetne i prirodne. Institucije feudalizma su umjetne, one buržoazije su prirodne institucije. U ovome, oni sličje teozozima koji na isti način uspostavljaju dvije vrste religije. Svaka religija koja nije njihova vlastita je izum ljudi, dok njihova vlastita izvire od Boga. Kada ekonomisti kažu da su odnosi danas - odnosi buržuske proizvodnje - prirodni, oni impliciraju da su to odnosi u kojima se proizvodi bogatstvo i u kojima se razvijaju proizvodne snage u skladu sa zakonima prirode. Ovi odnosi samim time su samim sobom prirodni zakoni neovisni od uticaja vremena. Oni su vječni zakoni koji moraju uvijek vladati društvom. I tako, postojala je historija, ali je više nema. Postojala je historija, jer su postojale institucije feudalizma, i u tim institucijama feudalizma pronalazimo različite odnose proizvodnje od ovih buržuskog društva, koji ekonomisti pokušavaju da provuku pod prirodne i, kao takve, vječne.<sup>3</sup>*

Zamjeniti "feudalizam" sa "socijalizam" u potpunosti će jednako sadržavati istinu današnjih apologeta liberalno-demokratskog kapitalizma.

Nije čudo što je debata oko dosega liberalne demokratije tako uspješna u Francuskoj - razlog nije u dugoj tradiciji statista koji su nepovjerljivi prema liberalizmu, prije će biti da suzdržanost Francuske u smjeru anglo-saksonskog mainstreama omogućava ne samo kritički stav već i jasniju percepciju osnovne ideološke strukture liberalizma. Ukoliko je neko u potrazi za klinički čistom, laboratorijski destiliranom verzijom savremene kapitalističke ideologije, taj treba da

se usmjeri na Guy Sorman. Sam naslov intervjua kojeg je nedavno dao u Argentini - "Ova kriza će biti dovoljno kratka"<sup>4</sup> - upućuje na to da Sorman ispunjava osnovni zahtjev koji liberalna ideologija treba da zadovolji što se finansijskog kraha tiče, prije svega, da renormalizira situaciju: "stvari mogu izledati surovo, ali kriza će biti kratka, to je samo dio normalnog ciklusa kreativne destrukcije kroz koju kapitalizam napreduje". Ili, kako je Sorman naveo u jednom drugom svom tekstu, "kreativna destrukcija je motor ekonomskog razvoja": "Ovo neprekidno mijenjenje starog novim - vođeno tehnološkim inovacijama i poduzetništvom samo po sebi ohrabreno dobrim ekonomskim politikama - donosi napredak, iako oni razmješteni kroz proces, koji otkriju da su postali višak, mogu razumnjivo da se protive tome."<sup>5</sup> (Ova renormalizacija, naravno, koegzistira sa svojom suprotnošću: panikom podignutom od strane vlasti s namjerom da se proizvede šok među širom publikom - "sami temelji našeg načina života su pod prijetnjom!" - na taj način ih pripremajući na ponudeno, očigledno nepravedno, rješenje kao neizbježno.)

Sormanova premisa je da tokom posljednjih nekoliko decenija (tačnije od pada socijalizma 1990.) ekonomija je napokon postala u potpunosti isprobana nauka: u skoro laboratorijskoj situaciji jedna je zemlja podjeljena na dvije (zapadna i istočna Njemačka, južna i sjeverna Koreja), sa po jednim svojim dijelom podvrgnuta suprostavljenim ekonomskim sistemima, sa nedvosmislenim rezultatima.

Ali da li je ekonomija zaista nauka? I dok Sorman priznaje da je tržište puno iracionalnog ponašanja i reakcija, njegov recept je - ne više ni psihologija, već - "neuroekonomija".

*Ekonomski činitelji se ponašaju i racionalno i iracionalno. Laboratorijski rad je demonstrirao da jedan dio našeg mozga snosi krivicu za mnoge naše ekonomski pogrešne kratkoročne odluke, dok je drugi dio odgovoran za odluke koje imaju ekonomskog smisla, inače zahtjevajući duže*

<sup>3</sup> Karl Marx, *The Poverty of Philosophy*, Chapter 2. "Seventh and last observation," Moscow, Progress Publishers 1955. I, ne nalazimo li takve odjeke u istoj poziciji današnjeg diskurzivnog "antiesencijalističkog" historizma (od Ernesta Laclaua do Judith Butler), koji posmatraju svaki socijalni ideološki entitet kao produkt kontigentne diskurzivne borbe za hegemoniju? Kao što je već primijetio Frederic Jameson, univerzalizirani historizam ima čudnu aromu: kada potpuno prihvatimo i praktičiramo radikalnu kontigenciju naših identiteta, svaka autentična historijska tenzija nekako ispari u beskrajnost performativne igre vječne sadašnjosti. Postoji jasna autoreferencijalna ironija na ovakav rad: historija postoji samo ako postoje oni koji nas podsjećaju na "ahistorični" esencijalizam. Zato radikalni esencijalisti moraju razviti sve svoje hermeneutičke dekonstruktivne vještine kako bi detektovali skrivene tragove "esencijalizma" u onom što se čini da je postmoderno "rizično društvo" kontigencije da priznaju kako mi već živimo u "antiesencijalističkom" društvu, morali bi se suočiti sa uistinu teškim pitanjem historijskog karaktera samog današnjeg predominantnog radikalnog historizma, i.e., konfrontirati temu ovog historizma kao ideološke forme "postmodernog" globalnog kapitalizma.

<sup>4</sup> "Esta crisis sera bastante breve," interview with a Guy Sorman, *Per fil* (Buenos Aires), November 2, 2008, pp. 38-43.

<sup>5</sup> Ovaj i svi ostali navodi su iz: Guy Sorman, "Economics does not lie," *City Journal*, Summer 2008, available online at <http://www.cityjournal.org>.



sagledavanje. Baš kao što nas država štiti od Akerlofove asimetrije zabranjujući unutrašnju trgovinu, treba li nas također zaštititi i od naših vlastitih iracionalnih impulsa?

Naravno, Sorman spremno dodaje da:

*bi bilo nečuveno da se bihevioristička ekonomija koristi u svrhu pravdanja ponovnog uspostavljanja pretjeranih državnih regulativa. Konačno, država nije ništa više racionalnija od individue, i njeno djelovanje može imati nesagledive destruktivne posljedice. Neuroekonomija bi nas trebala ohrabriti da tržišta učinimo još transparentnijima, a nikako regulisanim.*

Sa ovim sretnim dvostrukim okretom ekonomske nauke upotpunjene neuroekonomijom, završeno je sa epohom ideoloških snova maskiranih naukom - kao kod Marxa, čiji rad "može biti opisan kao materijalistička prerada Biblije. Sa svim osobama tamo prisutnim, sa proletarijatom u ulozi Mesije. Ideološka misao devetnaestog stoljeća je bez sumnje materijalizirana teologija." Pa iako je marksizam mrtav, goli car nas nastavlja progoniti u novom ruhu, uglavnom ekologizmom:

*Ne obični pobunjenici, "zeleni" su sveštenici nove religije koja stavlja prirodu iznad čovječanstva. Ekološki pokret nije fini mir-i-ljubav lobi već revolucionarna sila. Poput mnogih savremenih religija, njegova unaprijed određena zla su prividno prezirana na osnovu naučnog znanja: globalno zatopljenje, izumiranje vrsta, gubitak biološke raznovrsnosti. U stvari, sve ove prijetnje su plodovi mašte "zelenih". Zeleni se koriste riječnikom nauke bez da su se okoristili njenom racionalnošću. Njihov metod nije nov, Marks i Engels su se također pretvarali da svoju viziju svijeta utemeljuju u nauci svog vremena, darvinizmu.*

Sorman stoga prihvaća tvrdnju svog prijatelja Jose Maria Aznara da je ekološki pokret "komunizam dvadeset prvog stoljeća":

*Sigurno je da je ekologizam preinaka komunizma, istinski (oblik) antikapitalizma... Međutim, druga njegova polovina, sačinjena četvrtinom od paganske utopije, kulta prirode, koji je puno stariji od marksizma, upravo je razlog zbog čega je ekologizam tako jak u Njemačkoj sa njenom prirodnjačkom i paganskom tradicijom. Ekologizam je time antikrišćanski pokret: priroda ima prioritet u odnosu na čovjeka. Posljedna četvrtina je racionalna, postoje stvarni problemi za koje postoje postoje tehnička rješenja.*

Obratite pažnju na pojam "tehničko rješenje": racionalni problemi imaju tehničko rješenje. (Ponovo očito lažna, pogrešna tvrdnja: za suočiti se sa ekološkim problemima je potrebno birati

i odlučivati - šta da se proizvodi, šta da se konzumira, od koje energije da se ovisi - što se u konačnici tiče samog načina na koji ljudi žive; kao takva ona nisu samo tehnička, već nadasve politička u najradikalnijem smislu uvođenja temeljnih društvenih odluka.) Nije tada ni čudo da je kapitalizam sam po sebi predstavljen tehničkim izrazima, čak ne ni kao nauka već prosto kao nešto što djeluje: ne zahtjeva ideološko pravdanje, jer njegov uspjeh je opravdanje po sebi. U odnosu na ovo, kapitalizam je "suprotnost socijalizmu koji je s uputstvom": "Kapitalizam je sistem koji nema filozofske težnje, koji nije potraga za srećom. Jedino što tvrdi jeste: 'Pa dobro, ovo funkcioniše'. I ukoliko ljudi žele da žive bolje, bolje im je da se koriste ovim mehanizmima, jer funkcioniše. Osnovni kriterij jest uspješnost."

Ovaj antiideološki opis je, u svakom slučaju pogrešan: sam pojam kapitalizma kao neutralnog socijalnog mehanizma jeste ideologija (čak štaviše utopijska ideologija) u svom najčvršćem obliku. Trenutak istine u ovom opisu je ništa manje, kako to Alain Badiou primjećuje, da kapitalizam u tom smislu nije civilizacija sama po sebi sa jedinstvenim načinom davanja smisla životu. Kapitalizam je prvi socio-ekonomski poredak koji detotalizira značenje: nije globalan na nivou značenja (ne postoji globalan "kapitalistički pogled na svijet", ne postoji odgovarajuća "kapitalistička civilizacija"; temeljna lekcija iz globalizacije i jeste da se kapitalizam može prilagoditi svim civilizacijama, od kršćanske preko hinduističke do budističke). Globalna dimenzija kapitalizma može jedino biti formulisana na nivou istine-bez-značenja, kao "Stvarno" mehanizma globalnog tržišta. Ovdje problem nije, kao što to tvrdi Sorman, to da je stvarnost uvijek nesavršena, te da ljudi uvijek trebaju da se zabave snovima o nedostižnom savršenstvu.

Problem je značajske/smisaone prirode, i upravo u tom kontekstu religija sada preosmišljava svoju ulogu, iznova nalazeći svoju misiju u garantovanju značajnog života onima koji učestvuju u beznačajnom funkcioniranju unutar kapitalističke mašine. Zbog ovoga navedenog Sormanov opis temeljne poteškoće kapitalističke ideologije je pogrešan:

*Sa intelektualnog i političkog gledišta, velika poteškoća u primjeni kapitalističkog sistema je u tome što isti ne daje podstrek snovima: niko ne silazi na ulicu da proklamira u njegovu korist. To je ekonomija koja je u potpunosti izmijenila ljudsko stanje, koja je spasla čovječanstvo bijede, ali niko nije spreman da sebe pretvori u mučenika ovog sistema.*

Trebamo se naučiti nositi sa ovim paradoksom sistema kojeg niko ne želi, i kojeg niko ne želi jer ne daje podstrek ljubavi, koji nije očaravajući, nije zavodnik. Opis je, ponovo, očito netačan: ukoliko je ikada postojao sistem koji je svoje podanike očaravao snovima (o slobodi, o tome kako naš uspjeh zavisi od nas samih, o naletu sreće koji je tu tik iza ugla, o nesputavanom zadovoljstvu...), onda je to kapitalizam. Pravi problem je u nečemu drugom: poglavito u tome kako održati živom vjeru ljudi u kapitalizam kada je nemilosrdna stvarnost nemilosrdno pogazila takve snove? Ovdje se javlja potreba za "zrelim" realističkim pragmatizmom: treba se junački oduprijeti snovima o savršenosti i sreći, i prihvatiti gorku kapitalističku realnost kao najbolji (ili najmanje loš) od svih svjetova. Ovdje je potreban kompromis, kombinacija borbenih ili zornih utopističkih očekivanja i obezbjeđivanja ljudima dovoljno sigurnosti da prihvate sistem. Slijedi da Soreman nije tržišno-liberalni fundamentalist ili ekstremist, on s ponosom ističe da su ga neki ortodoksni sljedbenici Miltona Friedmana optužili da je komunist zbog njegove (umjerene) podrške dobrobiti države:

*Ne postoji proturječje između države i ekonomskog liberalizma; naprotiv, tu postoji složeno savezništvo između to dvoje. Mislim da je liberalnom društvu potrebna dobrobit države, prvo, u*

*odnosu na inetelektualnu ispravnost - ljudi će prihvatiti izlaganje opasnostima kapitalizma ukoliko postoji nužni minimum socijalne sigurnosti. Iznad ovoga, na višem mehaničkom nivou, ukoliko neko želi da destruktivno stvaralaštvo kapitalizma funkcioniše, taj neko ga treba potpomoci.*

Rijetko kada je funkcija ideologije opisana jasnijom težnjom da se odbrani postojeći sistem od svake ozbiljne kritike, legitimišući ga kao neposredni izraz ljudske potrebe:

*Suštinski zadatak demokratskih vlada i kreatora mnijenja kada se suoče s ekonomskim ciklusima i političkim pritiskom jeste da se obezbijedi i zaštiti sistem koji je tako dobro služio čovječanstvu, i ne mijenjati ga s gorim pravdajući se njegovom manjkavošću.. Ipak, ova lekcija je bez sumnje jedna od najtežih koja će da se prevede na jezik koji će javno mnijenje prihvatiti. Najbolji od svih ekonomskih sistema uistinu jeste manjkav. Koje god da su istine otkrivene ekonomskom naukom, slobodno tržište je na kraju ništa do odraz ljudske prirode, sam po sebi teško popravljiv.*

(prevod urađen prema knjizi: Slavoj Žižek: *First as tragedy, then as farce*, Verso, London - New York, 2009., str. 17-27)

**Prijevod: Dženeta Imamović**

**(sic!)**

**IMPRESUM**

**Izdavač**

Udruženje Interkultura, Sarajevo

**Urednik**

Mirnes Sokolović

**Redakcija**

Jasmina Bajramović, Kenan Efendić, Jasna Kovo, Edin Salčinović, Mirnes Sokolović, Osman Zukić, Đorđe Krajišnik

**Urednik fotografije**

Kenan Efendić

**Lektura**

Zurijeta Hodžić

**Dizajn i DTP**

Selma Fočo

**Fotografija na naslovnoj stranici**

Jusuf Hafizović

**Tiraž**

300 + (Zbog poželjne mogućnosti slobodnog preštampavanja i kopiranja)

**Časopis izlazi dvomjesečno**

**Kontakt**

www.sic.ba  
redakcija.sic@gmail.com  
redakcija@sic.ba

Ovaj broj časopisa (sic!) izdat je uz finansijsku pomoć Fonda Otvoreno Društvo BiH (Soros)

Zahvaljujemo ovom prilikom profesoru Williamu Huntu sa univerziteta St. Lawrence, uz čiju pomoć je štampan ovaj broj Sic!-a. Također se zahvaljujemo knjižari Buybook, koja je ustupila knjige koje su prikazane.

## Autori u ovom broju

**Maja Abadžija**, rođena 29.10.1990. u Nišu, Srbija, gdje je započela osnovnoškolsko obrazovanje, a dovršila ga je u Brezi, BiH, zajedno sa gimnazijom. Studira na Odsjeku za književnosti naroda BiH i bosanskihrvatskisrpski jezik na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. U Brezi stanuje, čita i pokušava pisati.

**Jasmina Bajramović** rođena je 8. 02. 1987. godine u Sarajevu, gdje je završila osnovnu i srednju školu. Studentica je Odsjeka za književnosti naroda BiH i bosanskog jezika.

**Kenan Efendić**, rođen 1986. godine u Željeznom Polju (Žepče, SFR Jugoslavija). Studira južnoslavenske književnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Radi kao novinar na portalu Radiosarajevo.ba. Živi u Sarajevu.

**Anela Hakalović**, (03.04.1987.) studentica je master studija na Odsjeku za komparativnu književnost na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. 2009 godine je (do)diplomirala komparativnu književnost i filozofiju sa temama: "Tijela cyberpunka i tijela u cyberpunku: modusi reprezentiranja tjelesnosti u romanu Neuromant i filmu Blade Runner" (komparativna književnost) i "Feminizam i postmodernizam: susret ili sukob?" (filozofija). Objavila je tekstove u Novom Izrazu i Odjeku.

**Saša Ilić** (Jagodina, 1972), diplomirao je na Filološkom fakultetu u Beogradu. Objavio je: koautorski projekat (sa Draganom Boškovićem) *Odisej* (1998), priče *Predosećanja građanskog rata* (2000) i roman *Berlinsko okno* (2005). Priredio je zajedničku knjigu pripovedača rođenih posle 1970. pod naslovom *Pseći vek* (2000). Jedan je od urednika podlistka *Beton*. Sa redakcijom podlistka, priredio je dvije knjige eseja i satiričnih tekstova: Srbija kao sprava (2008) i *Antimemorandum-dum* (2009).

**Haris Imamović**, rođen 06. 02. 1990. u Skender Vakufu. Studira na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Živi u Zenici.

**Miranda Jakiša**, rođena je 1972. godine u Baden-Württembergu. Znanstvena je suradnica na Institutu za slavistiku Humboldtova sveučilišta u Berlinu i pridružena suradnica u Centru za istraživanje literature i kulture u projektu "Topografija pluralnih kultura Europe". Nakon studija slavistike, političkih znanosti te engleske i američke književnosti na sveučilištima u Konstanzu, Strathclydeu i Sarajevu, doktorirala je na sveučilištu Eberhard-Karls-Universität u Tübingenu radom "TEKSTOVI O BOSNI. Ivo Andrić, Meša Selimović, Dževad Karahasan".

**Vedad Jusić**, rođen je 1. januara 1990. godine u Sarajevu. Završio je Gazi Husrev-begovu medresu. Trenutno je student Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Živi u Brezi.

**Almir Kljuno**, rođen je 1. 1. 1991. Studira književnost na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

**Dinko Kreho** rođen je 1986. u Sarajevu, gdje je na Filozofskom fakultetu studirao književnost. Književnu kritiku i teorijske oglede objavljivao je u časopisima iz regije.

**Almir Kolar Kijeovski**, rođen 21.03. 1981.godine u Kijevu, općina Trnovo. U Sarajevu završava osnovnu školu, gimnaziju te studira na Filozofskom fakultetu, odsjek filozofija. Objavio zbirku poezije *Requiem za Kijeviskog* (Omnibus, 2008).

**Jasna Kovo**, rođena je 1. 05. 1988. u Visokom. Osnovnu školu završila je u Visokom, a Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu. Studentica je na Odsjeku za književnosti naroda BiH i bosanski jezik na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

**Đorđe Krajišnik** rođen je 06.09.1988 godine u Sarajevu, danas živi u Istočnom Sarajevu. Studira u Istočnom Sarajevu, uči se pisati, kolumnista je na portalu depo.ba.

**Branislav Oblučar** (1978, Bjelovar) objavio je knjige pjesama: *Anđeli su pali na tjele, s Boškom Kuzmanovićem* 1997, i *Mačje pismo* (nagrada Goran za mlade pjesnike 2006). Književnu kritiku i esejistiku objavljuje u periodici te na Trećem programu hrvatskog radija. Suradnik je u časopisu *Quorum*. Član je programskog odbora Goranovog proljeća. Radi kao znanstveni novak na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

**Edin Salčinović**, rođen 13. 4. 1988. u Sarajevu. Stanuje u Brezi. Završio osnovnu i srednju školu. Studira na Odsjeku za književnosti naroda BiH.

**Mirnes Sokolović**, rođen 22. 10. 1986. u Sarajevu. Student je na Odsjeku za književnosti naroda BiH na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Objavljivao oglede u Novom izrazu i Sarajevskim sveskama.

**Osman Zukić** rođen je 12. 6. 1987. u Sarajevu, a odrastao u mjestu Bakići, općina Olovo. Osnovnu školu počeo je u Olovu, a završio u Sarajevu, gdje je upisao i završio i Gazi Husrev-begovu medresu. Student je Odsjeka za književnosti naroda BiH na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

**Krystyna Żukowska-Efendić** rođena 1984. godine u Varšavi. Magistrirala je na Institutu za zapadnu i južnu slavistiku Varšavskog univerziteta. U svom magistarskom radu problematizirala je poziciju djeteta kao naratora u bosanskohercegovačkom ratnom pismu. Živi i radi u Sarajevu. Marko Raguž,



# ICITATI

*"Moramo, dakle, primijetiti da nas odbijanje ozakonjivanja zločina primorava da ponovo razmotrimo naše poimanje utopije. Čini se da u tom pogledu možemo reći ovo: utopija je ono što je u suprotnosti sa stvarnošću. S tog gledišta, bilo bi posve utopijski željeti da nitko nikoga ne ubija. To je apsolutna utopija. Ali to je utopija na nižem stupnju no što je zahtjev da zločin ne bude ozakonjen. Uostalom, marksistička i kapitalistička ideologija, obje zasnovane na ideji napretka, uvjerenе da primjena njihovih načela mora nužno dovesti do društvene ravnoteže, utopije su na mnogo višem stupnju. Uostalom, one nas mnogo stoje.*

*Možemo iz toga zaključiti da praktički borba do koje će doći u godinama koje nailaze, neće biti borba između snaga utopije i snaga stvarnosti, nego između različitih utopija koje se nastoje uklopiti u stvarnost i među kojima treba samo odabrati najmanje skupe. Moje je uvjerenje da ne možemo više imati razumne nade da spasimo sve, nego da barem možemo odlučiti spasiti tijelo kako bi budućnost postala moguća."*

**Albert Camus**  
Kronike